

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

**BOSHLANG‘ICH TA’LIM METODIKASI
KAFEDRASI**

ONA TILI O‘QITISH METODIKASI

Bilim sohasi:	100 000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi:	110 000 - Pedagogika
Ta'lim yo`nalishi:	5111700 - Boshlang`ich ta'lim va sport- tarbiyaviy ish

Andijon

Ma'ruza mashg'uloti uchun tayyorlangan ma'ruzalar Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv metodik birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2017-yil 02.06.dagi № "434"-sonli majlisi bilan ma'qullangan fan dasturi asosida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

G'aniyev T. – ADU, “Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim metodikasi” kafedrası katta o'qituvchisi, p.f.n.

Ismoilova S. – ADU, “Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim metodikasi” kafedrası katta o'qituvchisi

Taqrizchilar:

Jo'raboyeva Z. – ADU, “Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim metodikasi” kafedrası katta o'qituvchisi

Jo'raxonova S. – ADU, “Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim metodikasi” kafedrası katta o'qituvchisi

Ma'ruza mashg'uloti uchun tayyorlangan ma'ruzalar Andijon davlat universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2018-yil 28.08 dagi 1-son majlisida muhokama etildi va ishlatishga tavsiya etildi.

1-mavzu: Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti va vazifalari. Ona tili o'qitish prinsiplari, ona tili o'qitish metodikasining tekshirish usullari.

Sinfda o'qish darslarining ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati va vazifalari. Bolalarning mustaqil o'qishi haqida tushuncha, uning vazifalari. To'g'ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma. Boshlang'ich maktabda kitobxon o'quvchilarni shakllantirish bosqichlari. Kichik yoshdagi o'quvchilarda kitobxonlik mustaqilligini shakllantiradigan mashg'ulot va darslar qurilishini asosiy turlari. Kuni uzaytirilgan guruhlarining ish turlari.

Reja:

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti va vazifalari.
2. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlari.
3. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa predmetlar bilan aloqadorligi.
4. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixidan.
5. Sinfda o'qish darslarining ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati va vazifalari
6. Bolalarning mustaqil o'qishi haqida tushuncha, uning vazifalari.
7. Ona tili o'qitish metodikasi tamoyillari.
8. Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish usullari

Tayanch so'zlar: pedagogik fan, savod o'rgatish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatik va imlo metodikasi, o'quvchilar nutqini o'sgirish metodikasi.

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti va vazifalari

Boshlang'ich ta'lim barcha ta'limning asosiy poydevori hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi: bolaning o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatini, bugungi kunda eng zarur bo'lgan o'qish savodxonligi, turli ma'lumotlar bilan ishlash, asosiy matematik amallarni bilish va ularni kundalik hayotda qo'llay olish, mantiqiy va ijodiy fikrlash, o'z-o'zini boshqarish, jamoada o'zini tuta bilish, yozma va og'zaki muloqot madaniyati qoidalarini egallash, ta'limiy faoliyatni tashkil etish kabi ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Metod aslida yunoncha „*metodos*“ so'zidan olingan bo'lib, „*bilish va tadqiqot yo'li*“, „*nazariya*“, „*ta'limot*“ kabi ma'nolarni bildiradi. Metodika (yun. „*methodike*“) biror ishni bajarish, amalga oshirish, ado etish metodlarning, tisullarining yig'indisi yoki o'qitish usullari haqidagi ta'limot-ta'lim berish metodlari, yo'llari va vositalari haqidagi fandir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti o'quvchilarga o'zbek tilini o'rgatish yo'llari va vositalari, ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, grammatika va imloni o'zlashtirib olish to'g'risidagi ilmdir.

Metodika maktab oldiga qo'yilgan ta'lim va tarbiyaviy vazifalardan kelib chiqib, ona tilini o'rgatishning vazifalarini va mazmunini belgilaydi, ta'lim-tarbiya berish jarayonini tekshiradi. shu jarayonning qonuniyatlarini va ta'lim berish usullarining ilmiy asoslangan tizimini belgilaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi-pedagogik fan, amaliy fan. Chunki u nazariyaga asoslanib o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, o'stirishning amaliy vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ta'lim berish sharoitida ona tilini egallash, ya'ni o'qish va yozishni, fonetika, grammatika kabilarni bilib olish jarayoni hisoblanadi.

Ona tilidan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, til haqidagi fanning ilmiy tushunchalar sistemasini o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, til o'rganishning eng qulay metod va usullarini izlaydi.

Ma'lumki, jamiyatda til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir. Tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasidir. Til birliklari yordamidagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshadi.

Til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'lanadi. Tilni egallash va nutq o'stirish bilan o'quvchining fikrlash qobiliyati ham o'sib boradi.

Maktabning vazifasi tilni kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani ham ta'lim jarayonini tashkil etish shakllarini va usullarini ishlab chiqishda yuqoridagi maqsadlar asosida ish yuritadi.

Umumiy o'rta ta'limning bir bosqichi bo'lgan boshlang'ich ta'lim 1-4-sinflarni o'z ichiga oladi. Milliy dasturda ta'kidlanganidek, bu bosqichda ta'limning yangicha tizimini va mazmunini shakllantirish uchun quyidagilar zarur:

- o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish;

- ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarini yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash va hokazo.

Milliy dasturda ta'lim tizimining yaxlit axborot makonini vu-judga keltirish bo'yicha ta'kidlangan ko'rsatmalar, uzluksiz ta'limni ta'minlash borasidagi islohotlarni amaliyotga tatbiq etish boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Demak, kishilarning o'zaro munosabati, his-tuyg'ulari, kechinma va holatlari til vositasida aniqlashadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning bajaradigan asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bog'liq holda, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til me'yorlarini, ya'ni imloviy va tinish belgilariga rioya qilingan savodli yozuvni, to'g'ri talaffuzni o'rganish, nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikologiyadan nazariy materiallarni o'rganish, tildan ilmiy tushunchalarini shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda badiiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi, muo-mala madaniyatini egallaydi.

Ona tili boshlang'ich sinflarda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalab borish zarur.

Metodik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim standard belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya'ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga oid metod va usullarni ishlab chiqadi.

Ona tili boshqa fanlarni o'qitish vositasi hamdir: jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida o'rin tutadi.

Maktabda ona tili o'qitish metodikasining bunday yo'nalishi haqiqatni bilish qonuniyatlariga ham, hozirgi zamon didaktikasi vazifalariga ham mos keladi.

„Ta'lim to'g'risida“gi qonunda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari belgilab berildi:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- umumiy o'rta, shuningdek, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyigi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
- bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Bu tamoyillar boshlang'ich ta'limda ona tili o'qitish metodikasining vazifalarini ham belgilab, aniqlashtirib beradi. Qonunda ta'kidlanganki, boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Metodika fani quyidagi masalalarni o'rganadi:

1. O'qitishning vazifalari va mazmunini aniqlaydi. *Nimani o'qitish kerok?* savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinflar ona tili kursining dasturlarini, ta'lim mazmunini belgilab beradi, o'quvchilar uchun darsliklar va qo'llanmalar yaratib, ularni takomillashtirib, samaradorligi va muvofiqligini doimiy nazorat qilib boradi.

2. O'qitish metodlari, tamoyillari, usullari, dars va uning turlarini, o'quvchilar amaliy ishlari — mashqlar va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi, ya'ni „*Qanday o'qitish kerak?*“ savoliga javob tayyorlab beradi.

3. O'quvchilarga ona tilidan bilim berish va ko'nikma hosil qilishda ilmiy nuqtai nazardan eng foydali shart-sharoitlar haqidagi masalalarni hal qiladi, ya'ni „*Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak?*“ savoliga javob tayyorlaydi. Eng foydali materiallarni, metodlarni o'rganadi, tanlangan metodlarni asoslaydi, tavsiyalarni eksperimental tekshiradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi yuqori sinflarda ona tili o'qitish metodikasining dastlabki bosqichi bo'lib, u tekshiradigan masalalarni boshlang'ich sinf o'quvchilariga tadbiqu (muvofiq ravishda) o'rgatadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish grammatika, imlo va unga bog'liq holda nutq o'stirish metodikasiga emas, balki xat-savod o'rgatish, sinfda va sinfdan tashqari o'qish metodikalarini ham o'z ichiga oladi. Shulardan kelib chiqib, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi vazifalarni bajaradi:

a) boshlang'ich sinflarda ona tili kursining mazmuni, hajmi va mavjud tizimini, ya'ni kursning (xat-savod o'rgatish, o'qish, grammatika, imlo, nutq o'stirish va h.k.) dasturini belgilash va asoslash;

b) o'qish va yozuvdan bilim va ko'nikmalarning shakllanishi jarayo-nini hamda bu jarayonda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni o'rganish, xatolarning sababini tahlil qilish, ularning oldini olish va to'g'rilashga yordam beradigan ish turlarini ishlab chiqish;

d) ona tilidan beriladigan o'quv materialini o'quvchilar aniq tu-shunishi va puxta o'zlashtirishiga, ularda olgan bilimlarini amaliyotda tatbiq eta olishga va o'quvchilarning umumiy taraqqiyotiga, ya'ni ularning zehni, xotirasini, kuzatuvchanligini, yodda saqlashini, mantiqiy tafakkurini, ijodiy o'ylashini, nutqini o'stirishga yordam beradigan metod va vositalarni ishlab chiqish;

e) ona tilini o'rgatish bilan bog'liq holda maktablar oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish, o'quvchilarda axloqiy va estetik sifatlarni shakllantirish.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, xato va kamchiliklarni bartaraf etish usullarini topadi.

Ona tili metodikasi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ona tilini o'qitishning izchillik va uzluksizligini ta'minlaydi. Maktabgacha tarbiya muassasasida, asosan, bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlari ham nazarda tutiladi.

2. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlari

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. **Savod o'rgatish metodikasi**, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogika fanidagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy masalalardan hisoblanadi. Chunki xalqning savodxonligi mustaqillik uchun, siyosiy onglik uchun, mada-niyat uchun kurash qurolidir. Mustaqil O'zbekiston Respublikamizda har bir kishining savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda. Prezi-dentimiz I.A.Karimov kelajak avlodning savodxon, yuksak ma'naviyat egasi bo'lib yetishishlari uchun g'amxo'rlik qilmoqdalar. Misol uchun, 1-sinfga qadam qo'ygan bolalarga barcha o'quv qurollarining sovg'a qilinishi, 2008-yilning „Yoshlar yili“ deb atalib, shu nomli dasturning amalga oshirilishi va hokazo.

2. **O'qish metodikasi**. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi bolalarni to'g'ri, tez (me'yorida), ongli va ifodali o'qish ma-lakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3. **Grammatika, fonetika, so'z yasashini o'rganish metodikasi**. Bu bo'lim elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatishni, grammatik tushunchalar, boshlang'ich imlo malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

4. **Nutq o'stirish metodikasi**. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi navbatda tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni ham egal-laydilar. Metodika bolalar nutqini boyitishi, sintaktik va bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlashi kerak. Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi, u til fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda shakllantiriladi.

Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi borliqni bilish nazariyasidir. Bu fanning bosh vazifasi o'quvchilarning o'zbek tili lug'at boyligini to'liq o'zlashtirib olishlarini ta'minlashdir.

Ma'lumki, jamiyatda til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vosi-tasidir. Tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasidir. Til birliklari yordami-dagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshadi.

3. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa predmetlar bilan aloqadorligi

Ona tili o'qitish metodikasi psixologiya va pedagogika ma'lumotlariga ham tayanadi. Metodikaning masalalarini hal etishda pedagogik ilmlar ham yordam beradi. Shuning uchun ham psixologiya va peda-gogika fanlari ham metodikaning metodologik asosi hisoblanadi.

Pedagogik psixologiya kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi. U o'quvchilarda tafakkurning shakllanishini tadqiq qiladi, aqliy faoliyat usullari va ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish masalalarini o'rganadi, o'qitish jarayonini amalga oshirishga, pedagog bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga va o'quvchilar jamo asidagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi psixologik omiliarni, o'quv-chilardagi individual-psixologik farqlarni, aqliy rivojlanishdan orqada qoluvchi bolalar

bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Bu bilan pedagogik psixologiya metodika faniga o'quv materialini tanlashda, boshlang'ich sinflarda ona tilining mazmuni va hajmini, o'quv materialini aniqlashda hamdajilarni sinflar bo'yicha taqsimlashni muayyan izchillikda joylashtirishda yordam beradi. O'qitishning samarali usul va shakllarini belgilashga, o'quvchilar analitik-sintetik faoliyatining to'g'ri o'sishiga ko'maklashadi.

Metodika psixologiya fani ma'lumotlariga tayanib o'qitishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib yon-dashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ona tili o'qitish metodikasi psixolingvistika fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Psixolingvistika metodikaga nutq haqida — fikrni bayon qilish turlarini belgilovchi omillar, „nutqni qabul qilish signallari“ apparati, individual munosabatga va ommaviy aloqaga nutqiy ta'sirning foydasi haqida ma'lumot beradi. Bu ma'lumotlar metodik masalalarni hal qilish uchun, ayniqsa, bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi i uchun juda muhimdir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi didaktika bilan, ya'ni ta'limning umumiy nazariyasi bilan ham bog'lanadi. Metodika didaktika belgilab bergan qonuniyatlar, qoida va tamoyillarga asoslanadi., Didaktika tamoyillariga, ya'ni o'rganiladigan materialning ilmiyligi va muvofiqligi, til va materialni o'rgatish va mustahkamlashda ko'rgazmalilik, ongliklik, bilim, ko'nikma va malakaning puxtaligi, doimiy takrorlash, o'quvchilar bilish faoliyatining faolligi, mustaqillik, o'qitishni hayot bilan, bolalarning qiziqishlari bilan bog'lab olib borishga rioya qilish maktabda o'qitiladigan barcha predmetlardan, shu jumladan, ona tilidan ham o'qish jarayonini tashkil qilishda juda zarurdir.

Ona tili metodikasi umumiy pedagogika bilan ham o'zaro bog'lanadi. Maktab ta'limidagi har bir o'quv predmeti, shu jumladan ona tili ham, faqat bilim berish, ko'nikma va malaka hosil qilish bilangina cheklanmay, bolaning ongini oshirishi va tarbiyalashi ham zarur. Haqiqatan ham, ona tili o'qitish jarayonida bolalarning dunyoqarashi shakllanadi, bilish qobiliyatlari o'sadi, ular aqliy, axloqiy, estetik tomondan rivojlanadi, xarakterida ma'lum ijobiy xususiyatlar yuzaga keladi, mehnat qilishga o'rganadi va hokazo.

Pedagogika fani bolalarni har tomonlama rivojlantirish va ularni tarbiyalash masalalarini ilmiy tomondan ishlab beradi. Ona tili o'qitish metodikasi pedagogika fani yangiliklariga, uning yuqorida qayd etilgan masalalarni ilmiy tomondan ishlab bergan ma'lumotlariga tayanadi.

Ona tili metodikasini umumiy pedagogika bilan bog'lash ayniqsa boshlang'ich sinflarda muhimdir. Kichik yoshdagi o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'quv faoliyatida zarur bo'lgan ko'p odat va ko'nikmalari hali tarbiyalanmagan bo'ladi. Tashkilotchilik, jamoa ishiga tez kirishish, e'tibor bilan eshitish, o'qish va yozish, faol va mustaqil ishlash, barcha ishlarni puxta va saranjom bajarish kabi ko'nikma va odatlar o'qituvchi va maktab tomonidan amalga oshiriladigan umumpedagogik tadbirlar tizimini tashkil etadi. Tarbiyaning shunga o'xshash nazariy va amaliy masalalarini pedagogika ishlab beradi. O'qituvchi pedagogik talablarni amalga oshirsagina, ona tiliga o'rgatishni ta'lim-tarbiya jihatidan foyda keltiradigan qilib uyushtira oladi.

Ona tili o'qitish metodikasi o'zbek tilining ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi, shuning uchun ham fonetika va fonologiya, leksikologiya va frazeologiya, so'z yasalishi va etimologiya, grammatika — morfologiya va sintaksis, stilistika, shuningdek, orfoepiya, grafika, orfografiya kabi fanlar ona tili metodikasining muhim asosi hisoblanadi.

Fonetika va fonologiya grafika bilan bog'liq holda savod o'rgatish metodikasini ishlashda, elementar o'qish ko'nikmasini shakllantirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Fonetika va grafikaning fonetik tamoyil asosida yoziladigan imlo qoidalarini o'zlashtirishda ham ahamiyati katta. Husnixat metodikasi grafika nazariyasiga tayanadi.

Leksikologiyani bilish maktabda lug'at ishi (ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarga oid xilma-xil mashqlar o'tkazish, ko'p ma'noli so'zlar, ularning ma'no bo'yoqlari ustida ishlash) ni to'g'ri tashkil etish uchun juda muhimdir.

So'zning tarkibi va so'z yasalishini o'rganishda metodikaga so'z yasalishi, etimologiya, grammatika asos vazifasini bajaradi.

Morfologiya va sintaksis mavhum til hodisalarini shakllantirishni, til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishni to'g'ri tashkil etishga, grammatik tushunchalardan to'g'ri yozuv

masalalarini hal qilish uchun foydalanishga imkon beradi. Grammatikadan bilimi bo'lmagan o'quvchilarda imlo va punktuatsiyadan ko'nikma va malakalarni shakllantirish mumkin emas. Grammatika o'quvchilar nutqini o'stirishda muhim o'rin tutadi, chunki grammatika so'z shakllarini to'g'ri tuzish, so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarni o'zaro to'g'ri bog'lash va gapni to'g'ri tuzishga o'rgatadi.

To'g'ri yozuvga o'rgatish metodikasining rivojlanishida o'zbek tili imlosi nazariyasini hisobga olish talab etiladi.

O'qish metodikasi adabiyot nazariyasiga asoslanadi, chunki o'quvchilar badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladilar, ularga adabiyotshunoslikdan nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini, ularning o'quvchilarga ta'sirini, ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning g'oyaviy mazmuni, lining mavzusi va sujeti, kompozitsiyasi, janri, tasviriy vositalarini hisobga olishi zarur.

4.Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixidan

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beraniy, al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Um-ma'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin, o'z farzandlarining savodli bo'lishini orzu qilganlar, ularni yoshligidanoq maktabga o'qishga berganlar. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar.

Demak, O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mayjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan. Bu jarayon silliq kechmagan, ba'zi xato va kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan. Chunonchi, XX asrning 20-yillarida maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Kompleks dasturlarda ona tilini o'rganish tizimi buzildi: grammatik, orfografik ko'nikmalarga yetarli ahamiyat berilmadi. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmadi, analitik-sintetik ishlar ta'minlanmadi, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmadi.

1931-yil 5-sentabrda qabul qilingan „Boshlang'ich va o'rta maktab haqida“gi, 1932-yil 25-avgustda qabul qilingan „Boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida“gi qarorlar yuqoridagi kabi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatini tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli ishlana boshlandi.

O'tgan asrning 50-70-yillari mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillarda ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish ya yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va me-todikaning rivojlanishiga jiddiy yordam ko'rsatdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchikarning ommaviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi..

1955-yildan boshlab pedagogika institutlari qoshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tay-yorgarlik darajasi o'sdi. Institutlar qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga harakat qildilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshlandi. Bunda 1989-yil 21-oktabrda „O'zbek tiliga Davlat tili maqomini berish haqida“gi qaror alohida o'rin tutadi.

Mustaqillik sharofati bilan mamlakatimizda tub burilish davri boshlandi. Ajdodlarimiz qoldirgan boy madaniy merosga mehr-muhabbat bilan yondoshish, ularni jahon madaniyatiga qo'shgan hissalarini xolisona baholash imkoni tug'ildi.

Ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari maktablarda amaliyotga tatbiq qilinmoqda, ba'zilari hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, lining darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, ko'nikma-malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mayjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda.

Shunday qilib, fan sifatida ona tili o'qitish metodikasining o'z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo'lib, bir qator fanlar o'rtasida uning ma'lum o'rnini bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, „Ta'lim to'g'risida“gi Qonun, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ qabul qilindi, „Davlat tili to'g'risida“gi qonun qaytadan ko'rib chiqildi, Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqildi, ona tili dasturlari va darsliklari yangilandi.

Yangi tahrirdagi Qonunning ahamiyati shundaki, bunda o'zbek tilining bugungi jahon hamjamiyatidagi o'rnini hisobga olindi. Qonunning 23-moddasida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnoma matnlari davlat tilida yozilishi ta'kidlandi. Bu modda o'zbek tilining jahon miqyosida rasmiy davlat tili sifatida nufuzining ko'tarilishini ta'minladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-maydagi „O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil etish to'g'risida“gi 203-sonli qarorida umumiy o'rta ta'lim ikki bosqichdan iborat qilib belgilandi:

1. Boshlang'ich ta'lim. 2. Umumiy o'rta ta'lim.

Respublikamizda umumiy o'rta ta'limning standard yaratildi. Unda boshlang'ich bosqich va umumiy o'rta ta'lim nihoyasida o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning minimal darajasi belgilab berildi. Jumladan, 1-4-sinflarda o'quvchilar ona tili va o'qish predmetlaridan o'qish texnikasi, matn mazmunini va o'zgalar fikrini anglash malakasi, fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarning minimal darajasi belgilab berildi. Bu o'rinda ona tiliga katta vazifa yuklatildi: ona tili ta'limiga o'quv fani sifatidagina emas, balki butun ta'lim tizimini uyushtiruvchi ta'lim jarayoni sifatida qaraldi. Ona tili bo'yicha minimal talablar uch parametrlilik standart o'lchovi orqali aks ettirildi: o'qish texnikasi, o'zgalar fikrini va matn mazmunini anglash, fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi. Bu talablarni amalga bajarish ta'lim jarayoniga yangicha o'qitish texnologiyalarini tatbiq etishni taqozo qiladi.

Hozirda o'quvchilarga bilim berish, bilimlarni oshirishda mustaqil ishlarni uyushtirish, bilimlarni hisobga olish kabi metodik tavsiyalar tizimi ishlab chiqilmoqda, texnik vositalardan unumli foydalanish, grammatik ta'limiy o'yinlarni joriy etish keng tus olmoqda, ta'lim jarayonida test topshiriqlaridan, turli boshqotirma va jadvallardan keng foydalangan holda mashg'ulotlar uyushtirilmoqda.

5. Sinfda o'qish darslarining ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati va vazifalari

Boshlang'ich sinfiarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavur qilib bo'lmaydi.

Boshlang'ich sinf „O'qish kitobi“ darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirishi, dunyoqarashlarini milliy istiqbol mafkurasi

asosida to'g'ri shakllanti-rishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga, o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinfiarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlar-ning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy is-tiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida bidashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatanparvarlik, atrofimizdagi olam, mehnatsevarlik kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf „O'qish kitobi"dagi „Ona yurim-oltin beshigim" bo'limiga kiritilgan „O'zbekistonim" (H. Imonberdiyev), „Istiqol" (J.Jabborov), „O'lka" (E.Vohidov), „Yur tog'larga" (U.Nosir), 3-sinfda „Ona bitta, Vatan yagona" bo'limidagi „Vatan haqida she'r" (A.Avloniy), „O'zbekim" (E.Vohidov), „ Vatan mo'tabardir" (X. Davron), „Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi" (T.Malik), 4-sinfda „O'zbekiston - Vatanim manim" bo'limidagi „Serquyosh o'lka" (Z. Diyor), „Jqboli buyuksan" (A. Oripov), „Toshkentnoma" (M.Shayxzoda), „Xarita" (N.Norqobil) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada ayniqsa milliy istiqol bilan bog'liq H. Imonberdiyevning „O'zbekistonim ", J. Jabborovning „Istiqol"(2-sinf), A. Rustamovning „Bayroq nima?", A. Obidjonning „O'ktam avlod" (3-sinf). S. Barnoyevning „Mangidikka tatigulik kun", E. Malikovning „Assalom, Neksiya!" (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi.

Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-ahloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukanimalligiga, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e'tibor qaratiladi.

O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib yetishishlariga erishish o'qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va „Ona tili" o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatleri: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qishlarini shakllantirish.

2. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.

3. O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.
4. O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.
5. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafak-kurini o'stirish.
6. O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.
7. Elementar adabiy tasavurlarini shakllantirish.

Shuni unutmaslik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

6. Bolalarning mustaqil o'qishi haqida tushuncha, uning vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi qarorining mazmun-mohiyati bugungi kunda o'z natijasini bermoqda va qarorlari doirasida tashkil etilgan "Infolib – 2017" VI Milliy axborot-kutubxona haftaligida "Ochiq eshiklar", "Mutaxassis", "Ijod va tanlovlar", "Bilimlar va xorijiy tillar" kabi tadbirlar, uchrashuvlar, anjumanlar o'tkazilmoqda.

O'quvchilarda o'qish madaniyatini tarbiyalash masalasi jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita, chambarchas bog'lanib ketadigan ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, jamiyatda yuz beradigan har qanday voqea-hodisa ham muayyan bir qonuniyatlar asosida yuzaga keladi, biri ikkinchisi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Rivojlangan malakatlarning o'rta maktab dasturlarida kutubxonalar to'g'risida ma'lumot berib boriladi, ya'ni asosiy fanlar qatorida o'quvchilar uchun kutubxonachilik darslari ham o'tkaziladi.

To'g'ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma. Boshlang'ich maktabda kitobxon o'quvchilarni shakllantirish bosqichlari. Kichik yoshdagi o'quvchilarda kitobxonlik mustaqilligini shakllantiradigan mashg'ulot va darslar qurilishini asosiy turlari

Kutubxona bo'ylab ekskursiya o'tkazish bo'yicha kutubxonachilar boy tajribaga egadirlar. O'quvchilarni avvalo kutubxona qanday dargoh? Unda qanday kitoblar saqlanadi? Kutubxonachi kim? Uning vazifasi nimadan iborat? - degan savollarga javob berib o'tiladi.

O'quvchilarni kutubxonaning kitob saqlash bo'limlari bilan tanishtirish, unda saqlanayotgan kitoblarni ko'rsatish lozim. Kitoblarning javonlarda joylashish tartibi tushuntirib o'tiladi. Elektron resurslar haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, kutubxonaning ish tartibi, kitob berish bo'limi va qiroatxonaning tartib-qoidalar bilan tanishtirish kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun kutubxonada o'tkaziladigan ommaviy tadbirlar (adabiy kechalar, o'yinlar, viktorinalar) haqida hikoya qilinadi. Kutubxonada o'tkazilishi rejalashtirilgan biron-bir tadbirga o'quvchilar taklif qilinadi.

Ekskursiya oxirida kutubxonadan foydalanish qoidalar, kitobga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, kitoblarni belgilangan muddatda kutubxonaga topshirish, ochiq javonlardagi kitoblardan foydalanilganda o'rni almashtirib yubormaslik tartibi tushuntirilib, ular kutubxonaga a'zo qilinadi.

KITOBNING TUZILISHI

Fevral–mart oylarida butun sinf kutubxonaga taklif qilinib, bolalar bilan kitobning tuzilishi, uning elementlari haqida suhbat o'tkaziladi. Maqsad – ikkinchi sinf o'quvchilarida kitobning tuzilishi haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish, mustahkamlashdir. Kitobning muallifi,

sarlavhasi, soʻzboshi va mundarijaning ahamiyati, kitobdagi rasm va bezaklar, muallifning fikrini kitobxonga etkazishda rasmlarning ahamiyati haqida maʼlumot beriladi.

«Bugun biz rassomlarmiz» deb nomlangan, oʻyin tarzidagi tanlov tashkil qilish mumkin. Buning uchun biror bir ertak yoki hikoya oʻqib eshittiriladi. Bolalardan esa oʻzlariga yoqqan lavhani chizishni soʻraydilar. Bolalar tomonidan chizilgan eng yaxshi suratlardan esa koʻrgazma tashkil etiladi.

KUTUBXONADA KITOB QANDAY TANLANADI

Bu mashgʻulotning maqsadi - oʻquvchilarda kutubxonaning ochiq kitob fondidan erkin foydalanish malakalarini shakllantirishdan iborat. Kitoblarni javonlarga joylashtirish tartibi, tokcha ajratgichlarning, katalog va kartochkalarning vazifasi yoritiladi. Kitob koʻrgazmalariga oʻquvchilarning eʼtibori qaratilib, ularning turlari va ahamiyati tushuntiriladi.

BOLALARGA ATALGAN GAZETA VA JURNALLAR Bu mashgʻulotda bolalarga atalgan gazeta va jurnallar haqida maʼlumot berib, ularning muntazam oʻqish malakalari shakllantiriladi. Oʻqituvchi yordamida oʻquvchilarning oilalarida obuna boʻlingan yoki koʻp oʻqiladigan gazeta va jurnallardan bir nusxadan olib kelish soʻraladi. Sinfda mavjud bolalarga atalgan jurnallar haqida oʻquvchilarning oʻzidan ularning mohiyati, vazifalari toʻgʻrisida soʻraladi. Mashgʻulot davomida har bir partada bolalarga atalgan «Tong yulduzi», «gʻuncha» kabi gazeta va jurnallar boʻlishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, bugungi kunda bolalarga atab nashr qilinayotgan yangi «Bekinmashoq» maʼrifiy-tarbiyaviy bolalar jurnali, «Kinder-press» bolalar maʼrifiy va hajviy komikslar jurnallari bilan tanishtirish foydalidir. Suhbat davomida bolalarning uylaridan olib kelingan gazeta va jurnallarga toʻxtab oʻtiladi. Gazeta va jurnallar kimlarga moʻljallanganligiga qarab, mazmuniga qarab bezatilishi, ularning nomlanishi, chop etilish nusxalari haqida maʼlumotlar beriladi

Kuni uzaytirilgan guruhlarining ish turlari

KUTUBXONAGA ILK BOR TASHRIF KUTUBXONA BILAN TANISHUV

Olti, etti yoshdagi kitobxonlar bilan ishlashning eng samarali usullaridan biri mashgʻulotlarni adabiy oʻyin-topishmoq tarzida oʻtkazishdir.

Dastlabki mashgʻulotni noyabr, dekabr oylarida oʻtkazish maqsadga muvofiqdir. Bu davrga kelib birinchi sinf oʻquvchilari maktab hayotiga va oʻzlarining hayotlaridagi bunday oʻzgarishga ancha koʻnikkan va moslashgan boʻladilar.

Kutubxonaga uyushtiriladigan birinchi ekskursiya, yaʼni tanishuvni oʻyin tarzida oʻtkazgan maʼquldir.

Kutubxonani qiyosiy tarzda «Kitoblar shahri» deb atab, «Kitoblar shahri»ga sayohatni kutubxonachi boshlab boradigan maxsus «poezd» boshlaymiz. «Poezd»ga chipta sifatida taklifnomalar tuziladi.

Taklifnomada quyidagi matn boʻlishi mumkin:

QADRLI DOʻSTIM!

Bugun sen «Kitoblar shahri»ga sayohat qilding.

Seni va sening doʻstlaringni «Kitoblar shahri»ga yana bir bor taklif qilamiz. Bilmasvoy, Shum bola, Doktor Voyjonim, Kachal polvonlar haqidagi kitoblar javonlarda seni kutib qoladi.

Bunday kitoblarni sen xohlagan kuning soat ____ dan ____ gacha olishing mumkin. Bizning manzil _____

Bunday «taklifnoma»larga bolalar kitob, kutubxona toʻgʻrisidagi topishmoqlarni topganlaridan soʻng ega boʻladilar. «Poezd» yoʻlni sekin davom ettiradi. 1-qoida kutubxonada qattiq gapirish mumkin emas. Kiraverishda bolalarning oʻz qoʻllari bilan yasagan ertak qahramonlari, oʻqilgan asarlariga chizilgan rasmlar koʻrgazmalarini uchratadilar. Kitob berish boʻlimi, qiroatxona asosiy bekatlardir. Ulardagi tartib-qoidalar bilan ushbu boʻlimlarning mezbonlari, yaʼni kutubxonachilar tanishtiradilar. Suhbat chogʻida «kutubxona» tushunchasini

kengroq yoritib berish lozim. Kitob berish bo'limi va qiroatxonalar farqini esa qiziqarli o'yin tarzida hech narsani bilmaydigan Bilmasvoy yordamida olib borish mumkin. Kitob javonlaridan bolalarga kitoblarni olib tomosha qilish zavq bag'ishlaydi, shu o'rinda kitobdan foydalanib, ko'rib bo'lgach joyiga qaytarib qo'yish uchun, ya'ni kitob o'z joyini yo'qotib qo'ymasligi uchun maxsus belgidan foydalanish kerakligi ham aytib o'tiladi. Bu malaka kitobxonning kutubxonaga keyingi tashriflarida mustahkamlab boriladi. «Ertakni toping», «Bilmasvoy kitoblar mamlakatida» deb nomlangan viktorinalarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

KITOB DAN FOYDALANISH QOIDALARI

Birinchi sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan ikkinchi mashg'ulot, bu - bolalarni kitobdan foydalanish qoidalarini bilan tanishtirishdir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bu yoshdagi bolalarning ko'pchiligi kitobdan foydalanish qoidalarini bilan qisman bo'lsa-da tanish bo'ladi. Mashg'ulotning maqsadi – kitobga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, kitobdan to'g'ri foydalanish borasidagi mavjud malakalarni mustahkamlash va rivojlantirishdan iboratdir. Bu mashg'ulot uchun «Kitoblar bizdan xursand» yoki «Kitoblarni asrang, bolalar» sarlavhalari ostida ko'rgazma tayyorlanadi. Ko'rgazmaga bir vaqtda nashr etilgan va turli xil holatda foydalanilgan kitoblar: yaxshi, ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lingan kitoblar bilan bir qatorda, bolalar tomonidan muqovalari ifloslangan, varaqlari titilib ketgan kitoblar ham qo'yiladi. Shuningdek, ko'p yillar ilgari nashr qilinib, bugunga qadar yaxshi saqlanib, kitobxonlarga xizmat qilayotgan kitoblar bilan bir qatorda ulardan ancha «yosh», lekin kitobdan foydalanish qoidalariga amal qilinmaganligi uchun yomon ahvolga kelib qolgan «bemor» kitoblarning ko'rgazmasini ham tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shunda bu kitoblarning yoshlarini ham ko'rsatib o'tish yaxshi natija beradi. Bolalarga kitobdan to'g'ri foydalanish uchun qanday qoidalariga amal qilish kerakligi tushuntiriladi. Kitob o'qish gigienasi haqida tushuncha beriladi.

KITOBNING TUZILISHI

Bu mashg'ulotda bolalar kitobning tuzilishi bilan tanishtiriladi, ya'ni kitobning qanday tayyorlanishi, uning muqovasi, koreshok, sahifalari, sahifalardagi rasm-bezaklar to'g'risida ilk sodda tushunchalar beriladi. Kitoblarning umrini uzaytirish uchun qilinadigan ishlar haqida gapirilib, kitoblarni ta'mirlash bo'yicha sodda operatsiyalar bajariladi. Bolalar bilan birgalikda «Kitoblar kasalxonasi» tashkil etilib, muqovalarni ta'mirlash, yirtilgan sahifalarini elimlash ishlari bajariladi. Shuningdek, kitoblar ustiga muqovalar yasash o'rgatiladi.

7. Ona tili o'qitish metodikasi tamoyillari

Tamoyil lotincha so'z bo'lib asos, qoida, talab singari ma'nolarni anglatadi. O'qitish tamoyili deganda dars samaradorligini ta'minlashga qaratilgan, ta'lim jarayonini tashkil etish, uyushtirishga qo'yilgan asosiy talablar, qoidalar tushuniladi. O'qituvchi ta'lim ishini tashkil etar ekan, ana shu qoidalar va talablardan kelib chiqadi va ular o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlagan holda amalda tatbiq etish orqali ko'zlangan maqsadga erisha oladi.

Ona tili darslarida bir. tomondan umumdidaktik tamoyillar, ikkinchi tomondan shu fanni o'qitishning o'ziga xos tamoyillarini hisobga olishga to'g'ri keladi.

O'quvchilarga ona tilini o'rgatish, ularni tarbiyalash va har tomonlama rivojlantirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga asoslanib, barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib, ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan o'zgacha bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv mehnatining yo'nalishlarini belgilab beradi.

Ona tili o'qitish tamoyillari quyidagilar:

1. Til materialiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili. Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarg yetarli e'tibor berilmasa, imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan

maslh'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni ya nutq organlarini maslh qildirishni (gapirib berish, ifodali o'qishni, ichida gapirishni) talab etadi.

2. Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'no-larini) **tushunish tamoyili.** So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, uslubiyat)ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasalishiga suyanadi va hokazo. So'zni morfemik tahlil qilish lining ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. Tilga sezgirlikni o'stirish tamoyili. Til - juda murakkab hodisa, uning tuzilishini, izchil tizimini fahmlab olmay turib, sal bo'lsa-da, lining qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib, uni yodda saqlab bo'lmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til material-larini yig'adi, uning qonunlarini o'zlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi.

4. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili. Bu tamoyil til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, nutq madaniyati vositalarining xabar berish vazifasini tushunish bilan bir qatorda, lining ifodaliligini (uslubga oid) tushunishni, mazmuninigina emas, balki so'z va nutq birliklarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy vositalarining hissiy bo'yoqdorligini ham tushunishni ko'zda tutadi.

5. Og'zaki nutqni yozma nutqdan oldin o'zlashtirish tamoyili. Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga ta'sir etadi va til o'qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi, o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo'nalishni tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

8. Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish usullari

Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim rol o'ynaydi. Ona tili o'qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo'lishi, yuqori ilmiy darajada, ya'ni puxta va asosli bo'lishi lozim. Metodika tavsiyalarining ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi yuqori saviyada bo'lishi tekshirish metodlarining puxtaligiga ham bog'liq.

Tekshirish metodlari 2 xil:

1. Nazariy tekshirish metodlari. U quyidagi hollarda tatbiq etiladi:

a) biror hodisaning metodik asosini, unga bog'liq boshqa fanlarni o'rganish, qo'yilgan gipotezani asoslash, izlanishning asosiy yo'nalishini belgilashda;

b) masala tarixi, xorijiy maktab tajribalari va mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlan-magan va hal qilinmagan o'rinlarini aniqlash, ilgari tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholashda;

d) bir-biriga yaqin fanlar (psixologiya, lingvistika, sotsiologiya) ning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish, qulay metodlarni tanlash, o'zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida;

e) empirik tajriba yo'li bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, eksperi-ment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirishda.

2. Empirik metod (tajribaga asoslangan metod). Bu metod quyidagi maqsadlarda qo'llanadi:

a) bu metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklari-ni tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash;

b) o'quvchilarni o'qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyatini so'rovnoma orqali tekshirish;

d). eksperiment (tajriba) metodidan foydalanish. Hozirgi kunda keng tarqalgan bu usulda deduktiv yo'ldan boriladi, ya'ni gipoteza qo'yiladi, mavzuga asosan eksperiment uchun material (o'quv ma-teriali) tayyorlanadi. Eksperiment bir necha marta takrorlanadi, bir necha sinf va bir necha guruhlarda o'tkaziladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri tajriba sinfi, ikkinchisi taqqoslash uchun tanlangan tekshiruv sinfi. Tajriba sinfida yangi metod, yangi darslik, yangi ishlanmadan foydalanilsa, tekshiruv sinfida amaldagi metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi, bu chaprost deb nomlanadi. Har ikki holda ham natija yuqori bo'lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperimental tekshirish o'z maqsadining kengligi bilan farqlanadi: ayrim metodik usullarni tekshirishda ommaviylik talab qilinmaydi, ammo yangi dastur, yangi darsliklarni tekshirishga butun tuman, viloyat jalb qilinadi.

Eksperiment vazifasiga ko'ra quyidagi hollarda o'tkaziladi:

- 1) yangi metod, yangi darslikning muvofiqligini tekshirishda;
- 2) metod yoki qo'llanmaning qay darajada foydaliligini tekshirishda;
- 3) metod yoki qo'llanmaning muvofiqligini va samaradorligini aniqlashda.

Eksperiment natijasini chiqarishda belgilangan baho me'yoriga amal qilinadi. Bunday me'yor aniq, barcha holatlar uchun ham bir xil bo'lishi lozim. Ona tili metodikasida yozma ishlarda yo'l qo'yilgan xatolar soni va xarakteri, ma'lum bir vaqtda o'qilgan yoki yozilgan so'zlar soni, og'zaki hikoya va yozma inshoning hajmi va izchilligi me'yoridan foydalaniladi.

Tekshirish uchuy savollar:

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti nimadan iborat?
2. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalarini ta'riflab bering.
3. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlarini aytib bering.
4. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi pedagogik fan ekanini izohlang..
- 5Ta'lim to'g'risida"gi qonunda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillarini ayting.
- 5.Ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyillari qaysilar? Ularni izohlang.
6. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyilini izohlang.
7. Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari farqi nimada?

II bo'lim. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitishning xususiy masalalari

Savod o'rgatish metodikasi

2-mavzu: Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalari. Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslari

Reja:

1. Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalari.
2. O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi.
3. Savod o'rgatish davrida rasmlarning ahamiyati.
4. Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslari

1. Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalari

Savod o'rgatish davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish o'qish va yozish ko'nikmasi deyiladi. Bu ko'nikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilimsiz shakllanmaydi. Bilim ko'nikmaga aylanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, bola v harfining elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki o'quvchi harflarni tanib, ularni o'qiy olmasligi mumkin. Yozish ko'nikmasini hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, ya'ni yozish jarayonida partada to'g'ri o'tirish, ruchkani barmoqlar orasida tu-tish, daftarni qiyalikda qo'yish kabilar ham o'rgatiladi.

Boshlang'ich ta'limda savod o'rgatish davri asosiy davrlardan hisoblanadi. Agar o'quvchi savod o'rgatish davrida yaxshi o'zlashtirsa, yuqori sinflarda ham yaxshi natijalarga ega bo'ladi.

Xat-savod o'rgatish ta'limning muhim bosqichi bo'lib, bu davrda o'quvchilarga to'g'ri o'qish, chiroyli yozish hamda o'qiganlarini so'zlab berishni o'rgatiladi. Nutqni gapga, gapni so'zlarga, so'zlarni bo'g'inlarga ajratishni, tovushlarni eshitish va talaffuz qilish bir-biridan farqlash, so'zda tovushlarnig birin-ketinligiga e'tibor berishni bilib oladilar.

Amaldagi "Alifbe" darsliklari va ularga yozilgan qollanmalarga asosan savod o'rgatishda tayyorgarlik davri uchun 5 dars, alifbedan so'nggi davrga ham 5 dars ajratiladi. Oraliq davr alifbe davri hisoblanadi. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning uziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar siklini qurilishida ichki mantiqiylik bo'lib, har bir siklda yangi tovush va xarf urganiladigan dars bilan yangi mavzu urganilmaydigan darsni navbatlashtirish, orfografiya va so'zning bo'gin tuzilishi haqida ma'lumot berish, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish kabi talablarga rioya qilinadi. Darslar sikli takrorlash-umumlashtirish darsi bilan yakunlanadi. Oz komplektli maktablarda o'qituvchi bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlaydi. Bunday sinflarda o'qituvchi bir vaqtning o'zida bir necha sinf o'quvchilari bilan ish olib boradi. Bunday sinflarda dars jadvali integrallashtirilgan bo'lishi kerak va darslar 30 daqiqaga qisqartirilishi mumkin.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasm-larni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni aytishni talab qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishiga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini i o'zlashtirmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun o'quvchilarning idro-ki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish ke-rak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga ' muvofiqdir.

2.O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi

O'zbek tili yozuvi - tovush yozuvi.Yozuvda o'quvchi tovushni harfga, o'qishda esa tovushga aylantirishdek murakkab aqliy faoliyatni bajaradi. Bu faoliyat doimiy ravishda yuz berishini nazarda tutib, o'qish va yozish parallel olib boriladi.

O'zbek tili yozuvi - fonematik yozuv. O'zbek tili yozuvi uchun 1993 yil lotin garfikasi asos qilib olindi.Nutqning har tovushi uchun unga mos shakl qabo'l qilindi.

O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga tovushlar haqida ma'lumot berishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Savod ta'limida bolaning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning xotirasi, diqqati, nutqi, tafakkuri va idrokini tartiblash eng muhim omillardan sanaladi.

Savod ta'limida o'zbek tili nuto` tovushlarining paydo bo`lish o`rni va usullarini bilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So'z bo'g'inga bo'linadi, bo'g'indan kerakli - o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o'rganiladigan harf bilan sintezlanadi, shu asosda harf va butun o'qish jarayoni o'zlashtiriladi. Biuida o'zbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda belgilash xususiyatlari hisobga olinadi. Savod o'rgatishda o'zbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega:

Savod o'rgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unlilardan boshlanadi. Ovoz dangina iborat bo`lib, og`iz bo`shlig`ida hech qanday to`siqqa uchramay hosil bo`ladigan tovushlar unli deb yuritiladi. Hozirgi o'zbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: a, o, i, e, u, o'.

E harfi so'z va bo'g'in boshida qo'llanadi (*ekin, echki, aeroplan*), undoshdan keyin o'rta keng lablanmagan unli tarzida o'qiladi (*kel, tez*). Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan **e**, so'ngra undoshdan keyin keladigan **e** tovush-harfi bilan tanishtiriladi.

o harfi o'zbekcha, umumturkiy so'zlarda quyi keng, lablangan **o** tovushini ifodalaydi, ruscha-baynalmilal so'zlarda urg'usiz bo'g'inda **a** tarzida (*botanika*), **o'** tovushi kabi (*tonna*), qisqa **i** tarzida (*traktorj* talaffuz qilinadi. Shuning uchun bu unli qatnashgan ruscha-baynalmilal so'zlar savod o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi.

A tovushi *bahor, savol* kabi so'zlarda **o** kabi, *muomala, immosobat* kabi so'zlarda **i** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi, lekin **a** yoziladi.

U tovushi *qovun, sovun* kabi so'zlarda **i** tovushiga yaqin talaffuz etilsa ham **u** yoziladi.

I tovushi *bilan, siro* kabi so'zlarda talaffuz etilmasa ham yozuvda doimo saqlanadi.

2. Og`izda to`siqqa uchrab, shovqindan hosil bo`ladigan yoki qisman shovqin ishtirok etadigan tovushlar undosh tovushlar sanaladi. O'zbek tilida 24 ta undosh tovush bor. Yozuvda ular 23 ta harf bilan ifodalanadi: shulardan 3 tasi harf birikmasi, 21 tasi yakka harf bilan belgilanadi. Ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j** (*jurnal*), **j** (*jo'jo*), **k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng**. Undoshlarni o'rgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi.

Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, ya'ni ovozdor tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor tovushlarni bo'g'in va so'z tarkibidan ajratib olish oson. Lekin **ng** sonor undoshi **n** va **g** undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach,

o'rgatiladi. Harf birikmalarini o'rgatishdagi qiyinchilik hisobga olingan holda, ularning alilbe davrining oxirgi bosqichida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratiladi. Birinchi darsda portlovchi **j** tovushini o'rgatish, talaffuzini tushuntirish, analitik-sintetik mashqlar yordamida ko'nikmalar hosil qilinadi, keyingi darsda esa sirg'aluvchi **j** tovushi va uning talaffuzi o'rgatiladi. So'ng bu ikki tovushning talaffuzidagi farq taqqoslash usuli orqali tushuntiriladi. Berilgan bilim analitik-sintetik mashqlar yordamida mustahkamlanadi. ^c

Sh tovushini ifodalovchi **sh** harf birikmasi ham **s** va **h** harfi bilan, **ch** tovushini ifodalovchi **ch** harf birikmasi **h** harfi bilan tanishtirilgach, o'rgatiladi. O'quvchilar bu harf birikmalarini bir yaxlit tovush sifatida o'qish va yozishga ko'nikishlari lozim. Bu davrda s'h (is'hoq) tarzida o'qiladigan holatga to'xtalmaydi.

Jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar talaffuzi (**b-p, d-t, v-f, g-k, z-s** kabi) haqida dastlabki amaliy tushunchalar hosil qilinadi, ularning talaffuzi va yozilishiga e'tibor qaratiladi.

X va **h** tovushlarin ыратишда уларнинг айтилишига алоқида аңамият берилади, ularni farqlash bo'yicha maxsus mashqlar ham uyushtiriladi.

Tutuq belgisi harf emas, imlo belgisi sifatida o'rgatiladi.

Tutuq belgisi (') unli tovushdan so'ng kelsa, uni cho'zib talaffuz qilishga, undosh tovushdan so'ng kelsa, undoshni unidan ajratib talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta-sekin uni qo'llashga doir ko'nikmalar shakllantiriladi.

Savod o'rgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish o'rni o'rgatiladi.

O'quvchilarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida olib boriladi. Bo'g'inlab o'qishga o'rgatish uchun so'zni bo'g'inga bolish, bo'g'in chegarasini aniqlashni o'rgatish muhim sanaladi. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar so'zlarni bo'g'inlarga to'g'ri ajrata olsalar, o'qish ko'nikmasini ham yaxshi egallaydilar.

O'qishning dastlabki bosqichida orfografik o'qishdan foydalani-ladi, asta-sekin orfoepik o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan so'zlar oldin orfografik, so'ngra orfoepik o'qib beriladi va ularning o'qilishi bilan yozilishi taqqoslanadi. O'quvchilar muayyan darajada tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng orfoepik o'qish mashq qilinadi.

O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi.

3.Savod o'rgatish davrida rasmlarning ahamiyati

Tayyorgarlik davri asosan bolalar jamoasini tashkil etish, ularda do'stlik va o'rtoqlikni qadrlash, sinf va maktabda o'zini yaxshi tutish, odob-axloq qoidalariga amal qilish, eng muhimi, dastlabki kunlardan o'qish, o'rganishga havas uyg'otishdir.

Tayyorgarlik davrida bolalar nutqini o'stirishga, tevarak-atrofdagi narsalar haqida gapirib berishga, rasmlarni tomosha qilib, mazmuninig so'zlab berishga o'rgatiladi.

Maktabga kelgan bolada savod o'rgatishning tayyorgarlik davrida maktabga kelib-ketish odobi maktabning ichki tartib qoidalari kattalarni hurmat qilish, kichiklarni izzat qilish qoidalari o'rgatiladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarni bir-biriga taqqoslashi yoki eng intizomli, odobli, tartibli o'quvchini namuna, ibrat qilib ko'rsatishi eng yaxshi usullardan. Savod o'rgatishning asosiy (Alifbo) davrida o'qituvchi «Alifbo» darsligidagi har bir so'zning ma'nolarini tushuntiradi, har bir rasmning nima ekanligi, uning ijobiy xususiyatlari va o'quvchilarning unga nisbatan munosabatlari qanday bo'lishini o'quvchilarga ijodkorlik ruhida singdiriladi. Demak, bunda o'quvchi savod chiqarish bilan birgalikda o'zining ma'noviy jihatidan ham saviyasini oshirib boradi.

«Alifbe» darsligidagi rasmlar o'quvchilarni Vatan haqidagi tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish, Vatanga bo'lgan muhabbat va sadoqatlarini oshirish, Vatanimizning go'zal tabiati, tabiiy boyliklari, shirindan shakar nozu-ne'matlarini qadrlash, komil inson bo'lish maqsadlarini amalga oshirish uchun rostgo'ylik, mehribonlik, do'stlik, ahillik, bilimdonlik kabi

fazilatlarga ega bo'lish kabi maqsadlarni amalga oshirish mumkin. Quyida ba'zi rasmlarning pedagogik qimmatini haqida fikr yuritamiz.

Xullas, «Alifbe» darsligidagi rasmlar orqali o'quvchilarni vatanparvar, yurtni sevadigan, Vatan ravnaqi uchun qayg'uradigan, ma'naviy jihatdan barkamol bo'lgan komil insonlar etib tarbiyalashda muhim pedagogik qimmatga ega.

Bu fazilatlarni o'quvchilarga rasmlar orqali singdira olish o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liqdir.

4.Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslari

O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasm-larni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni aytishni tala.b qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishiga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini i o'zlashtirmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun o'quvchilarning idro-ki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish ke-rak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga ' muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlashni, daftarni j to'g'ri qo'yishni, harfni yozishda yozuv chiziqlari, ular bo'ylab qo'lni I harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga qanday ulash, qatorga sig'ish-sig'masligini mo'ljallashi lozim. Bu jarayon o'quvchini aqliy j va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskul- j lari charchaydi. Shuning uchun ham darsda ikki-uch marta daqiqali jismoniy mashqlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. j

Yozuv jarayonida o'quvchi ruchkani qog'oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to'xtaydi va namuna bilan solishtiradi, ba'zan chiziqdan chiqib ketadi, noto'g'rilarini bo'yab, to'g'rileydi. Bunda u o'qituvchiga har daqiqada murojaat qiladi, uning qo'li va boshi yozishda birgalikda harakat qiladi. Yozuv jarayoni o'quvchilarning ongli harakat qilishlarini ham talab etadi. Shu sababli o'qituvchi yozuv jarayoniga sabr-qanoat bilan katta e'tibor qaratishi juda muhim. Yozuvning chiroyli va imloviy jihatdan to'g'ri bo'lishi savodxonlikning yuksak belgisidir.

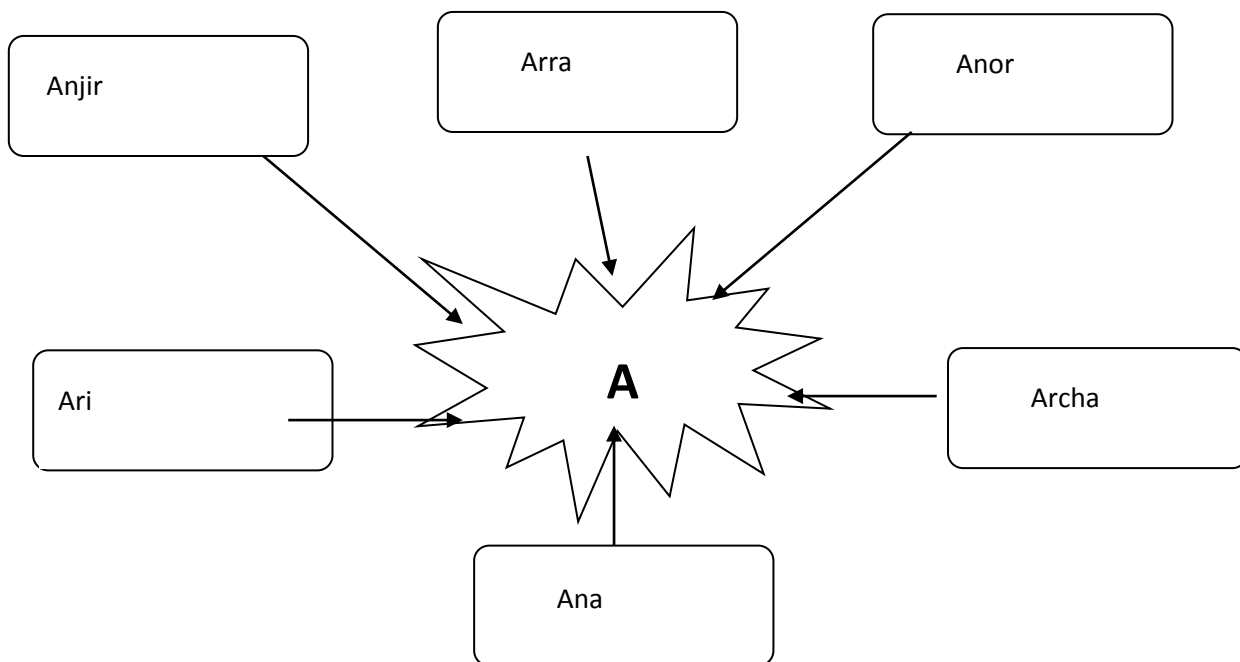
Ma'lumki, boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'limning asosini tashkil etadi. Boshlang'ich ta'limda asosiy davr savod o'rgatish davri hisoblanadi. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga tovush va harflarni qay darajada singdirish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Hozirgi davr talabiga asosan har bir pedagog o'z mashg'ulotlarini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishi taqozo etiladi. Shuning uchun har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z

mashg'ulotlarida o'quvchilarga chuqur bilim berishi uchun innovatsion metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

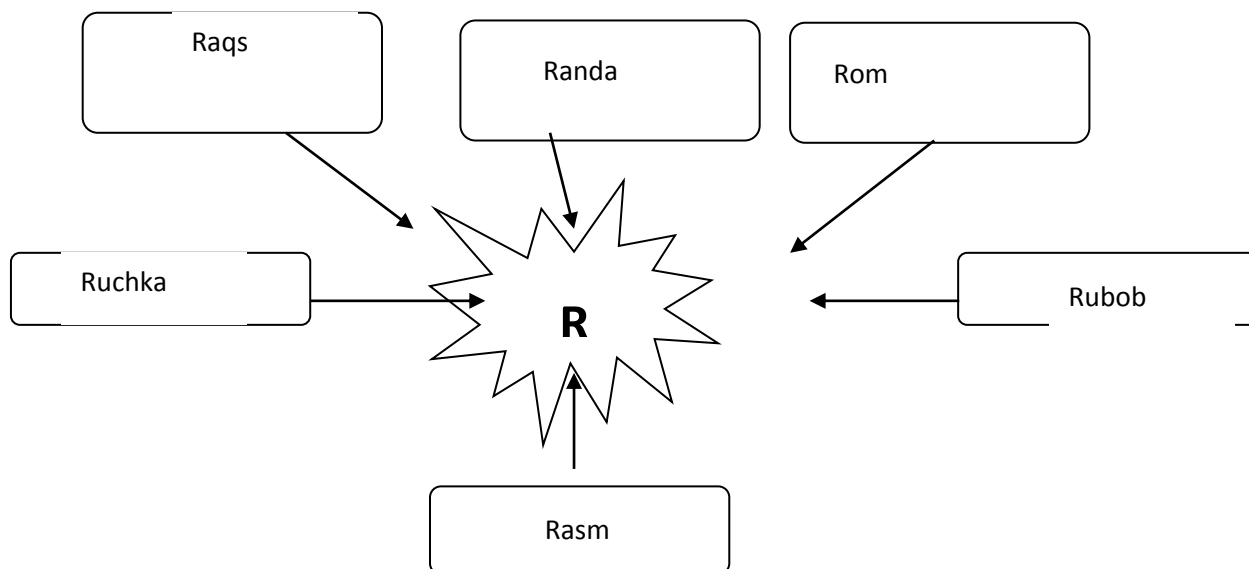
Quyida biz «Improvizatsiya» va «Klaster» metodlarining turli ko'rinishlaridan namunalar keltirmoqchimiz.

Improvizatsiya

Bu metod «Klaster» metodining aksi bo'lib, turli o'xshash fikrlarni bir fikrga jamlashdan iborat. Masalan, doskaga «anjir» so'zini yozib, qaysi harf bilan boshlanishi so'raladi. Yana «anor», «archa», «arra», «ana» so'zlari ham yoziladi va qaysi harf bilan boshlanishi o'quvchilardan so'raladi. O'quvchilar barcha so'zlarni «A» harfi bilan boshlanishini aytadi. O'qituvchi yozilgan so'zlarning barchasini o'rtadagi «A» harfi bilan tutashtiradi yoki «A» atrofiga jamlaydi:

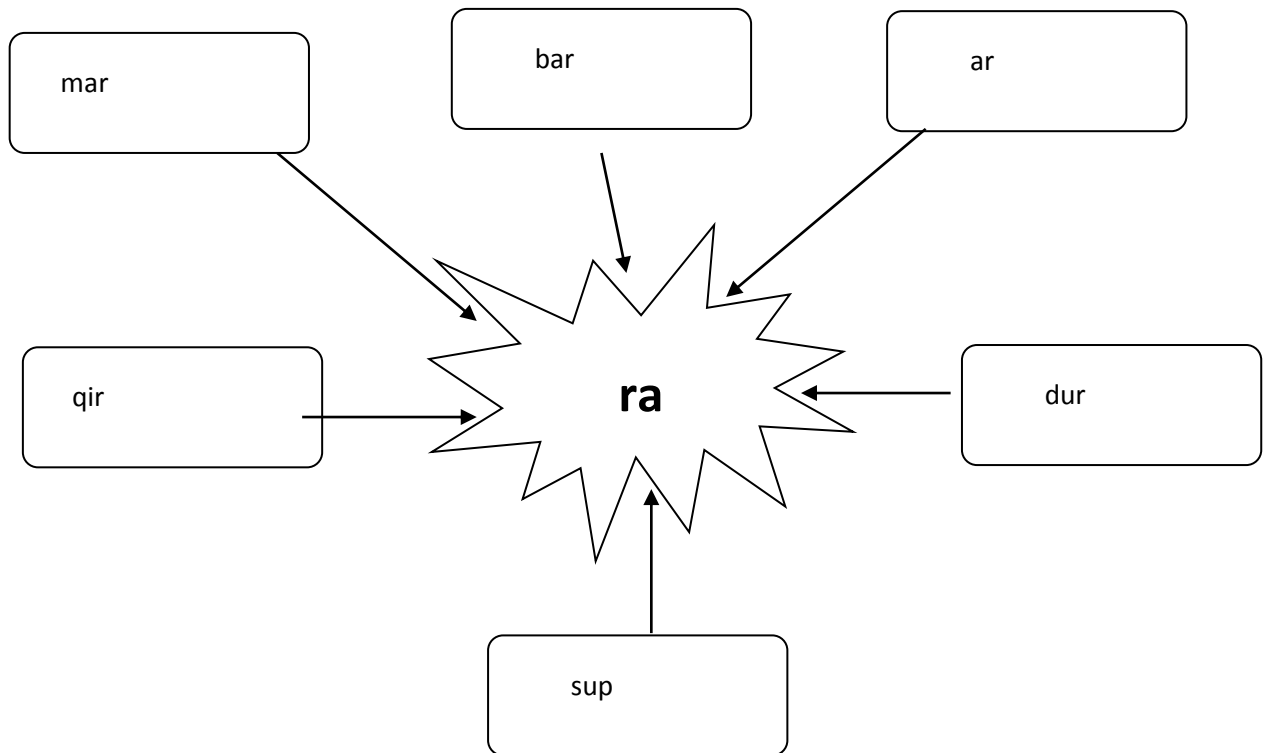

Yoki yana bir namuna:

Bo'g'inlarni ham o'rtaga jamlab, so'z hosil qilish mumkin. Bu ham «Improvizatsiya» metodi hisoblanadi.

Masalan:

Xullas, savod o'rgatish davrida innovatsion metodlardan foydalanish o'quvchilarning savodxon bo'lishlarida, DTS talablarida qo'yilgan bilim va ko'nikmalarni oson va qiziqarli egallashlarida muhim ro'l o'ynaydi.

Maktabga kelgan bolada savod o'rgatishning tayyorgarlik davrida maktabga kelib-ketish odobi maktabning ichki tartib qoidalarini kattalarni hurmat qilish, kichiklarni izzat qilish qoidalarini o'rgatiladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarni bir-biriga taqqoslashi yoki eng intizomli, odobli, tartibli o'quvchini namuna, ibrat qilib ko'rsatishi eng yaxshi usullardan. Chunki har qanday yosh bola yaxshi so'zning, ayniqsa maqto'vning rag'batning yoki arzimagan bo'lsa ham biror narsaning gadosi bo'ladi. Savod o'rgatishning asosiy (Alifbo) davrida o'qituvchi «Alifbo» darsligidagi har bir so'zning ma'nolarini tushuntiradi, har bir rasmning nima ekanligi, uning ijobiy xususiyatlari va o'quvchilarning unga nisbatan munosabatlari qanday bo'lishini o'quvchilarga ijodkorlik ruhida singdiriladi. Demak, bunda o'quvchi savod chiqarish bilan birgalikda o'zining ma'naviy jihatidan ham saviyasini oshirib boradi.

«Alifbe» darsligidagi rasmlar o'quvchilarni Vatan haqidagi tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish, Vatanga bo'lgan muhabbat va sadoqatlarini oshirish, Vatanimizning go'zal tabiati, tabiiy boyliklari, shirindan shakar nozu-ne'matlarini qadrlash, komil inson bo'lish maqsadlarini amalga oshirish uchun rostgo'ylik, mehribonlik, do'stlik, ahillik, bilimdonlik kabi fazilatlarga ega bo'lish kabi maqsadlarni amalga oshirish mumkin. Quyida ba'zi rasmlarning pedagogik qimmatini haqida fikr yuritamiz.

Xullas, «Alifbe» darsligidagi rasmlar orqali o'quvchilarni vatanparvar, yurtni sevadigan, Vatan ravnaqi uchun qayg'uradigan, ma'naviy jihatdan barkamol bo'lgan komil insonlar etib tarbiyalashda muhim pedagogik qimmatga ega.

Bu fazilatlarni o'quvchilarga rasmlar orqali singdira olish o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liqdir.

Tekshirish uchun savollar:

1. Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalarini ayting
2. O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi haqida gapiring.
3. Savod o'rgatish davrida rasmlarning ahamiyati qanday

4. Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslarini ayting.

3-mavzu: Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodi. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganish

1. Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodi.
2. Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodining tamoyillari
- 3.. Markaziy Osiyoga tovush metodi ning yoyilishi.
4. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganish.

Tayanch atamalar: Hijo usuli, harfiy metod, abjad, haftiyak, tovush metodi, mufradot (sarxad) abjad yozish madrasa, nutq faoliyati turlar, o'qish malakasi, tovush yozuvi, bo'g'in-tovush tahlili, tovush-harf tahlili, bo'g'inlab o'qish tamoyili, harflarning 4 variantini yozish tamoyili, bo'g'inga bo'lish, fonematik eshitish qobiliyati. imloviy malaka.

Analitik-sintetik (tovush-tarkib) tovush metodiga K.D.Ushinskiy asos solgan. Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. Shu bois analitik-sintetik tovush metodining an'anaviy hamda shakllanish, tashkil topish jarayonidagi tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi **shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra** ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqliy o'sishini ta'minlaydi, o'qishning ongli bo'lishini talab etadi.

2. Analitik-sintetik tovush metodi **taslikiliy tomondan** quyidagi ikki davrga bo'linadi:

a) alifbegacha tayyorlov davri;

b) alifbo davri.

Bunda yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

3. Analitik-sintetik tovush metodida **psixolingvistik nuqtai nazardan** quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

a) savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi;

b) savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulyatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi;

d) o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonidagi tamoyillari quyidagilardir:

1. **Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan:** savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashish (bu bolaning umumiy rivojlanishi hamda o'qish va yozishga tayyorligiga bog'liq).

2. **O'qitishning istiqboli nuqtai nazaridan:** grammatika, so'z yasali-shi, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntazam berib borish.

3. **Psixolingvistik nuqtai nazaridan:** tovush va harfni o'qitishning qulay usulini izlash, tovush va harflarning mosligini, osonligini, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchi xarakterini hisobga olish.

„Alifbe“ sahifalarida do'stlik, baynalmilal munosabat, bolalar mehnati, tabiat, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila, maktab hayotiga oid rasmlar berilgan, turli mavzularda matnlar keltirilgan. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnatsevarlik, mehnatni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevishtirish va asrash, hay-vonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevishtirish, umuman, estetik tarbiyani shakllantiradi. Demak, bolalarga axloqiy, g'oyaviy-siyosiy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Xijo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish (" harfiy metod") Bu metodning mohiyati asosan quyidagilardan iborat: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktab xonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik — kichik su rani ogzaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi

so'zlarining ma'nosini tushunmay, uralarni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. Shundan keyin arab alfaviti yodlatila boshlagan; bola uyidan xar ikki tomoni randalanib silliqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyox bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alfavit tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

2-bosqich. Bo'g'in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo'lingach, bo'g'in xosil qilishga, ya'ni "zeru-zabar" ni o'rgatishga o'tilgan. Eski maktabda "zeru-zabar" (zabar, zer, pesh) xar hil o'rgatilgan. Masalan, ba'zi domlalar (beg zabar-ba) (be-zer- bi), (be-pesh- bu); (te-zabar-ta), x. kabi o'rgatsalar, boshqa ba'zilari be ba, te zabar ta,. . . kabi; yana boshkdilari: be—zabar—a; zer—i,pesh—u; te—zabar—a, zer—i, pesh—u . . . deb o'rgatadilar va xokozo.

3-bosqich. Bug'inlarni qo'shish. Eski maktabda bo'g'inlarni ko'shish "abjad" bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta xarf jamlangan 8 so'zni "zeru zabar" bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so'zni birin-ketin xijo usulida o'qib yodlab olganlar. Masalan, abjad so'zi alifga zabar qo'yib, be ga urishtirilsa, ab; jim ga zabar qo'yib, dolga urishtir qilsa, jal; bo'larning ikkisidan abjad xosil bo'lgan kabi.

Abjaddan keyin eski maktab o'quv kitobi bo'lgan "haftiyak"ka utilgan. "haftiyak"dagi suralar xam "Abjad"dagi kabi xijo usulida o'qitilgan. Bolalar "haftiyak"ning bir betini z\$ijo usulida o'qish uchun juda kup vakt va kuch sarflaganlar.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o'rgatishda ma'lum darajada ijobiy rol o'ynadi. Rus-tuzem maktablarinnng o'zbekcha sinflarida o'zbekcha xat-savod orgy metodi 1900 yildan boshlab asta~sekin islox qilindi. Xijo metodidan tovush metodiga o'tildi. 1900 yillardan rus~tuzem maktabi o'zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalanganlar. Bu kitobning tili va mazmuni o'zbekcha sinflarga mos kelmasdi. 1902 yilda Saidrasul Saidazizovning tovush metodi talabiga muvofik tuzilgan ona tili alifbesi "Ustodi avval" nashr etildi. "Ustodi avval" nashr qilingandan keyin o'zbekcha xat savod o'rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o'rgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, o'qitishni osonlashtirdi, ta'limni bola tushunadigan ,anglaydigan ta'limga, aktiv ta'limga aylantirdi

"Ustodi avval" 3 bo'limdan iborat: 1-bo'lim, hozirgi atama bilan ataganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo'limda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushning talaffuzi oson-qiyinligini harflarning yozilishi sodda yoki murakkabligini e'tiborga olgan. Avtor har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat-savod o'rgatishni kiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. Shakli yozilish o'rniga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misoller keltirilgan. Masalan, q harfini tanitish uchun qor, uyqu, oq so'zlarni, g' xarfini tanitish uchun g'or, uyg'oq, tor so'zlarini tailagan. Avtor soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o'zbek tilining lug'at sostavidagi so'zlardan tanlab olgan.

"Ustodi avval"ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimlarida bilim targib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda.

S. Saidazizov kitobining 3-bo'limini "Alifboi kur'on" deb yatagan va o'z oldiga bolalarga "qur'on"ni tushunib olishga urg'o'tishni maqsad qilib quyan.

Umuman tovush metodi Markaziy Osiyoga ikki manbadan yoyildi:

1.Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush -metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bnlan ko'rdilar va ular rus o'qchituvchilariga taqlid qilib, asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshladailar

2.X1X asrning oxiridan boshlab ichki Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edilar, oradan ko'p o'tmay, bir qancha maxalliy muallimlar ham tatar muallimlariga taqlid qilib, yangi maktablar ochdi-da, bolalarga xat savodni tovush metodida o'rgata boshladi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda tovush metodi asta-sekin xijo metodining o'rnini ola boshladi

Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosini o'zgartira oluvchi har bir tovush yozuvda xarf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashishi, ortishi eki kamayipsh natijasida boshqa bir yangi so'z xosil bo'lishi mumkiiligi bolalar ongiga etqaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida o'rgatilmogda. Atoqli metodistlar (S.P.Redazudov, A-I.Voskresenskaya, K. Qosimova, Y.Abdullaev, O.Sharafiddinov) tovush metodyada xat-savod o'rgatishni takomillashtirdilar.

Rus – tuzem maktablarida o'qish va yozishga o'rgatish, odatda , bir vaqtda boshlanib ,bir- biriga bog'lab olib borilgan , har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan ; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan ; bolalar qaywsi tovush , bo'g'in , so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan , ma'nosiga tushungan , arabcha harfning yolg'iz shaklini, yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan .

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. 4- bo'limda , ulardan tashqari , insho (turli tixat,duoi salom va savdo ishiga oid har hil xatlar) yozishga o'rgatilgan .

Savod o'rgatishni to'g'ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligini maxsus o'rganish talab etiladi. Oldin bolalarni maxsus o'rganish avgust oyida, hatto undan oldin - bahordan bosh-langan. Bunda 1-sinfga keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga borilgan, suhbat o'tkazilgan, bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlangan.

Hozir 1-sinfga qabul qilinadigan bolalar savod o'rgatishga maxsus tayyorlanyaptilar. Ular uchun bir-ikki, ba'zi joylarda uch-to'rt oylik tayyorlov sinflari tashkil qilingan. Tayyorlov mashg'ulotlarda bolalar tovush-harf bilan tanishlirilyapti, elementer tarzda yoztivga ham o'rgatilyapti. Metodistlar tayyorlov sinflar uchun aniq talablar, metodik tavsiyalar ishlab chiqishmogda. Tayyorlov sinflarning ta'lim mazmuni va tashkil etish muddati bir xil bo'lmasa-da, lekin bu davrda bolalarning nutqiy tayyorgarligini o'rganish uchun quyidagilarni aniqlash tavsiya etiladi:

1. O'qish ko'nikmasini aniqlash.

- a) so'zni sidirg'a o'qiydi;
- b) bo'g'inlab o'qiydi;
- d) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish);
- e) anchagina harflarni biladi, lekin o'qishni bilmaydi;
- f) ayrim harflarni taniydi.

2. Yozuy ko'nikmasi.

- a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma);
- b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma); d) yozishni umuman bilmaydi.

3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi.

- a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi;
- b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi;
- d) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi;
- e) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekani hisobga olinadi);
- f) nutqining baland yoki pastligi, diksiyasiga e'tibor qaratiladi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutqi. She'rni yoddan o'qish.

- a) 3 ta yoki undan ortiq she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi;
- b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi; d) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi.

5. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Ertak aytish.

- a) bir yoki bir nechta ertakni biladi va aytib bera oladi;
- b) ertakni biladi va uni aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi; d) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi.

6. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Fikr bayon qilish („Rasmda nimalar ko'rayotganingni aytib ber“).

- a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi;
- b) 10 tadan 20 tagacha so'z, bir necha gap tuza oladi;

d) 10 tagacha so'z bilan bog'lanishli nutq tarzida javob qaytara oladi;

e) 3-4 so'z bilan qisqa javob bera oladi.

Shuningdek, bu jarayonda bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plahgan materiallar ikki variantda yoziladi:

a) har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot (bu bolaga yakka yoki differensial yondashish uchun kerak bo'ladi);

b) sinf o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot (bu ma'lumotdan darsda sinf o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi).

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar :

1.Eski maktablarda savod o'rgatish qanday metodda olib boriulgan ?

2.Bolalar savodi necha bosqichda chaqirilgan . 1 – bosqichda qanday metod va tartibda o'qitish ishlari olib borilgan ?

3.2- bosqichning vazifasini ayting ?

4.3- bosqich qanday nomlanadi , uning vazifasi nimalardan iborat?

5.Xaftiyalik qanday usulda o'qitilgan ?

6.Markaziy Osiyoga tovush metodi qaysi manbalar orqali yoyildi?

7.O'zbek sinflari uchun yarartigan dastlasbki o'quv qo'llanmasining afzalliklari namadan iborat?

8.K.D.Ushenskiy asos slogan anitek-sintetik tovush metodini kimlar takomillashtirdilar?

9.Eski maktabda bolalar qanday o'rgatilgan?

10.Hozirgi kunda amalda qo'llanayotgan “ Alifbe ” darsliklarini tahlil qiling va ularga taqriz yozing.

11.Nutq faoliyatining turlari va ularning o'zaro holda shakllanishini tushuntiring.

12.Savod o'rgatishda o'zbek tili tovush tuzilishi harflarini hisobga oliganing ahamiyati nimada?

13.Savod chikarishda o'qishga o'rgatish va yozuvga o'rgatish nima? Savod o'rgatishda bo'g'in ustida ishlashni ahamiyatini izohlang.

14.Oquvchilarning fonetik eshitish qobiliyati deganda nimani tushunasiz?

15.Alifbe darsligidagi rasmlar, jadvallarning ahamiyati nimada?

Adabiyotlar: 1.Q.A.9.18.19.

4-mavzu: Savod o'rgatish jarayoni bosqichlari. Savod o'rgatishda tayyorlov davri, bu bosqichdagi o'qish va yozuv darslarining mavzulari hamda ish turlari

Reja

1. Tayyorlov sinflarning ta'lim mazmuni tashkil etish

2.Alifbogacha tayyorgarlik davri bosqichlari.

3. Tayyorlov davridagi o'qish darslarining mavzulari

4. Tayyorlov davridagi yozuv darslarining mavzulari.

Tayanch iboralar:

Unli tovushlar bilan ishlash, kesma harf bilan ishlash, yangi tovush-harf bilan tanishtirish usullari, rasmi alifbo, bo'g'inlar jadvali, bo'g'in hosil qilish usullari, didaktik materiallar, alifbe davri bosqichlari, differensial va muammoli ta'lim, alifbedan keyingi davr.

Hozir 1-sinfga qabul qilinadigan bolalar savod o'rgatishga maxsus tayyorlanyaptilar. Ular uchun bir-ikki, ba'zi joylarda uch-to'rt oylik tayyorlov sinflari tashkil qilingan. Tayyorlov mashg'ulotlarda bolalar tovush-harf bilan tanishlirilyapti, elementer tarzda yoztivga ham o'rgatilyapti. Metodistlar tayyorlov sinflar uchun aniq talablar, metodik tavsiyalar ishlab chiqishmoqda. Tayyorlov sinflarning ta'lim mazmuni va tashkil etish muddati bir xil bo'lmasada, lekin bu davrda bolalarning nutqiy tayyorgarligini o'rganish uchun quyidagilarni aniq-lash tavsiya etiladi:

1. O'qish ko'nikmasini aniqlash.

- a) so'zni sidirg'a o'qiydi;
- b) bo'g'inlab o'qiydi;
- d) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish);
- e) anchagina harflarni biladi, lekin o'qishni bilmaydi;
- f) ayrim harflarni taniydi.

2. Yozuv ko'nikmasi.

- a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma);
- b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma); d) yozishni umuman bilmaydi.

3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi.

- a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi;
- b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi;
- d) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi;
- e) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekani hisobga olinadi);
- f) nutqining baland yoki pastligi, diksiyasiga e'tibor qaratiladi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutqi. She'rni yoddan o'qish.

- a) 3 ta yoki undan ortiq she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi;
- b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi; d) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi.

5. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Ertak aytish.

- a) bir yoki bir nechta ertakni biladi va aytib bera oladi;
- b) ertakni biladi va uni aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi; d) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi.

6. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Fikr bayon qilish („Rasmda nimalar ko'rayotganingni aytib ber“).

- a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi;
- b) 10 tadan 20 tagacha so'z, bir necha gap tuza oladi;
- d) 10 tagacha so'z bilan bog'lanishli nutq tarzida javob qaytara oladi;
- e) 3-4 so'z bilan qisqa javob bera oladi.

Shuningdek, bu jarayonda bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plahgan materiallar ikki variantda yoziladi:

a) har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot (bu bolaga yakka yoki differensial yondashish uchun kerak bo'ladi);

b) sinf o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot (bu ma'lumotdan darsda sinf o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi).

Ma'lumki, o'quvchilar 1-sinfga har xil tayyorgarlik bilan keladi. O'quv materiallari 1-sinf o'quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. Shunga qaramay, har xil tayyorgarlik bilan kelgan o'quvchilarning o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashishni taqozo etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaxshi natija beradi.

Differensial yondashishda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi, har bir guruhning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf **o'quvchilari 3 guruhga** bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 **variantda** hlab chiqiladi. O'qituvchi sinfcla **frontal** ishlash jarayonida har 3 guruhdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. Har 3 guruh uchun o'quv materiali „Alifbe“ hisoblanadi, unga qo'shimcha tarzda **tarqatma materiallardan, javdallardan**, mustaqil ishlardan foydalanish mumkin. „Alifbe“dagi o'quv materiali yoki o'qilayotgan materialning qiyin o'rni oldin tayyorgarligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh oquvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtda yaka tartibda ishlar olib borishga ham to'g'ri keladi

Analiti -sintetik (tahlil-tarkib) tovush metodi savod o'rgatish jarayoni 4 oy davom etadi. Bu jarayon quyidagi 2 davrga bo'linadi⁶:

- a) „Alifbe“ *gacha tayyorgarlik davri* (2 hafta);
- b) „Alifbe“ *davri* (31 dekabrgacha davom etadi).

Alifbogcha tayyorgarlik davri. Bu davrning asosiy vazifasi o'quvchilarni maktab, sinf, tartib-intizom qoidalar va oquv qurollari bilan tanishtirish, nutq o'stirishga oid mashqlar o'tkazish, fonematik eshitishni o'stirishdan iboratdir.

Alifbogcha tayyorgarlik davri, o'z navbatida, quyidagi 2 bosqichga bo'linadi:

1. *Harf o'rganilmaydigan bosqich* (1 hafta).

2. *Unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich* (I hafta).

1-bosqich: unda o'quvchilarga og'zaki va yozma nutq haqida, gap, so'z, bo'gin va tovushlar haqida, nutqning gaptardan, gaplarning so'zlardan tuzilishi, so'zlarning bo'g'inlarga bo'linishi, bo'g'inlarning tovushlardan tashkil topishi haqida ma'lumot beriladi, tovushlarning unli va undosh tovushlarga ajratilishi o'rgatiladi, ulardan amaliy foydalana bilish ko'nikmalari hosil qilinadi. Bu jarayon i maxsus nusxalar asosida o'quvchilarning bog'lanishli nutqi ustida ishlanadi. Ularga „Alifbe“da berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, o'zlari bilgan she'r, ertak, hikoya, tez aytish, maqol, topishmoq, xalq qo'shiqlari, alla, qo'shiq, latifalardan aytiladi.

Tayanch so'zlar asosida gap tuzdirish, „Alifbe“ sahifalaridagi so'zlarning talaffuzi, o'qilishi va ma'nolari ustida ishlash kabi ishlar uyushtiriladi (Bu tarzdagi ishlar har bir darsda mavzularga bog'liq ravishda izchil davom ettirib boriladi).

Bu bosqichdagi yozuv darslarida o'quvchilar yozuv daftari va yozuv chiziqlari bilan tanishtirilib, harf elementlarini yozishga o'rgatiladi, nlarda namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash — o'z-o'zini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish, chamalab yozish kabi ko'nikmalar hosil qilinadi.

2-bosqichda unli tovush-harflar o'rgatiladi. Bunda ularning quyidagi uch xususiyatini o'quvchilar amaliy ravishda puxta egallashlariga erishish lozim:

a) talaffuzda (og'izda) to'siqqa uchramasligi;

b) cho'zib aytilishi;

d) faqat ovozdin tashkil topishi.

Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga o'rgatish ko'zda tutiladi. Ushbu bosqichdanoq tovush va harf o'rtasidagi chegaraga qat'iy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqidagi ma'lumotlar kitob ochtirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf ko'rsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid o'ziga xos xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz; harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qiyamiz) ham izchil ravishda o'quvchilarning o'zlashtirishlarini hisobga olgan holda sekin-asta tushuntirila boriladi.

Alifbo davri. Bu davr 31-dekabrgacha davom etib, unda o'quvchilar alifbodagi barcha unli va undosh tovush-harflar bilan tanishtiriladi. Undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. Oldin sonor tovushlar (**n, m, l** kabi), keyin esa sirg'aluvchi va boshqa undoshlar: ikki tovushni ifodalaydigan **j**, harf birikmalari (**ng, sh, ch**), tovush bildirmaydigan **tutuq belgisi** (') bilan tanishtiriladi.

O'quvchilarning tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda bo'g'inlab o'qish asosi shakllantiriladi: ikki harfli ochiq (**na, ni, mu** kabi, ikki harfli yopiq (**in, ol**), uch harfli yopiq bo'g'iniarni (**mon, lim, til** kabi o'qishga o'rgatiladi.

Go'sht kabi uzilisidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

sh, ch, tovushni ifodalaydigan **j**, tutuq belgisi (') va **jo'ja, jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choynak, shudringva** shu kabi so'zlarni o'qishga o'rgatiladigan bosqich.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlarni taqqoslashga, ularning so'z ma'nosini farqlashdagi holatini aniqlashga oid mashqlar o'tkaziladi (**ziyrak ~ siyrak, dil — til** kabi). Artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan undoshlar **ng** (**tong, rang, keng**), lab-tish undoshi **v**, qorishiq undosh **ch**, jarangli portlovchi **j** (**Go'ja**) va jarangli sirg'aluvchi — **j** (**jurnal**) kabilarni o'rganishda tovush artikulyatsiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan un-doshli so'zlar: *ko'rib* (*ko'rip*), *qaytdik* (*qayttik*), *aytib* (*aytip*), *ketayotib* (*ketayotip*), *tortib* (*tortip*), *terib* (*terip*), *olib* (*olip*), *obod* (*obot*), *borishdi* (*borishti*); qisqa talaffuz qilinadigan i unlisi bor so'zlar: *bilan* (*blan*), *sira* (*sra*); talaffuzda tushib qoladigan undoshli so'zlar: *baland* (*balan*), *do'st* (*do's*), *Toshkent* (*Toshken*), *farzand* (*farzan*), *daraxt* (*darax*) kabilarni yozilgandek o'qish imloni o'rganishga tayyorlaydi. Bular awal orfografik, so'ng orfoepik o'qititadi.

Yuqoridagi kabi so'zlarni o'qish bilan bo'g'inlab o'qish malakasi takomillashadi: o'quvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan so'zlarni ham to'g'ri o'qishga o'rganadilar.

Alifbo davrining oxirida o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikma-larga ega bo'lishlari zarur:

- a) hamma tovushlarni tanishi va har qanday holatda to'g'ri talaffuz qilishi;
- b) so'zning bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlilini bilishi, so'zdagi tovushlarning izchii tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni so'z va bo'g'inga ajrata olishi;
- d) kesma harf va bo'g'inlardan so'z tuza olishi va o'qishi;
- e) 2-3-4 bo'g'inli so'zlarni yaxlit, adabiy-orfoepik talaffuz bilan o'qishi;
- f) gaplarni ohangiga rioya qilib o'qishi;
- g) o'zi o'igars matnnirg mazmunini tushuhib, ongli o'qishi;**
- j) o'qigan matn mazmunini savollar **asosida soddagina qilib** qayta **hikoyalab berishi;**
- i) o'qigan matnga sarlavha topa olishi;**
- j) to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish malakalariga ega bo'lislii.

Alifbo davri yozuv darslarining vazifasi - kichik va bosh yozma harflarni to'g'ri shakllantirish, harflarni to'g'ri ulash, alifbeda o'qigan bo'g'in, so'z va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, bo'g'in, so'z, gap diktantlarni yozish ko'nikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, ko'ruv rasm diktant kabi ta'limiy diktant turlarini yoza olishlariga erishish, umuman, grafik malakani shakllantirishdir. Savod o'rgatish jarayonining oxirida bir darsda, agar darsning 2/3 qismi yozuvga ajra-tilsa, 20 tagacha so'z yoza olishlari talab qilinadi.

Ma'lumki, savod o'rgatish jarayonidagi o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning to'g'ri talaffuzini o'rgatish orqali bolalarda to'g'ri, ongli, ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, o'quvchilar lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish, bilimmi boyitish, tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini o'stirishda ham bu davr mas'uliyatligi bilan alohida o'rin tutadi.

Tayyorgarlik davri o'qishga o'rgatish uchun zamin hozirlaydi. Bu davrda bolalarda o'zgalar nutqini eshitish, diqqatni to'plash, til bir-liklarini (tovush, bo'g'in, so'z, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllantiriladi. Bular o'quvchilarning o'qishni muvafaqiyatli egallashlariga yordam beradi.

O'qishga o'rgatish uchun, awalo, o'quvchi tovush va harf bilan yax-shi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda bo'g'indan tovushni ajratish tamoyiliga rioya qilinadi. Harf bilan tanishtirish bir necha xil yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmunli rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bog'lanishli hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, so'ng kerakli so'z ajratib olinadi, so'ngra so'z ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. So'z asos qilinib, analitik mashqlar yordamida o'rganiladigan tovush ajratib olinadi. Masalan: **oy**. O'qituvchi oy rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning nomini - so'zni aytadi. O'qituvchi o tovushini cho'zib (o-o-o-y) aytadi va qaysi tovushni cho'zib aytayotganini **bolalarga ko'rsatiladi. Bunda o hariining shakiini ecda** olib qolishlariga aloliida e'tibor qaratiladi.

3. O'rganilgan harflar ichiga bugun o'rganiladigan harf aralash-tirib qo'yiladi, bolalar lining ichidan notanish harfni ajratadilar, so'ng o'qituvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O'quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. Shu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasmlı alifbodan ko'rsatadilar. Shu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o'qishga o'rgatish ustida ishlanadi.

O'qishga o'rgatishda bo'g'in asos qilib olinadi. Buning uchun o'qituvchida bo'g'in jadvali bo'lishi lozim. Bo'g'in jadvali asosida o'qish namunasi ko'rsatiladi, ya'ni harflab emas, ichida, birinchi harfni ko'z bilan ko'rib, lining nomini dilda saqlab, ikkinchi harfni ko'rish va ikkalasini

bog'lab, unlini mo'ljallab ulab aytish tushuntiriladi. Bo'g'in o'qish o'qituvchining namunasi asosida doimiy ravishda harbirdarsda izchil olib boriladi.

Analittik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metod.) ^moydiga

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka qo'l-harakat malakasidir, bu harakat, birinchidan, muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutq birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini. ikkinchidan, bir qancha grafik va imlo qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalari-dan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetsalar, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar.

Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng, bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi. Harf terish kartonida tuzilgan so'zni ko'chirish yoki yozishga tayyorlanishda bolalar uni bo'g'inlab o'qiydilar. Bu o'qish uchun ham, bo'g'inlab aytib yozish uchun ham, imloga oid malakasining o'sishi uchun ham muhimdir.

Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o'z fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to'g'ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzun-likni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va iisti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, bo'g'inni yozish, harflarni to'g'ri qo'shib yozish malakasini hosil qilish uchun so'z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmasdan bir tekisda, elementlarga ajratmay bog'lab, tez, bir maromda yozish, so'zlarni qatorga to'g'ri joylashtirishdir.

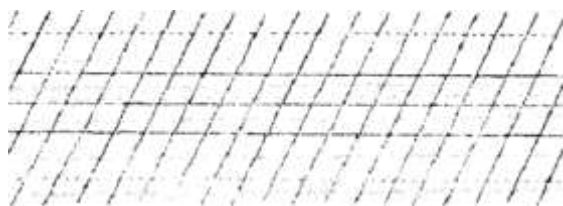
Shuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda „chizadi“, harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi; o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlatadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushunti-radi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993-yil 2-sentabrda „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida“gi qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-mayda bu qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbo, birinchidan, og'zaki talaffuz bilan yozma nutq mosligini ta'minlaydi, ikkinchidan, jahon xalqlarining 30 foizdan ortig'i mana shu yozuvdan foydalanadi. Bu esa xalqaro aloqa-aralashuvni birmuncha yengillashtiradi.

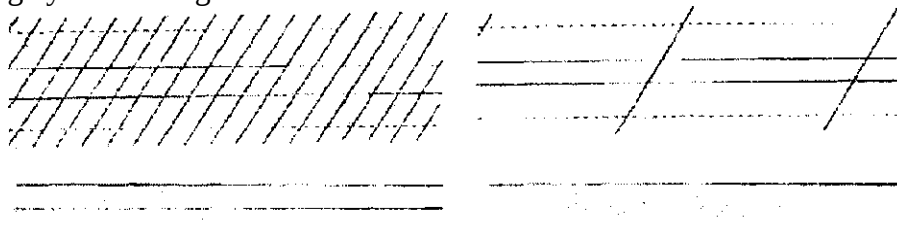
Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi harflar ham bosmasdan, ortiqcha jimjimasiz, qo'l uzmasdan bog'lab yoziladi. Shuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi. O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga qo'shish yo'lini bilishlari lozim.

Yozuvga o'rgatishning tashkiliy va gigiyenik shartlari. Maktabda asosiy yozuv quroli sharikli ruchka bo'lib, xattaxtaga yozishda bo'rdan foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida bolalarni yozuvga o'rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftarlardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz silliq qog'oz ishlatilgan bo'lsa, keyin quyuq yotiq chiziqlar bilan kesil-gan uch chiziqli daftardan foydalanilgan:

Bunday daftarda yozuvga o'rgatilgan boladan boshlang'ich sinflarni bitirguncha besh xil daftarga yozishni o'rganish talab etilar edi:

Hozirgi vaqt da yozuvga o'rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Xattaxta ham shunga mos bo'lishi talab qilinadi; 2-sinf dan, ba'zan 1-sinfda o'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o'tiladi.

Daftar tutishda bolalarni hoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, hartlarni bir xil hajrmda yozishga, sarlavhani aniq va to'g'ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmaslikka o'rgatib borish ularda saranjom-sarishtalikni tarbiyalaydi*. Yozuv darsida o'quvchilar „Yozuv daftari“ bilan ishlaydilar. Sinfda o'rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo'lishi kerak.

O'qituvchi yozish vaqtida 65° qiyaiikda yozishni, buning uchun daftar parta ustiga 25° qiyaiikda qo'yilishini amaliy ko'rsatib turadi.

Yozuv daftari bilan ishlash. Yozuv daftari asosida uyushtiriladigan yozuv darslarida o'quvchilar asosan graiik malakalarni egallaydilar. Yozuv ko'nikmalarini shakllantirish ham bevosita nutq hamda tafakkur faoliyati bilan bog'liq. Shu sababli yozuv daftari ham savod o'rgatish jarayoniga mos holda tuziladi.

Yozuv daftarida ta'lim beruvchi, o'rganuvchi-tekshiruvchi va tckshiruvchi mashqlar beriladi. Bu mashqlar bilan ishlash. jarayonida lug'at ustida ishlash, to'g'ri talaffuz, og'zaki suhbat, gap va so'z tahlili, so'z yoki bo'g'indagi yozilishi o'rganiladigan harfni ajratish, bo'g'inlarni biriktirish, tuzilgan so'zlarni o'qish va yozish kabi ish lurlaridan foydalaniladi.

Yozuv daftarida o'quvchilar „Alifbe“da o'rganilgan harfni yozma shakllantiradilar. Suhbat uchun daftarning yuqori qismida predmet rasmi yoki biror mazmunli rasm keltirilishi, ayrim predmet nomlarini ifodalovchi so'z chizmasi katakehalarga ajratib berilishi. gap nusxalar-iiiiig keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Ba'zi o'rinlarda o'quvchilar berilgan gap yoki so'z chizmasini o'zlari mustaqil lasvirlaydilar.

Predmet rasmi berilgan o'rinlarda shu predmet nomi - so'z bo'-g'in-tovush jihatdan tahlil qilinadi, so'zdagi tovushlar soni suhbat yo'li bilan aniqlanadi va katakchalarda ranglar bilan belgilanadi.

Mazmunli rasm asosida gap chizmasiga mos gap tuziladi, keyin o'sha gapning tahlili ustida ish olib boriladi.

Harflarning yozma shakli ularning bosma shakli bilan taqqoslash orqali tanishtiriladi.

Yozuv daftarida tinish belgilar qo'llangan. Ular shu belgi uchragan o'rinlarda tanishtirib boriladi.

Yozuvga o'rgatishda o'quvchilarning ko'ruv, eshituv, qo'l harakati sezgilarini ishga solish lozim. Shunda yozuv quruq yozuv bo'lmay, ongli yozuvga aylanadi.

Yozuvga o'rgatishda orfografik elementlar. Orfografiya yunoncha so'z bo'lib, „to'g'ri yozuv“ degan ma'noni bildiradi. Orfografiya (imlo) adabiy tilning yozma shakli bilan bog'liq

bo'lib, to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir. Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til me'yorlari asosida yozma ifodalab bo'lmaydi. O'quvchilarning imloviy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi. fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomala qilish uchun g'amxo'rlik demakdir. Savod o'rgatish davrida boialarda grafik malakani shakllantirish bilan birga imloga oid malaka ham shakllantiriladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar quyidagilarni amaliy tarzda o'rganadilar:

- a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so'zlarda tovush bilan harfning mosligini;
- b) so'zlarni alohida yozishni, ya'ni yozuv vositasida so'zni ma'no birligi sifatida ajratishni;
- d) so'zning satrga sig'may qoigan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab ko'chirib yozishni (bunda bo'g'in hosil qilgan bir unli harfni qatorga ko'chirib yozib bo'lmashligini);
- e) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harfning ishlatilishini.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarda o'z-o'zini tekshirishga oid malaka shakllantiriladi: ular yozganlarini namuna bilan solishtiradilar, yo'l qo'ygan xatolarini topadilar, ularni izohlashga o'rganadilar. Shu davrdanoq ko'chirib yozish, diktant va ijodiy yozuv (insho)lardan foydalaniladi.

Gap va so'zlarni yozishdan oldingi tayyorgarlik ishlari, muntazam o'tkazib boriladigan o'z-o'zini tekshirish mashqlari, o'qilgan matnning

59 imlosini kuzatish o'quvchilarda yuqori savodxonlik garovi bo'lgan orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, ularni yuqori sinflarda o'rganiladigan imlo qoidalarini puxta o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish. Yozuv darslarida ham o'quvchilar nutqini o'stirish, fikrlashga o'rgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Yozuvga o'rgatishning dastlabki kunlaridanoq bolalarning o'z fikrini yozma ifodalashi muhim ekanligini, u insonlarning aloqaga kirishuvda muhim vositaligini tushunishlariga erishish lozim. Buning uchun o'quvchilar yozadigan birinchi so'z ularning jonli nutqidan yoki o'zlari tuzgan gapdan olinishi kerak. Bujarayonda ko'chirib yozish va diktant ijodiy yozuvdan so'ng o'tkaziladi. Bu yozma mashq turlari-ning ongli bajarilishini, o'quvchilarning bilish faolligini ta'minlaydi. Masalan, bolalar o'qish darsida „Alifbe“ da berilgan rasmga qarab gap yoki hikoya tuzadilar, yozuv darsida esa o'sha gap yoki hikoyadagi ma'lum bir so'zni yozadilar. Bu ular uchun ijodiy yozuv - inshodir. Keyinchalik o'quvchilar alohida so'z yozishdan kichik-kichik gaplarni yozishga o'tadilar.

O'quvchilar gap yoki hikoyani og'zaki ravishda erkin tuza oladilar, lekin yozish uchun o'rganilmagan harf bo'lmagan so'zni tanlashda qiynaladilar. Bu jarayonda o'qituvchi yordam berishi va yozuvni kuzatib borishi lozim.

Tovush ustida ishlash. Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, diksiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlanadi, logopedik ishlar olib boriladi. Tovush ustida ishlash harf ustida ishlash bilan, ayniqsa, kesma harflardan bo'g'in, so'z tuzish kabi sintez qilish usullarida birlashib ketadi; tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalarini shakllantirish uchun ham, imloviy jihatdan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

So'zlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish usullari hozirgi kunda takomillashtirilib borilmoqda. Savod o'rgatishda asosan, quyidagi usullar amalda qo'llanilmoqda:

I. Analiz mashqlari.

1. Nutq (gap)dan so'zni ajratish; so'zni aniq talaffuz qilish; bo'g'inlarga bo'lish va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish, so'zdan, bo'g'indan tovushni kuchli talaffuz qilib o'qish, muayyan tovushni ajratgan holda so'zni bo'g'inlab o'qish (**aaaa-na, nooon, iiii, sssa-na, ki-yyyik, iiii**).

2. Darsda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. Bunday tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor:

- a) so'zdan tovushni cho'zib talaffuz qilish bilan ajratish: **aaa-na, looo-la, booo-la;**
- b) undosh tovushni yopiq bo'g'indan ajratish: **Usss-mon, O-liinmm, A-minnn.**
- d) sirg'aluvchi undoshni ochiq bo'g'indan ajratish: **sssa-na, tu-yyyc1, zzzi-rak;**
- e) bo'g'in hosil qilgan bir unlini ajratish: **o-na, u-mun, o'-tin, a-na, e-tik, i-pak;**

f) o'rganiladigan tovushni so'z boshida kelgan so'zlardan ajratish (so'zni o'qituvchi aytadi, birinchi tovushni esa o'quvchi aytadi): **non, tok, olma,...**;

g) rasm nomini ifodalovchi so'zni aytish: o'qituvchi nokning rasmini ko'rsatib, **noo** deydi, o'quvchilar **κ** tovushini qo'shib aytadilar: **nok**.

Darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so'ng, odatda, shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan va aniq talaffuz qilinadigan so'zlar tanlanib, o'quvchilarga talaffuz qildi-riladi. Misol:

L tovushi: **laylak, olma, uil**.

O tovushi: **olma, non, O-mon**. «

D tovushi: **don**. Oddl (so'z oxirida jorangsizlashadigan **ozod, obod** kabi so'zlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. So'zdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, bo'g'inlarni sanash: **Olma — ol-ma; o-l-m-a**

..... to'rtta tovush, to'rtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush,

ikki bo'g'in Bu usuldan o'quv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni amaliy taqqoslash: **dil-til, zira-sira** kabi.

Savod o'rgatishda analiz va sintez bir-biridan ajratilmaydi, chunki analiz o'qish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa ko'proq o'qish rinalikasini shakllantiradi.

II. Sintez mashqlari.

1. Tovush tomonidan analiz qilingan so'zni yoki bo'g'inni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu so'z yoki bo'g'inni o'qish.

2. O'rganilgan undosh yoki unli bilan (**mi, ni, no, la, lo, li; ay, uy, oy, ..j** bo'g'in jadvalini tuzish; bo'g'in jadvalini kjtobdan yoki matndan o'qish; kesma harflardan bo'g'in jadvalini tuzish.

3. **Boht-tola-tola, boy-soy-toy, baxt-taxt, ona-ota, mosh-bosh** kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki **ona-ana, itkki-ikki, osh-ish** kabi bir unli harf bilan farqlanadigan so'zlarni o'qish (bunday so'zlarni o'quvchilarning o'zlari topib o'qishlari mumkin).

4. So'zning boshiga yoki oxiriga bir harf qo'shib, yangi so'z hosil qilib o'qish: **olalpta, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, lay; o'roq-so'roq; ol-xol, sol; sava-saval; son-oson; ayiq-qayiq; olti-oltin**.

5. So'z o'rtasiga harf qo'shib, yangi so'z hosil qilib o'qish: **ko'mak-ko'lmak, z.irak-ziyrak, tana-tashna, sila-siyla** kabi.

6. Bo'g'inlarni almashtirib yangi so'z hosil qilish va o'qish: **Gulnor-Norgul, asil-sila** kabi.

7. Tovushlarning o'rnini almashtirib yangi so'zni hosil qilish va o'qish: **somon-osmon, tilak-kalit, qo'y- yo'q**.

8. Tovushni yoki bo'g'inni tushirib qoldirib, yangi so'z hosil qilish va o'qish: **anor~nor, gulnor-gul, yelkan-yelka, bog'la-bola**.

9. Bo'g'in qo'shib yangi so'z hosil qilish va o'qish: **bog'-bog'bon, guf-gutzor, paxta - paxtakor**.

Sintetik ishlarning bu usullari tovush ustida ishlashni harf ustida ishlash bilan birga qo'shib olib borishni talab qiladi. Bu ish usullari qiziqarli bo'lib. darsda yarim o'yin holatini vujudga keltirishga imkon yaratadi.

Xulosa qilganda, faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoya-lanib bo'lmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi o'rin tutadi. O'quvchi so'zni analiz qilish bilan uni leksik ma'noga ega bo'lgan bir butunlik sifatida anglaydi, bu - sintezdir; so'z sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir.

Umuman, savod o'rgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar tizimi bolaning faol fikrlashini ta'minlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina o'quvchilarning bilish mustaqilligini ta'minlaydi, „muammoli" vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni o'stiradi.

Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni yengillashtiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma bo'g'inlar va harf terish taxtasi, shuningdek, abak (harakat qiladigan lentali ko'rgazma), kadoskop, alifbo multimediyasi va shu kabi texnik vositalardan ham foydalaniladi;

tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon yoki lingofon kabineti xizmat qiladi.

Tovushlar artikulyatsiyasi, diksiya ustida ishlash. Analiz-sintez ishlari tizimida tovushning o'zini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birikmasini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holatga keltirish (sintez) muhim o'rin tutadi. Masalan, **u** tovushining analizida til tanglayga tomon baland ko'tariladi, tanglay bilan til orasida torgina bo'shliq qoladi, lablar bir-biriga yaqinlashib yumaloqlashadi, ovoz hosil bo'ladi; **r** tovushining sintezida og'iz ozroq ochiq, tishlar orasida bo'shliq bo'ladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga tomon baland ko'tarilgan holatda; ovoz eshitiladi, o'tayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi.

Sinfda barcha tovushlarning artikulyatsiyasi (hosil bo'lishi)ni ko'rsatib bo'lmaydi. Masalan, qorishiq portfovchilar (*ch, j*), chuqur til orqa (*q, g\ x*), bo'g'iz tovushi (*h*) artikulyatsiyasini ko'rsatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil bo'lishini tushuntirish uchun o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib ko'rsatadi, so'ngra o'quvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan ma'qul.

Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, jarangdor bo'lishiga erishishdir. U savod o'rgatish uchun ham, ifodali o'qish, orfoepik va orfografik malakani, xushovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muhimdir. Yaxshi diksiya tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq, shuning uchun diksiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligini oshirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlashda quyidagicha mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. Baland talaffuzni mashq qilish.: Masalan, *sara-shira-sara-shira* kabi so'zlarni ovozni to qichqiriqqacha balandlatib, so'ngra esa ovozni to shivirlashgacha pasaytirib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. Shu *sura-shim* kabi so'zlarni sekin talaffuz qilib, tempni asta tezlashga borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar qiyinchilik bilan yoki noto'g'ri talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni mashq qilish. Buning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Misol: *Qishda kishmish pishmasmish, pishsa kishmish qishtnasmish*.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish

Boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. Nutq o'stirish uch yo'nalishda: so'z ustida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash orqali amalga oshirilishi metodik adabiyotlarda qayd etilgan.

Savod o'rgatish darslarida ham yuqoridagi uch yo'nalish bo'yicha ish olib boriladi. Ona tilidan olib boriladigan ishiaining hammasi, shu jumladan savod o'rgatish ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishiaining miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, predmet va'sujetii rasm yuzasidan suhbat va shu kabilar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar nutqini o'stirishning vazifalari quyidagilardan iborat:

1) o'quvchilar nutqidagi koinchiqliklarni to'g'rilash;

2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;

3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;

4) gap va uch-to'rt gapli kichik „hikoya“ (bog'lanishli nutq)ni og'zaki to'g'ri tuzish ko'nikmasini o'stirish.

Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida so'zni ongli ish-latishga; ikkinchidan, turli sodda yig'iq gap (*Bolalar yig'itryapti/ar*), sodda yoyiq gap (*Lola do'konga hordi*), uyushiq bo'lakli gap (*Anvar o'qidi va yozdi*) tuzadilar. Ular bu ko'nikmalarni amaliy mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiatni kuza-tishlari nutq o'stirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Narsalar, uy-ro'zg'or buyumlari, o'simliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu bo'lib xizmat qiladi. Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi.

Birinci sinf o'quvchilari nutqini o'stishdagi bolalarning o'yin va ermaklari, rasm ko'rish va „*Bu nima?, Bit kim?, Unima qilyapti?*“ kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlariga atrofda jonli predmetlarning nomini, ularning belgilarini aytish. predmetlarni ma'lum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi. Masalan, o'qituvchining topshirig'iga muvofiq, ma'lum bir mavzuda (kuz, mevali bog', sinf, maktab haqida) ikki so'zdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yig'iq gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. Ular o'rgangan harflaridan so'zlar va kichik gaplar tuzib yozadilar.

O'qish darslarida o'quvchilar rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, o'qituvchi savoliga to'liq javob berishga o'rganadilar. Alifbedagi rangli, chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarning talaffuzi ustida ishlash ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki ko'pgina bolalarning talaffuzida kamchiliklar bo'ladi, bir tovush o'rniga boshqasini talaffuz qiladiktr. chuchuk til bilan duduqlanib gapiraclilar. so'zdagi ayrim tovushni tushirib yoki boshqa bir tovush qo'shib talaffuz qiladilar, tovushlar almashtirib qo'yadilar va hokazo. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun logopedlar maxsus mashqlardan foydalanadilar. O'qituvchi ham har bir darsda va darsdan tashqari vaqtda o'quvchilar talaffuzini kuzatib borishi, kamchiliklarni aytib, to'g'ri talaffuz namunasini ko'rsatishi lozim.

Savod o'rgatish davridagi har bir dars jarayonida nutq o'stirish ishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Shundagina o'quvchilarda adabiy nutq (shevalar ta'sirisiz, adabiy me'yor asosidagi nutq) ko'nikmalari shakllanadi va ma'iyatga aylanadi.

Shu o'rinda „Alifbe“ (mualliflari: R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova) darsligi asosida bir soatlik dars namunasini keltiramiz.

Savod o'rgatish davridagi har bir dars jarayonida nutq o'stirish ishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Shundagina o'quvchilarda adabiy nutq (shevalar ta'sirisiz, adabiy me'yor asosidagi nutq) ko'nikmalari shakllanadi va malakaga aylanadi.

Shu o'rinda „Alifbe“ (mualliflari: R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova) darsligi asosida bir soatlik dars namunasini keltiramiz.

Darsning mavzusi. K tovushi va Kk harfi.

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni K tovushi va Kk harfi bilan tanishtirish, bu tovushni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmasini shakllantirish, Kk harfli bo'g'inlarni va so'zlarni ravon o'qishga, kesma harflar va bo'g'inlar vositasida so'zlar tuzish va ularni o'qishga o'rgatish;

b) tarbiyaviy maqsad: kattalarni hurmat qilish va tartib-intizomli bo'lishga o'rgatish, axloqiy xislatlarni singdirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bo'g'inlab o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, fikrlash qobiliyatlarini, nutqini o'stirish.

Darsning metodi: analitik-sintetik tovush metodi.

Dars turi: yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darsi.

Darsning jihozi: Kk harfining bosma va yozma shakllari yozilgan ko'rgazma, *kitob, maktab, terak* so'zlari yozilgan kartochkalar, turti xil predmetlar, matnga oid rasmlar, harf kassasi. kesma harf va bo'g'inlar.

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism.

II. O'rganilgan mavzuni mustahkamlash. Bunda bolalar bilan rasm asosida suhbat tashkil qilinadi:

— *Rasmdagi bolalarning ismini ayting.*

— *Tolib va Bilol.*

— *Bilol qanday bola ekan?*

— *U bilimli bola ekan.*

— *Buvisi Tolibga nima deyapti?*

Buvisi Tolibga bilim olish kerdkligini aytyapti.

- *Nima uchun bilim olish keak ekan ?*

- *Chunki bilimli kishi kuchli bo'ladi, uni hamma hurmat qilladi.* Shundan so'ng har bir o'quvchiga matn va so'zlar birma-bir o'qitiladi.

III. Yangi mavzuning bayoni: Bunda dastlab kitob, kaptar, kapa-lak kabilarning rasmlari ko'rsatilib, o'quvchilardan ularning nomlari so'raladi. Bu predmetlar nomining birinchi harfi k ekanligi suhbat asosida aniqlanadi va u bilan tanishtiriladi.

Bunda *kapalak* rasmi asosida suhbat uyushtirilib, quyidagi savol va topshiriqlar bilan o'quvchilarga murojaat qilinadi:

— *Bu nima?*

— *Rangi qanday kapalak?*

— *Qanotlarining ko 'rinishini tasvirlab bering.*

— *Tasvirlashda qaysi so'zlardan foydalandingiz?*

— *Kapalaklar qancha umr ko 'radi deb o 'ylaysiz?*

— *Kapalak so'z'mi bo'g'inlarga bo'ling va nechta bo'g'in ekanini chizmada tasvirlab bering. (—(—)-)*

— *Birinchi bo'g'inni ayting. (ka)*

— *Birinchi bo'g'inda nechta tovush bor? Uni katakchalarda ifodalang. (III).*

Qolgan bo'g'inlar ustida ham shu tarzda ishlanadi. **Kapalak** so'zining bo'g'in-tovush tuzilishi chizmada shakllantiriladi:

O'qituvchi ushbu darsda o'rganiladigan tovush katakchasini belgilab qo'yadi:

So'ngra savol beriladi:

- *Bugun qaysi tovush bilan tanishar ekansiz? (K tovushi bilan) K tovush-harfmi o'rgatishda quyidagicha ish turlaridan foydalanish mumkin:*

1. K tovushining talaffuzi va belgilari ustida ishlash.

— *K tovushi qanday talaffuz qilinyapti?*

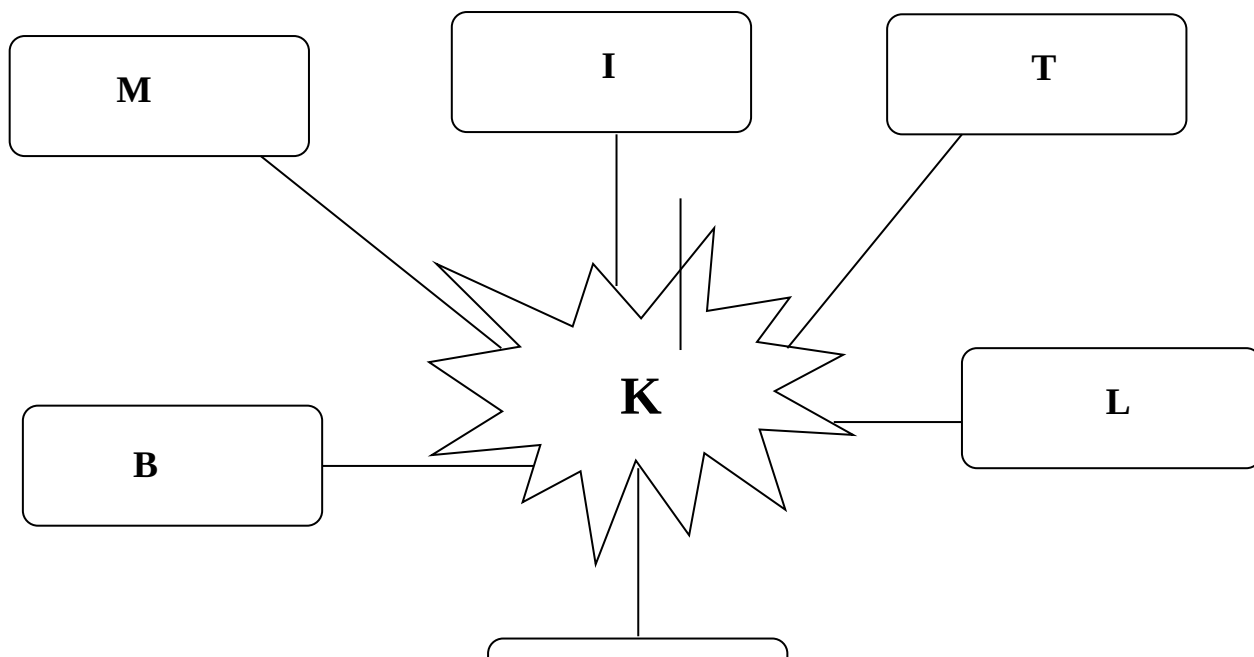
— *Nima uchun?*

— *K qanday tovush? Nima uchun?*

K tovushining undosh ekanligi aniqlangach, bu tovush narnuna tarzida talaffuz qilib ko'rsatiladi, o'quvchilar uni takrorlaytlilar. Shu jarayonda o'quvchilar barcha o'lilgan harllarni birgalikda ovoz chiqarib aytadilar.

2. K tovushli so'zlar topish va uning so'zdagi o'rnini aniqlash.

1. **Kk harflari bilan tanishtirish.** Bunda quyidagi chizmadan foydalanish mumkin:

Topshiriq: Tanish harflarni o'qing. Harflar ichidan o'zingizga notanish harfni toping.

So'ngra Kk harflari kesma harflar ichidan toptiriladi:

— Bosh K haifini ko'rsating. U bilan qanday so'zlar yoziladi?

— Kichik k harfini ko'rsating. Bu shakl qachon ishlatiladi? Kk harflari „Harf kassasi“ga qo'shib qo'yiladi.

4. Bo'g'in o'qish. K harfini o'rganilgan unli harflarga qo'shib bo'g'inlar tuzdiriladi va o'qitiladi.

5. Rasm asosida suhbat. O'qituvchi ko'rgazmani harakatlanadigan qilib tayyorlasa, o'quvchilarda qiziqish uyg'onadi, yangi mavzu oson o'zlashtiriladi.

Xattaxtaga bosma harflar bilan quyidagi matn yoziladi:

Kamol Komilaga kitob olib keldi. Komila kitobni oldi. U kitobni toza saqlashga so'z berdi.

Bu gaplar bolalarga bo'g'inlab o'qitiladi. O'quvchilar nutqini o'stirish maqsadida quyidagi savollar beriladi:

1. Kamol kitobni qayerdan olgan?

2. U kitobni kimga sovg'a qildi?

3. Komila nega xursand bo'ldi?

4. Komila akasiga qanday va'da berdi? Kartochkalarga bo'g'inlarga ajralib yozilgan so'zlar o'qitiladi.

6. Darslik bilan ishlash. O'qituvchi darslikda berilgan bo'g'inlar, so'zlar va matnni o'quvchilarga o'qib beradi, bolalar birgalikda ovoz chiqarib takrorlaydilar.

IV. Yangi mavzuni musrahkamlash. Buning uchun o'quvchilar bilan quyidagieha savol-javob o'tkaziladi:

1. Bugun biz qaysi tovush bilan tanishdik?

2. Rasmda nimalar tasvirlanibdi?

3. Bolalarning ismlarini ayting.

4. Kitobdan qanday foydalanish kerak?

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining nutqini o'stirishda didaktik o'yinlar, turli xil musobaqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan mavzuni mustahkamlashga oid quyidagieha qatorlararo musobaqa uyushtirish mumkin:

1-qator: K harfi bilan boshlanadigan so'zlardan ayting. 2-qator: O'rtasida k harfi qatnashgan so'zlardan ayting. 3-qator: Oxirida k harfi ishtirok etgan so'zlardan ayting.

Qaysi qatorda takroriy so'zlar bo'lmasa, o'sha qator g'olib hisoblanadi. So'ngra o'quvchilarning har biriga bittadan turli xil predmet-larning rasmlari bor kartochkalar tarqatiladi. Rasmdagi predmetning belgilarini bildiruvchi so'zlar toptiriladi va ular ishtirokida ikkitadan gap tuzdiriladi. Birgina rasm asosida bir necha gap tuzishni mashq qildirish o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirishga ham yordam beradi va nutqini o'stiradi.

V. Dars yakuni. Bunda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi, uyga vazifa beriladi.

Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy o'zlashtirish

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga mavzu tushun-tirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi. Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma mashqlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar Omon, Tolib, Lola, Naima kabi juda ko'p ismlarni o'qiydilar va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradilar. Bu bilan ular keyinroq o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozi-lishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Til-dil, olti-oldi kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va laiangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, *son-sana, gul-gulchi-guldon-utisyr, bog'-bog'bon* kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish esa bolalami „() zakdosh so'zlar“ mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Propedevtik mashqlar tizimi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo dasturining bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, til qoidalarini, so'zni, uning tarkibi va yasallishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy umumlashmalarni o'zlashtiradilar, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

Gap ustida ishlash. Fikr almashish, aloqa-aralashuv gap vositasida amalga oshiriladi, shuning uchun ham gapni o'qishga, gap tuzishga, gap mazmunini aniqlashga, gapni to'g'ri yozishga oid amaliy bilimlar savod o'rgatish davridan boshlab shakllantiriladi.

O'quvchilarda nutq, lining og'zaki va yozma shaklda bo'lishi, nutqning gaplardan hosil bo'lishi va gap haqida amaliy tushuncha darslikdagi mazmunli rasmlar asosida hosil qilinadi. Buning uchun o'qituvchi rasm yuzasidan 3—4 so'zli savollar tuzib keladi. Masalan:

1. *Rusmda nima tasvirlangan?*
2. *Aziz dalada nima qilyapti?*
3. *Kimlar bog 'da of ma teryapti ?*

O'quvchilar javobi gap nusxasi orqali xattaxtda quyidagicha tasvirlab beriladi:

O'quvchilar javobidan nima hosil bo'lgani (hikoya, og'zaki nutq) aniqlanadi. So'ng o'qituvchi xattaxtda hikoyaning nusxasi chizilganini aytadi. O'quvchilar nusxalarni kuzatadilar.

O'qituvchi birinchi nusxa l-berilgan savolning - gapning javob gapi .kanini aytadi. So'ngra o'quvchilarga nechui savol berilgan va nechta javob olinganini aniqlash topslurigi beriladi. Ularga „*Chiz.iq-ning boshi nima uchun burchakli? Oxiriga nima qo'yilgan'.*“ kabi savollar bilan murojaat qilinadi. Ular „3 ta savol — 3 ta gap berilgan edi, shuning uchun 3 ta javob — 3 ta gapning nusxasi chizilgan“ deyishadi. 50

O'quvchilarning javobini hisobga olgan holda gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan ko'rsatilishi, oxiriga gapning tugaganligini bildiruvchi tinish belgisi — nuqta qo'yilgani tushuntiriladi. O'quvchilarning lavobini tartiblashtirib va to'ldirib, quyidagicha xulosa chiqariladi: Demak, nutqimiz gaplardan tuzilar ekan. Nutqda 2, 3, 4 ta va undan ham ko'p gap bo'ladi. Gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan belgilanadi, gapning tugagan joyiga nuqta qo'yiladi.

Navbatdagi darslarda gapning boshqa xususiyatlari o'tilayotgan mavzu va rasmlarga bog'liq holda o'rgatib boriladi.

Umuman, xat-savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozuv darslarida **gap**, gapning so'zlardan tuzilishi, gapda so'zlarning alohida-alohida yozilishi, gapning oxiriga mazmuniga qarab nuqta, so'roq, undov belgisi qo'yilishi, gapning birinchi so'zi bosh harf bilan yozilishi haqida amaliy tushuncha beriladi.

Gap yuzasidan quyidagicha mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. O'qituvchi yoki o'quvchilardan biri aytgan gapni o'quvchilarning xattaxtda chizma shaklida tasvirlashi va tushuntirishi (bunda gap rasm asosida tuziladi).

2. O'qituvchi tavsiya qilgan gap chizmasini o'quvchilarning izoh-iashi va unga mos gap tuzishi. Bunda o'qituvchi tuzadigan gap alifbe va yozuv daftaridagi rasmlar asosida bo'ladi.

3. Berilgan mazmunli rasm asosida tuzilgan hikoyadan o'rga-nilayotgan tovush-harf qatnashgan so'z bor gap ajratib olinib, uning chizmasi xattaxtda chizdiriladi. Shundan so'ng o'sha so'z bo'g'in-tovush jihatdan tahlil qilinadi.

4. Rasm asosida tuzilgan hikoyadan istalgan gapning chizmasini xattaxtda ifodalash. Bunda o'quvchilarning gapni bir butun holda xotirasida saqlagani, gapga xos xususiyatlarni ongli o'zlashtirgani aniqlanadi. Bu jarayonda bir necha o'quvchiga bir nechta gap chizmasi chizdirilishi mumkin.

5. Hikoyadan berilgan chizmaga mos gapni ajratib olish va izohlab berish.

6. Hikoyadagi har bir gapning nusxasini chizdirish. Hikoya dastlab 2—3, so'ng 4—5 gapli bo'lishi zarur. Tuzilgan hikoyani o'qituvchi qayta aytib turadi, o'quvchilar bitladan uni xattaxtada ifodalaydi. Hikoyaning nusxasi shu tariqa xattaxtada o'z ifodasini topadi. Misol:

Mana katta dala. Bolalar bodring terdilar. Dehqon ularga rahmat aytdi.

Kartochkalar bilan ishlash. Bunda bir necha o'quvchilarga quyidagi so'zlar yozilgan kartochkalar tarqatiladi. So'ngra tushuntirib har bir kartochkani o'z o'rniga qo'yib, gap tuzish topshirig'i beriladi. Bunday topshiriqlar o'tirgan usnuntin tasmachalarda bajartirilishi mumkin. Hech bo'lmaganda o'quvchilarga to'g'ri bajarilgan-bajarilmaganini so'rash lozim. Topshiriqni so'zlar qo'shib kengaytirish va uni chizmada ifodalash.

2 Soz ma'nosi va unga yangi so'zlarni kiritib borish, ya'ni lug'atini boyitish.

3. O'quvchilarda uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashga o'rgatish. So'zlarni imlo jihatdan to'g'ri yozishga o'rgatish. . O'tilgan mazmunli rasm asosida yoki predmetlarning o'zini ko'rsatish. Bu jarayon yordamida har bir aytilayotgan nom **so'z** ekanligi tushuntiriladi, „**so'z**“ tushunchasi shakllantiriladi. Bu o'rinda gapning so'zlardan tuzilishi aytib o'tiladi. „Bo'g'in“ mavzusi o'tilganda so'zlarning bo'g'inlarga bo'linishi bilib oladilar.

So'z ustida ishlash jarayonida quyidagieha og'zaki mashq turlari-dan foydalanish mumkin:

1. Bir xil qo'shimchali so'zlardan topish. Masalan: *ishla, tuzla, sozJa; gulzor, mevazor, poxtazor* va boshq.

2. Ohangdosh so'zlar topish. Misol: *bosh, tosh, qosh, osh; tutun, butun, kukun* va boshq.

3. Ma'nodosh so'zlar topish. Bunda darslikdagi matndan ma'no-doshi bor so'z tanlab olinadi va „Bu so'zni boshqa qaysi so'z bilan ahdashtirish mumkin?“ deb so'raladi. Masalan: *vatan, yurt, el, mam-la kat, diyor* va boshq.

4. Shakldosh so'zlar topish. Bunda 2 ta gap berilib ulardagi bir xil yozilgan so'zni topish aytiladi. So'z topilgach, uning ma'nolari gaplar vositasida tushuntirib beriladi. Misol:

Yozda dam oldik. Xatni qalam bilan yoz! O'quvchilarga mana shunga o'xshash misollar topish **vazifasi** beriladi.

5. Qarama-qarshi ma'noli so'zlar topish. Misol: *yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, odobli-odobsiz, katta-kichik* va boshq.

6. Ko'p ma'noli so'zlar yordamida birikmalar tuzish: *odamning ko'zi - uzukning ko'zi, taxtaning ko'zi...* Bunda o'qituvchi boshlab beradi va qator o'quvchilar tomonidan davom ettiriladi.

7. Berilgan so'zni qatnashtirib gap tuzish. Bunda berilgan so'zni qatnashtirib gap yoki maqol aytish topshirig'i berilishi mumkin. Misol: Kitob: *Kitob — bilim manbai*. Vatan: *Men vatanimni sevaman*.

So'z ustida ishlash jarayonida kesma harf va kesma bo'g'inlar yordamida yozma mashqlar tashkil etiladi.

1. O'rganilayotgan sahifadagi bir bo'g'inli so'zlarni kesma harf-lardan tuzish va o'qish: *nok, nay, osh, oy, ip, torn, do'st, qand, baxt* va boshq.

2. Ustunchadagi ikki va uch bo'g'inli so'zlarni kesma harf va kesma bo'g'inlardan tuzish va o'qish. Misol: *t - to-mon, o-ta, mit-ti*.

3. Bir so'z asosida bir necha so'z tuzish va o'qish: **oltin** — *old, in, tin, til, il, it, tol*.

4. Berilgan so'zning bo'g'inlarini yoki ayrim harflarini almashtirib, yangi so'z tuzish va o'qish. Misol: *osmon — somon, Zilola — Hilola, qovoq — tovoq* va boshq.

5. So'z bo'g'inlaridan yoki harflardan birini olib tashlab, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *Noila — nolo (yoki oila), guidon ~ don (yoki gul), ziyrak — zifak* va boshq.

6. Berilgan so'zga *-chi, -la, -zor* qo'shimchalarini qo'shish va hosil bo'lgan yangi so'zning ma'nosini izohlash. Misol: *ish — ishchi, ishla; gul — gulchi, gulla, gidzorvu* boshq.

7. So'zga harf, bo'g'in yoki tutuq belgisi qo'shib, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *o't-o'tloq, bog'-bog'bon, bil-bilim, sher-she'r* va boshq.

8. Berilgan chizma asosida so'zlar tuzish va ularni o'qib, ma'nosini izohlash. Misol: *спп-ш*. Bu chizma asosida *qush-cha, do'p-pi, ruch-ka* kabi so'zlar tuziladi.

Alifbe davri o'qish darslarini 3 bosqich deb belgilash mumkin.

Birinchi bosqichda o`quvchi so`zlarni bo`g`inlab o`qiydi. Unlilarni cho`zib o`qishi hisobiga so`zning ma`nosi tushunarsiz, noto`g`ri talaffuz qilish holatlari kuchli bo`ladi. Tushunib o`qishga, sidirg`asiga o`qishga o`quvchi ulgurmaydi, ulardan ifodali o`qishni talab qilib bo`lmaydi.

Ikkinchi bosqichda garchi birinchi bosqichdagi o`qish mas`uliyati qolsa-da, ng, ch, sh birikmalariga, portlovchi tovushlarni o`rganish murakkabligi paydo bo`ladi.

Bu bosqichda tovush tushishi, tovush ortishi, ko`p harfli so`zlarni o`qish qiyinchilikni yengishga asosiy e`tibor qaratiladi:

yo`1 - bars, do`st, singil, rang.

Differensial - tabaqalab o`qitish, muammoli o`qitish amalga oshiriladi, ongli o`qish ko`nikmalari shakllantiriladi.

Alifbe davrining uchinchi bosqichi oxirida 1-sinf o`quvchilari 29 tovushni so`zdan tashqari ham, so`z ichida ham erkin, me`yorda talaffuz qilishga erishishlari lozim. Kesma harflardan so`z tuzish, uni o`qish va yozish, jarangli va jarangsiz tovushlarni farqlash, harflab emas, bo`g`inlab to`g`ri o`qish matn o`qilganda tutilmay bo`g`inlab, sidirg`asiga erkin o`qiy olish, o`qilgan matn mazmunini tushunish va qayta hikoya qilib berish malakalarini o`zlashtirilishi zarur.

Alifbedan keyingi bosqich "O`qish kitobi" ga o`tguncha bo`lgan davrda tanlab o`qish, ifodali o`qish, yod olish, rollarga bo`lib o`qish, sarlavha topish, suhbat usullari qo`llanadi. O`qish malakalari- to`g`ri, tez, ongli va ifodali o`qish takomillashtiriladi. Bu davrda ko`proq ichida o`qishga, matn mazmunini tushunishga e`tibor kuchaytiriladi.

Savod o`rgatish davrida tayyorgarligi turlicha bo`lgan o`quvchilar uch guruhga taqsimlanadi. O`qituvchi mustaqil ish tashkil qilganda oson, o`rtacha va murakkabroq topshiriqlar tuzadi, har bir guruhga beriladi. Ayniqsa, yangi pedagogik texnologiyada amal qilish samaralidir.

Alifbe davrida ta`lim bilan birga, tarbiyaviy ishlar - komil insonni kamol toptirish g`oyasi ham birinchi darajalidir. Vatanga, jamiyatga, mahallaga ko`maklashish g`oyalari ham singdirib boriladi.

Sinov uchun savollar:

1. Savod o`rgatishda "Alifbe" tuzilishida nimalar hisobga olinadi?
2. Yangi tovush o`rganilganda qanday usullardan foydalaniladi?
3. Savod o`rgatishda qanday didaktik materiallardan foydalaniladi?
4. "Bo`g`inlar jadvali" qanday tuziladi?
5. Differensial ta`limga uch topshiriq tuzib ayting.
6. Alifbe davridagi uch bosqich vazifalarini ayting.
7. Darsning tarbiyaviy tomonini qanday tushunasiz?
8. Yangi o`rganilgan harfni mustahkamlashda qanday mustaqil ishlar tashkil qilish mumkin?
9. Harflab emas, bo`g`inlab o`qish uchun qanday usullar ayta olasiz?
10. O`qish kitobida o`tguncha bolgan davrda o`qishning qaysi usullaridan foydalaniladi?

5-mavzu: Savod o`rgatish davrida boshlang`ich yozuvga o`rgatish.

Savod o`rgatish davrida o`qish va yozish darslari.

Reja:

1. Yozuvga o`rgatishning qisqacha tarixi.
2. Analitik -sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metod).
3. Tovush ustida ishlash.
4. Yozuvga o`rgatishning tashkiliy va gigiyenik shartlari.
5. O`qish va yozuv darslariga qo`yiladigan talablar.
6. Yozuvga o`rgatish vazifalari quyidagilar.
7. Oz komplektli maktablarda savod o`rgatish darslarining xususiyatlari.

Tayanch iboralar

Orfografiya haqida, grafik yozuv, orfoepik lugʻat, boʻgʻin koʻchirish, bosh harf, qoʻshma, juft soʻzlarning yozilishi, birinchi davr, savod oʻrgatish, tahlil-tarkib tovush metodi, soʻz tuzish, harf tushishi va ortishi, notoʻgʻri talaffuz qilish, kishi nomlari, taʼlimiy diktant turlari, didaktik material, soʻz diktanti.

Yozuv juda qadimiydir. Jahonda 220 xil yozuv hududlar boʻyicha tarqalgan. Madaniyatimiz tarixida Urxun-Yenisey, soʻgʻd, xorazm, uygʻur, arab yozuvlaridan keng foydalanilgan. Arab yozuvida VIII asrning 20 -yillaridan XX asrning 20- yillarigacha foydalanildi. Arab yozuvida savod chiqarish murakkabligi tufayli arab alifbosi asosidagi oʻzbek yozuvi yaratildi. 1919-1920 oʻquv yili maktablarga joriy etildi.

Birinchi marta tovush metodi asosida toshkentlik Saidrasul Saidazizov 1902 yilda "Ustodi avval" ni yaratdi. Bu darslik asosida oʻzbek xalqining katta qismi savod chiqardi va yozuvni oʻrgandi.

Bogʻchasaroylik qrim-tatar millatiga mansub Ismoil Gʻasfiralali ham tovush metodi asosida 40 kun oʻqish davomida bolalar savodini chiqarishdek ulkan ishni amalga oshirdi.

1927 -1928 oʻquv yili arab grafikasidan lotin yozuviga oʻtilib maktablarga joriy etildi. 1940-41 oʻquv yilining 1-sentabridan kirill afibosi asosidagi oʻzbek alifbosida xat savod oʻrgatish boshlangan.

Oʻzbekistonda mustaqillik qoʻlga kiritilgandan keyin (1991 yil 31 avgust) 1993 yilning 2-sentabrida lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosiga qayta erishildi.

Umumiy taʼlim maktablarida yangi alifbo asosida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. 1996-97 oʻquv yilidan 1 -sinflarda yangi alifboda oʻqitish boshlandi. (2005 yil 1-sentabrda tugallanadi)

1940 yil 1-sentyabrdan yozuvga qabul qilingan kirill grafikasi ingichka i va bosimli chiziqlar, kichik va katta yoysimon chiziqlar, har-xil nuqtali qayrilgan chiziqlar va boshqa murakkab shakllarga boy boʻlib, oʻquvchini qiynar edi. Shuning uchun 1970 yildan kirill yozuvi soddalashtirildi. Bu haqda hattot M.Gulomovning metodik qoʻllanmasi eʼlon qilindi.

Savod oʻrgatish jarayonida oʻquvchilar oʻqishga oʻrganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladilar. Dasturga muvofiq oʻquvchilar yozuvdan quyidagi malakalarni egallashlari lozim:

1. Partada toʻgʻri oʻtirish, daftarni toʻgʻri qoʻyish, chiziqlarni cha-malash, yozayotganda ruchkadan toʻgʻri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish (I-rasm).

2. Yozuv daftari yoki alifbe asosida oʻzbek alifbosidagi barcha bosh va kichik harflarni yozish, shuningdek. harflarni soʻzda bir-biriga bogʻlab yoza olish; bosma matnni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan soʻz va ikki-uch soʻzli gaplarni oʻqituvchi yordamida yozish.

4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan soʻzlarni koʻchirib yozish va eshitib yozish: yozganlarini matnga qarab, shuningdek. izohlab oʻqish bilan tekshirish.

5. Ogʻzaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish.

Analitik -sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metod.

Metotiga muvofiq, oʻqish va yozuv biriigi saqlanadi. Harflarni yozishda oʻqishga oʻrgatishdagi tartib asos qilib olinadi, yaʼni oʻqish darsida oʻquvchilar harfni oʻzlashtiradilar, matnni oʻqiydilar, yozuv darsida soʻzni yozadilar. Yozuvga oʻrgatishning bu tartibida gnetik tamoyil buziladi, yaʼni oson harfni yozishdan asta-sekin qiyin harfni yozishga oʻtiladi.

Yozuvga oʻrgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham taʼlim berish, koʻnikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka qoʻl-harakat malakasidir, bu harakat, birinchidan, muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutq birligi boʻlgan tovush grafik belgilarga, yaʼni

harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini. ikkinchidan, bir qancha grafik va imlo qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to'g'ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzun-likni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va iisti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, bo'g'inni yozish, harflarni to'g'ri qo'shib yozish malakasini hosil qilish uchun so'z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmasdan bir tekisda, elementlarga ajratmay bog'lab, tez, bir maromda yozish, so'zlarni qatorga to'g'ri joylashtirishdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda „chizadi“, harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi; o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlatadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993-yil 2-sentabrda „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida“gi qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-mayda bu qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbo, birinchidan, og'zaki talaffuz bilan yozma nutq mosligini ta'minlaydi, ikkinchidan, jahon xalqlarining 30 foizdan ortig'i mana shu yozuvdan foydalanadi. Bu esa xalqaro aloqa-aralashuvni birmuncha yengillashtiradi.

Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi harflar ham bosmasdan, ortiqcha jimjimasiz, qo'l uzmasdan bog'lab yoziladi. Shuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi. O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga qo'shish yo'lini bilishlari lozim.

O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar. Dars ta'limning asosiy shakli hisoblanadi. Analitik-sintetik tovush metodi asosida olib boriladigan savod o'rgatish darslari xilma-xil bo'lishi, o'quvchilarni zeriklirmasligi va charchatib qo'yimasligi kerak.

Savod o'rgatish davridagi o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud:

1. Umumdidaktik talablar:

a) har bir darsning tarbiyaviy maqsadi bo'lib, unda bironta axloqiy sifat o'stirilishi lozim;

b) darsning ta'limiy maqsadi, ya'ni o'quvchilar darsda qanday yangilikni bilishi, nimani o'rganishi, qanday ko'nikma va malakalar o'stirilishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va faolligining qanday bo'lishi aniq belgilab olinishi kerak;

d) darsning izchilligi va istiqboli, uning oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi aniq belgilab olinishi zarur;

e) o'tiladigan materialning xarakteri va ta'lim maqsadidan kelib chiqib dars uchun xilma-xil va qiziqarli metodik usullar va vositalar tanlanishi lozim;

0 dars davomida o'quvchilarga differensial va individual yondashish, ishni barcha o'quvchilarning imkoniyati, bilimi, ko'nikma va malakasi hamda fikrlash faoliyatini hisobga olgan holda uyushtirish kerak;

g) o'quvchilarni aqliy mehnat (o'qish) usullariga o'rgatish, ularda maktabda o'qish uchun kerakli ko'nikmalarni hosil qilish zarur;

i) beriladigan material ilmiy, o'quvchilar yoshiga mos va muvofiq bo'lsin va hokazo.

2. Maxsus metodik talablar:

a) o'quvchilar nutqi uchun qayg'urish, darsda adabiy til nuqtai nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq nutqqa erishish lozim;

b) o'qish darsida ham, yozuv darsida ham o'quvchilar nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, gap tuzish va uni tahlil qilishga, og'zaki hikoyalash va shu kabi ish turlariga alohida ahamiyat qaratish kerak;

d) maktab va sinf devorlariga osilgan, xattaxtaga yozilgan har qanday yozuv mazmunan va imlo jihatdan savodli bo'lishi zarur;

e) darsda nutq madaniyati hukmron bo'lishi, o'qituvchi va o'quvchilar adabiy tilda so'zlashishlari kerak;

I) o'qish va yozuv ko'nikma-malakalarini shakllantirish mashq-lari darsda yetakchi o'rinni egallab, taxminan, darsning uchdan ikki qismiga to'g'ri kelishi lozim;

g) har bir o'qish va yozuv darsida „Alifbe"dagi matnlar bilan bir qatorda Q. Muhammadiy, P. Mo'rin, Z. Diyor, A.Obidjon kabi sevimli bolalar shoiri'va yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlab olinishi va sinfda o'qish sinfdan tashqari o'qish hamda o'qib berilgan matnni eshitish bilan bog'lanishi zarur,

i) o'qish va yozuv darslari bir-biri bilan uzviy bog'lanishi, ya'ni o'qish darsi o'quvchilarni yozuv darsiga tayyorlashi, yozuv darsi oldingi o'qish darsining davomi sifatida xizmat qilishi kerak va hokazo.

O'qish va yozuv darslarining turlari. Savod o'rgatish jarayonidagi darslar quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi:

1. Ta'limning predmetiga ko'ra:

a) „Alifbe" darsligi asosidagi o'qish darslari;

b) „Yozuv daftari" asosidagi yozuv darslari.

2. Ta'limning davri va bosqichlariga ko'ra:

a) alifbogacha bo'lgan davrdagi darslar;

b) alifboni o'rganish jarayonidagi darslar.

3. Darsda yangi mavzu o'tilishi va o'tihnasligiga ko'ra:

a) yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darslari;

b) yangi harfni yozish darslari;

d) yangi tovush-harf o'rganilmaydigan darslar;

e) yangi harf yozilmaydigan yozuv darsi.

Butardan tashqari, umumlashtiruvchi va takrorlash darslari hamda savod o'rgatish davrining oxirida „Alifbe" bayrami o'tkaziladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilimi dars jarayonida barcha ishlarga bog'lab aniqlanadi, bog'lanishli nutqni o'stirish ham o'qish va yozuv darslariga uzviy bog'lanib ketadi. O'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishlariga rahbarlik qilishlariga haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi. Savod o'rgatishning tayyorlov davrida darslar 35 daqiqa, asosiy (alofbe) davrida 45 daqiqa bo'ladi.

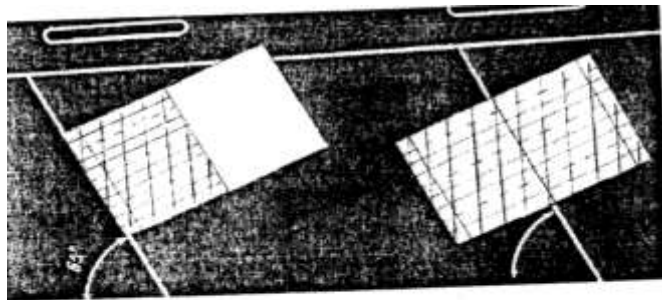
Savod o'rgatish darslarida ish turlarini almashtirib turish, vaqti-vaqti bilan dam olisli daqiqalari o'tkazish zarur. Bu o'quvchilar toli-qishining oldini oladi.

Darslar tizimi deyilganda o'quv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlangan, darslarning mantiqiyli va is-tiqboli bir-biri bilan bog'langan, dars turlari va unda o'qituvchi bilan o'quvchilar foydalanadigan asosiy metodik vositalar xilma-xil bo'lgan izchillik nazarda tutiladi.

Savod o'rgatish davri uchun darslar tizimi o'quv jarayoni bosqichlari asosida o'qish va yozuv darslari muayyan guruhini ajratish'ni ko'zda tutadi. Amaldagi „Alifhe" darsligi va ularga yozilgan qo'Uanmalarga asosan. savod o'rgatishga jami 4 oy (shimdan tayyorgariik davriga 8 dars (ikki hafla), asosiy davrga qolgan vaqt) ajratiladi. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar qurilishida ichki mantiqiylik bo'lib, har bir darsda yangi tovush va harf o'rganiladigan dars bilan yangi mavzu o'rganilmaydigan darsni navbatlashtirish, imlo va so'zning bo'g'in tuzilishi haqida ma'lumot berish, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish kabi talablarga rioya qilinadi. Darslar umumlashtirish-takrorlash darsi bilan yakunlanadi.

Savod o'rgatish davridagi darslarni interfaol usullardan foydalanib tashkil etish katta ahamiyatga ega.

Yozuvga o`rgatish vazifalari quyidagilar

To`g`ri o`tirish, daftarni xontaxta ustiga 25 gradus qiyalikda qo`yish, daftar va yozuv qurollaridan foydalanish qoidalarini takomillashtirish.

Ko`z bilan chamalashni, qo`l-panja muskullarini rivojlantirish mashqlarini tez-tez takrorlash; yozuv daftarida berilgan didaktik topshiriqlar, rasmlarni bo`yash, nuqtalarni birlashtirib, bir-biriga ulash.

Harflarni daftar chiziqlari oralig`iga joylashtirishni avval sinf xontaxtasida ko`rsatilib, so`ng daftarlarda qoida asosida 65 gradus qiyalikda yozish. Tovushni unga mos harf bilan belgilash. So`z, gaplarni avval o`qituvchi bilan bo`g`in-tovush jihatdan tahlil qilingach, keyin mustaqil ravishda yozish.

Avval yozma so`ng bosma harflar bilan yozilgan so`z va gaplarni namunaga qarab ko`chirib yozish. Yozilganlarni matnga qarab va so`zning yozilishini bo`g`inlab orfografik o`qish yordamida tekshirish.

Talaffuzi yozilishiga mos bo'lmagan so'zlarni hamda shu xildagi uch-besh so'zdan tuzilgan gaplarni eshitib yozish.

Gapni to'g'ri shakllantirish, gapning birinchi so'zini bosh harf bilan yozish, oxiriga nuqta so'roq, undov belgilarini qo'ya bilish, kishilar nomini va hayvonlarga qo'yilgan nomni bosh harf bilan boshlab yozishni o'rganish. Yozuv o'qishga bog'liqdir.

3. Hozirgi yozuv shrifti lotin alifbosi asosida qabul qilingan (1995 yil 24 avgust) bosma shakldan yozma shaklga keltirildi. Lotin yozuvidagi harflar bosmasdan yozishga mo'ljallangan; juda ko'p harflarning shakli sodda; katta harflarning shakli kichik harflarning shakliga yaqinlashtirilgan ; harflar bir maromda, qo'lni uzmasdan bog'lab yozishga mo'ljallangan. Har bir harfni so'z tarkibida ulanish usullari alohida tushuntiriladi.

Yozma kichik harflar tutashtirilishiga ko'ra uch guruhga bo'linadi:

1. Yuqori qismidan tutashtiriladi: o, o', v.
2. Pastki qismidan: a, d, e, h, i, k, l, m, n, r, t, u, x, z, sh, ch.
3. O'rta qismidan tutashtiriladi: b, f, g, j, p, q, y, g', ng.
4. S ning tutashtiruvchi belgisi yo'q, shunig uchun pastdan ulanadi.

Yozma bosh harflar tutashtirilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Tutashtiruvchi unsurli harflar: a) o'rta qismidan: A, G, J, Y, G';
b) Yozma bosh harflar tutashtirilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Tutashtiruvchi unsurli harflar:

- a) O'rta qismidan: A, G, J, Y, G';

- b) Pastki qismidan: E, H, K, l, M, Q, R, U, X, Z, Sh, CH.

Tutashtiruvchi unsuri bo'lmagan bosh harflar qo'shimcha yordamchi chiziq bilan pastki qismidan ulanadi: B, D, F, N, O, P, S, T, O' ("Hamroh" ning 24-25 betlaridan olindi), Demak, kichik va bosh harflarning bir qismi ustki tomondan, ikkinchi qismi pastki tomondan tutashtiriladi.

Harflarni ko'rinishi jihatdan davlat o'lchamidagi (standart) harflar va 0 "badiiy harflar" ga ajratish mumkin. Davlat standartidagi harflar darsliklar va ilmiy ishlarda qo'llanadi. Shiorlar, sarlavhalar hattotlar tomonidan badiiylashtirilishi mumkin.

O'zbek yozuvida harflardan tashqari uch belgi chiziqcha, tutuq va ko'chish belgilari ham qo'llanadi. Tutuq belgisi 1926 yil mayda belgilangan bo'lsa, ko'chish belgisi 1995 yil may oyida tilshunoslar tomonidan qo'llandi.

Yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shib yozishga, qo'lni uzmay yozishga alohida e'tibor beriladi. O'quvchilar hamma harflarni bir-biriga qo'shish yo'llarini bilishlari, ularga harflarni tutashtirishning umumiy qonun qoidalari mukammal tushuntirilishi zarur.

Yozuvga o'rgatishning fashkiliy qiqiyenik talablari.

O'quvchi yozish, rasm solish, o'qish ishlarini partada o'tirib ishlaydi. Shuning uchun o'quvchining ish joyi gigiyenik talablarga javob berishi zarur. O'quvchilar partasi sinfdagi asosiy jihoz bo'lib, u o'quvchilarning yoshlari va bo'ylariga mos, yozish va rasm chizish, o'qish uchun qulay bo'lishi va o'quvchi o'tirib turganda xalaqit bermasligi lozim.

Parta ustining qiyaligi 15 gradus bo'ladi.

7-8 yoshli bolalarning bo'ylari 110-119 sm bo'lib, ular uchun 6 nomerli "A" partasi to'g'ri keladi. Partaning bo'yi 65 sm, o'rindiqlning bo'yi 31,5 sm ga to'g'ri keladi. 9-10 yoshli bolalarning bo'yi 122-129 sm bo'ladi, ular uchun VII nomerli "A" parta, partaning bo'yi 65 sm, o'rindiqlning bo'yi 34 sm, 11-12 yoshli (3-4 s) -bolalarning bo'yi 130-139 sm bo'lib, ular uchun VIII nomerli "B" parta zarur. Partaning bo'yi 71,5 sm, o'rindiqlning bo'yi 38 sm bo'lishi lozim.

Daftardan foydalanish ham turli usullarga ega. Yozuv 65 gradus qiyalikda yozilishi loziin. Kichik harfning bo'yi 4 mm ni tashkil etadi. Doskadagi yozuv daftarga qaraganda 10 marta katta, ya'ni 4 sm bo'ladi.

Birinchi sinfdan boshlab siyrak qiya ikki chiziqli daftarga yozdirib mashq qilinadi, so'ngra siyrak qiya chiziqsiz daftarga va 2 -sinfning ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozdirib mashq qildiriladi. Yozuvning tezligi bola yuqori sinfga ko'chgan sari orta boradi. Agar 6

yoshli o'quvchi o'quv yilining boshida bir minutda 4-6 harf yozgan bo'lsa, o'quv yilining oxiriga kelib, 7-9 harf yoza oladi, II-sinf o'quvchisi o'quv yilining oxirida 23-25 harf yozishi, III-sinf o'quvchisi o'quv yilining oxirida 32-35 harf, IV-sinf o'quvchisi esa minutiga 40-45 ta harfni yozishi mumkin. Ammo yozuv gigiyenasi talablari bo'yicha uzluksiz yozuv mashg'uloti 8-10 minutdan oshmasligi va dars davomida 2-3 marta badantarbiya mashqlari o'tkazilishi zarur.

Uchinchi sinfda bir chiziqli daftarga kichik harflarni 3 mm, bosh harflarni esa 6 mm balandlikda yozdirib, mashq qildiriladi.

Yozuvga o'rgatishning tashkiliy-gigiyenik talablariga amal qilgan o'qituvchi o'quvchilarining chiroyli yozuvi ertaroq shakllanadi.

Oz komplektli maktablarda savod o'rgatish darslarining xususiyatlari

Oz komplektli maktablarda savod o'rgatishni tashkil etishda o'qituvchi bir vaqtning o'zida ikki yoki uch, ba'zan to'rt (1- va 4-sinf, 2-3-sinf, 1-, 2-, 3-sinf, 1-4-sinflar) sinf bilan ishlaydi, ya'ni bir vaqtning o'zida bir necha sinf o'quvchilari bilan ish olib boradi. Bunday sinflarda dars jadvali integrallashtirilgan bo'lishi kerak va darslar 30 daqiqagacha qisqartirilishi mumkin. Savod o'rgatish davridagi yozuv darslarini boshqa sinflarda olib boriladigan matematika, tabiatshunoslik va ba'zan o'qish darslari bilan birga olib borish maqsadga muvofiqdir.

Oz komplektli maktablarda o'quvchilarning mustaqil ishlariga alohida ahamiyat beriladi, chunki o'qituvchi ikki sinf yoki uch sinf bilan ishlaganda, bir sinf bilan alohida ishlay olmaydi: u bir sinf bilan ishlashi uchun qolgan sinflarga mustaqil ish topshirib, ularni band qilishga majbur. Shuning uchun maxsus mustaqil ishlar tizimi ishlab chiqilishi zarur. Oz komplektli maktablarda savod o'rgatish davrida mustaqii ishlarni muvaffaqiyatli uyushtirish uchun „Alifbe"ga qo'shimcha, ishni jonlantiradigan didaktik tarqatma materiallar muhim ahamiyatga ega.

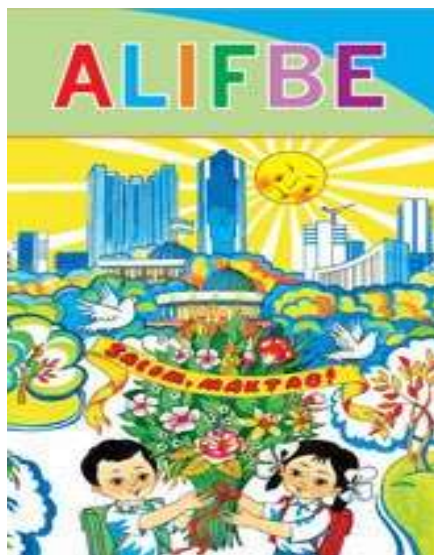
Mustaqii ish savod o'rgatish jarayonida o'qituvchining rahbarlik qilishini talab etadi: o'qituvchi aniq vazifa topshiradi, uni qanday bajarishni yaxshilab tushuntiradi, o'quvchi bajargan ishni sinfning o'zida tekshiradi. Boshqa sinflar bilan ishlash jarayonida ham u I-sinf o'quvchilarining mustaqii ishni qanday bajarayotganini kuzatib boradi.

Savod o'rgatish jarayonida bajariladigan mustaqii ishlarga turli predmetlar shaklini chizish, bir xil oraliqni mo'ljallab nuqtalar qo'yish, yotiq to'g'ri chiziqlar chizish, ayrim harflar elementlarini yozish, rasmga qarab savollarga javob berishga tayyorlanish, rasmga qarab gap tuzish kabi mashqlarni kiritish mumkin.

Alifbo davrida esa harf terish kartoni va abak yordamida turli xil analitik-sintetik ishlarni uyushtirish, rasm asosida suhbat, ovoz chiqarib yoki ichda o'qish, qayta hikoya qilishga tayyorlanish, berilgan bo'g'inlar yordamida so'zlar tuzish, gaplarni to'ldirish, o'qilgan matnga oid rasm chizish, namuna asosida yozish, tushirib qoldirilgan harf yoki so'zni o'rniga qo'yib yozish, berilgan predmetlarni ma'lum belgisiga ko'ra guruhlash va umumlashtirish kabi mashqlarni qo'llash, bu jarayonda texnika vositalaridan unumli foydalanish zarur. Mustaqil ish sifatida tarqatma materialda berilgan so'zni o'qish, unli va undosh harf tagiga chizish, so'zni bo'g'inlarga ajratish kabi mashqlarning berilishi o'qituvchiga juda qo'l keladi.

Oz komplektli maktablarda texnika vositalaridan foydalanish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Komplekt sinflarni to'g'ri taqsimlash va birlashtirish, dars va mustaqil ishlarni mohirlik bilan uyushtirish va rejalashtirish, didaktik materiallardan, ko'rgazmali vositalardan unumli foydalanish yo'li bilan oz komplektli sinf o'quvchilarining bilimlarni puxta o'zlashtirishlariga erishish mumkin.

„Alifbe" darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillari

„Alifbe" birinchi o'quv kitobi bo'lib, uni ishlab chiqishda didaktikaning umumiy mezonlariga: g'oyaviylik; bayonning ilmiyligi, tushunariligi; ko'rsatmalilik; onglilik; o'quv materialining hayot bilan bevosita aloqadorligi; bolalar yoshi va dunyoqarashi, o'ziga xos ruhiy xususiyatlarining hisobga olinishi⁷ hamda „Alifbe" darsligi tuzilishining xususiy mezonlariga asoslaniladi.

„Alifbe" darsligi, asosan, quyidagi ilmiy-pedagogik tamoyillar asosida tuziladi:

1. „Alifbe" materiali bolalarda ongli, to'g'ri, bo'g'inlab o'qish va to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi kerak.
2. O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga, ularning tafakkuri va nutqini o'stirishi lozim.
3. „Alifbe" tuzilishida tovush-harflarning ko'p ishlatilishi tamoyili-dan foydalanish kerak.
4. „Alifbe"dagi harflarni joylashtirishga va ular qatnashgan so'zlarni tanlashga alohida e'tibor qaratish lozim.
5. „Alifbe"dagi materiallarning hajmi savod o'rgatishga ajratilgan vaqfga mos bo'lishi zarur.
6. „Alifbe"ning harfi, terilishi, qog'ozi, rasmlarining bo'yoqlari gigiyenik talablarga javob berishi lozim.
7. „Alifbe"ning tashqi ko'rinishi chiroyli, bolalar diqqatini o'ziga tortadigan bo'lishi kerak va hokazo.

„Alifbe"ga qo'yilgan barcha talab va tamoyillarni faqat „Alifbe" darsligini tuzuvchilar emas, balki u bilan ishlaydigan o'qituvchilar ham bilishi zarur. „O'qituvchi", avvalo, „Alifbe"ning mazmunini, tuzilishini yaxshi bilib olib, undagi materialdan pedagogik jarayonni tashkil etish (alohida bir dars rejasini tuzish, darslar tizimini belgilash, alifbe materialiga qo'shimcha material tanlash, ba'zi materiallarni qayta ko'rib chiqish)da foydalanadi. Shundagina o'qituvchi kitobga ijodiy yondashib, undan metodika talablari va o'zining pedagogik tajribasidan kelib chiqib foydalangan bo'ladi.

Nazorat uchun savollar.

1. Savod o'rgatish davri yozuv darajalarida o'quvchilar qanday malakalarini egallaydilar?
2. Grafik malaka deganda nimani tushunasiz?
3. Grafik malakani rivojlantirishdagi bosqichlarni so'zlab bering.
4. Yozuvga o'rgatishning tashkiliy shartlarini gapirib bering.
5. Yozuvga o'rgatishning gigiyenik talablari nimalardari iborat?
6. Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishda qanday ishlar

bajariladi?

7. Saidrasul Saidazizov hamda Ismoilbek G`aspiralilarning savod chiqarishdagi faoliyatlarini so`zlab bering.

8. Urxun — Yenisey, uyg`ur, arab, lotin, kirill yozuvlaridan qaysi yillari foydalanildi?

9. Shu kunlarga qadar boshlang`ich sinflarda yozuv daftarining qaysi turlaridan foydalanildi?

Nazorat uchun savollar.

1. Tilning tovush tarkibi yozuvga nisbatan murakkabligini tushuntiring.

2. Bo`g`in ko`chirish qoidalarini izohlang.

3. Bo`shlang`ch sinflarda qanday imlo qoidalari o`rganiladi?

4. Talaffuzda kamchiligi bor bolalar qanday imlo xatolarga yo`l qo`yadilar?

5. Savod o`rgatish davrida imlo qoidalarini o`zlashtirishda qanday usullardan foydalaniladi?

6. Ta`limiy xarakterdagi harfiy, bo`g`in, so`z, gap diktanlari qanday o`tkaziladi?

7. Yagona imlo qoidasi deyilganda nimani tushunasiz?

8. Boshlang`ich sinflarda imlo qoidalari qanday davrlarda amalga oshiriladi?

9. Mustahkamlash darslarida qanday imloviy ishlar amalga oshiriladi?

10. "Alifbe" darsligi asosida imlo ustida qanday ishlar bajariladi?

III BO'LIM. Husnixatga o'rgatish metodikasi

6-mavzu: Husnixatga o'rgatishning maqsad va vazifalari, ahamiyati.

Yozuvlar va husnixatga o'rgatish tarixidan ma'lumot

1. Husnixat tarixidan ma'lumotlar.
2. Mashhur xattotlar haqida ma'lumot.
3. Yozuvga o'rgatish tarixidan ma'lumot
4. Husnixatga o'rgatish tamoyillari. Husnixatga o'rgatish usullari

Tayanch iboralar.

Yozuv turlari, arab yozuvi islohi, "Ustodi avval", tovush metodi asosida o'qitish, kirill grafikasi, daftar turlari, bir chiziqli, didaktik topshiriqlar. 65 gradus qiyalik, tinish belgilari, bosma va yozma shakl, harflar tutashtirilishi, bosh harflar, "badiiy harf", ko'chish va tutuq belgisi, parta turlari, yozuv talablari.

1. Husnixat tarixidan ma'lumotlar

Inson o'z fikrini boshqa kishilarga og'zaki va yozma shaklda yetkazishi mumkin. Nutqning bu ikki shaklining o'xshash va farqli tomonlari mavjud bo'lib, ular o'z o'rnida afzalliklarga ega. Og'zaki nutq tovush chiqarib aytiladi va eshutilish uchun mo'ljallanadi. U kishilarning nutq jarayoni vaqtidagi aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozma nutq esa tosh, yog'och, teri, metall, qog'oz kabilarga ko'rish asosida idrok qilinadigan doimiy belgilar orqali yozib qo'yiladi. Yozuv kishilarning o'zaro fikr almashishi va bilimlarni egallashning qudratli vositasi hisoblanadi. Yozma nutq avlodlarni bir-biriga bog'laydi, uzoq davrlar mobaynida saqlanadi. Yozuv tufayli kishilar fikri, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar avloddan-avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixatga o'rgatish ehtiyoji yuqoridagi talablar asosida yuzaga keladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish metodikasi ularni aniq, chiroyli va tez yozish imkonini hosil qilishi lozim. Bu kabi vazifalarni amalga oshirish uchun dastur mazmunini va uning talablarini, o'qitish usullarini, yozuvga o'rgatishning gigiyenik shartlarini, o'quvchilarning yozuvdagi individual kamchiliklarini tahlil qilish, kamchiliklarning yuzaga kelish sabablarini aniqlash va tuzatish usullarini ishlab chiqish zarur.

Demak, yozuv kishi hayotida pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega. Yuqoridagi talab asosida yozishga o'rgatish boshlang'ich sinflardan boshlanadi. 1-4-sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi husnixat bilan yozishi, shu bilan birga o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgata olishi kerak.

Husnixat va uni o'qitish fani amaliy fan bo'lib u chiroyli yozishga o'rgatish bilan bir qatorda ta'lim berish, tarbiyalash, vazifalarini ham bajaradi.

"Husnixat va uni o'qitish metodikasi" fanining maqsadi:

1. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
2. Talabalarni - bo'lg'usi o'qituvchilarni husnixat talablari asosida yozishga o'rgatish.
3. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini husnixatga o'rgatish metod va usullari bilan qurollantirish.

Boshqa fanlar kabi husnixat va uni o'qitish metodikasining o'z predmeti bor. Bu fanning predmeti ta'lim berish jarayonida chiroyli yozuvni egallash, grafik jihatdan to'g'ri va chiroyli yozishga o'rgatish hisoblanadi.

Husnixat va uni o'rgatish metodikasi fani o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- talabalarga chiroyli yozuv haqida nazariy bilim berish;
- o'z dastxatlari ustida ishlash yuzasidan malakalar hosil qilish;
- boshlang'ich sinflarda husnixat darslarini rejalashtirish va tashkil etishga o'rgatish;
- boshlang'ich sinflar uchun husnixat materiallarini tanlay olish tamoyillari bilan tanishtirish.

Birinchidan, husnixat bilan yozish o'quvchilarda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi. Topshiriqlarni toza, aniq va madaniyat bilan bajarish ko'nikmasini hosil qiladi.

Ikkinchidan, dastxatga pala-partish va bee'tibor munosabatda bolish o'quvchilarning imloviy savodsizligini keltirib chiqaradi. Natijada o'quvchilar qiladigan ishlarini o'ylab o'tirmay bajaraveradilar, o'z xato va kamchiliklarini ham o'ylab ko'rmaydigan bo'lib qoladilar.

Uchinchidan, husnixat bilan to'g'ri yozish ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib turli rasmiy hujjatlarni yuritishda kishilar unga ehtiyoj sezadi.

Husnixat bilan yozilmagan, toldirilmagan hujjatlarni o'qishga kitobxonning ko'p vaqt sarflashiga to'g'ri keladi. Vaholanki, maktabda har kuni o'qituvchi o'quvchilar daftarini tekshiradi. O'qib bolmaydigan dastxat bilan yozilgan xat o'qituvchining ko'p vaqtini sarf bo'lmasiga olib keladi. Aniq va ravon qilib yozilgan dastxat o'qituvchining ishini yengillashtiradi, keyingi ta'limiy maqsadlarini amalga oshirishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Birinci sinfda yozuv darslari husnixat malakasini o'stirish orqali olib boriladi. Chiroyli va toza yozilgan xat yozayotgan shaxsning madaniyatini va uni o'qiydigan kishiga nisbatan hurmatini ham belgilaydi.

Hozirgi kunda fan-texnika taraqqiyotining o'sishi orqali kundalik hayotimizda turli-tuman (qog'ozlardan) hujjatlardan keng foydalanamiz, har xil konspektlar, ish qog'ozlari, hisobotlar keng o'rin olmoqda. Bularning xammasi faqat chiroyli va aniq va yozish bilan birga, tezlikni ham talab etadi.

Umumiy ta'lim va hunar maktabini islox qilishning asosiy yo'nalishlarida ko'rsatilganidek yozuv darslarida harflarni aniq, toza va chiroyli yozishni mukammal o'rgatish talab etiladi.

Ammo kichik muddat ichida o'quvchilarda chiroyli, tez va toza yozish malakalarini o'stirish mumkin emas, buning uchun bir necha yil talab etiladi.

Chiroyli yozuvga o'rgatish uchun bolalarning maktabga qadam qo'ygan kunlaridan boshlab quyidagi vazifalarni bajarishlari talab etiladi:

1. Yozuv vaqtida partada to'g'ri o'tirish
2. Avtoruchkadan to'g'ri foydalanish
3. Daftardan to'g'ri foydalanish
4. Yozma va bosma harflarning shakli bilan tanishtirish.
5. Yozma shakldagi harflar yordamida bo'g'in, so'z va gap tuzishga o'rgatish.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan malakalar shakllangandan so'ng husnixat darslariga ular mustahkamlanadi.

Husnixat malakasini shakllantirish uchun birinchi navbatda harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda (65%) yozishga, so'zlarda harflarni to'g'ri bog'lashga so'zlarni qatorlarga to'g'ri joylashtirishga o'rgatiladi.

Daftar chiziqlarini birin-ketin almashuvi davomida harflarning qiyaligini va ular orasidagi masofani to'g'ri saqlash kichik va bosh harflarning nisbatini to'g'ri chamalab yozishga o'rgatish juda muhimdir.

Shuningdek husnixat darslarida malum gruppaga oid harflarni yozishga o'rgatishda o'quvchilarda uchraydigan ayrim tipik xatolarning oldini olish va tuzatish ustida ham ish olib borish lozim. Yozuvning tezligi oshishi bilan ayrim bir-biriga o'xshash harflarning shaklini buzib yozish xollari uchraganda esa ularni qayta mashq qildirish lozim.

Birinci va ikkinchi sinflarda chiroyli yozuvga o'rgatishda chiziqli daftarlardan to'g'ri foydalanishga alohida e'tibor berish zarur.

Birinci sinfda kichik harflarning balandligi va qiyaligi chiziqlar yordamida chegaralangan bo'lsa ham, bosh harflarni yozishda o'quvchilar xatoga yo'l qo'yishlari mumkin.

Bir chiziqli daftarga yozishga o'tilganda esa o'quvchilar oldiga qator vazifalar qo'yiladi, endi ulardan harflarning balandligini, qiyaligini va harflarning orasidagi masofalarni chamalab yozishlari talab etiladi.

Chimroyli o'zuvga o'rgatish umumiy didaktik qoidalar bilan birga yozuv malakasini shakllantiruvchi qoidalarni ham o'z ichiga oladi.

Umumiy didaktik qoidalar, takroriylik ko'rgazmalilik yosh va o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olish, tushunarliklik, onglilik xusnixat qoidalarini amalga oshirishda juda muhimdir. Ayniqsa, ko'rgazmalilik prinsipi chiroyli yozuv malakasini singdirishda muhim rol o'ynaydi. (Bu haqda biz keyinroq batafsil to'xtab o'tamiz.)

Har bir o'quvchi u yoki bu harfni tushunib, yozilishini, harflarning bir-biriga bog'lanishini, kichik va bosh xarflarning bir-biriga nisbatini, balandligini, qiyaligini, avtoruchkani ushlash va to'g'ri o'tirish qoidalarini yaxshi bilishlari lozim.

Yozuvga o'rganish davrida olingan bilim va malakalar o'quvchilar uchun doimiy qoida bo'libqolishi zarur.

Chiroyli yozuv malakalarini o'stirishda eng birinchi qoida bu gigiyenik talablar va yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlashga o'rgatilib, so'ngra harf va harf elementlari orasidagi masofani chamalab yozish qoidalari singdirib boriladi. Bu qoidalar keyinchalik II sinfda o'tkaziladigan xusnixat darslarida takomillashtirilib boriladi. Bu qoidalarni o'quvchilar esda saqlab qolishi mumkin.

Xar bir yozuv mashqi aniq maqsad asosida oson tushunarli olib borilishi kerak. Buning uchun chiroyli yozuvga o'rgatishning turli usullaridan foydalanish lozim.

Chiroyli yozuv mashinkalarini esdan chiqarmaslik uchun sistemali ravishda takrorlab borish juda muhimdir.

Bolalarning yozuv malakalarini hosil qilishda ularning yosh va o'ziga xos xususiyatlari: barmoq va qo'l muskullarining harakat tezligi, markaziy nerv sistemasi tomonidan nerv muskullarining bajarilishi hisobiga olinishi lozim. Ayniqsa, olti yoshli bolalar uchun yozuv jarayoni juda qiyindir. Bu davrda ularning jismoniy o'sishlarini, albatta, hisobga olish kerak.

Olti yoshli bolalar, qo'l harakatini uzmay, ayrim harf elementlarini xarflarni, keyinchalik sodda elementli so'zlarni yoza oladilar. Bu davrda ulardan ayrim qiyin elementli, cho'zinchoq doira shaklidagi harflarni qo'l harakatini uzmay yozishni talab etish mumkin emas. Yozilishi qiyin harf va so'zlarni asta-sekin mashq qildirish orqali yil davomida o'rgatib boriladi.

Ikkinchi sinfdan boshlab bolalar qo'l harakatini uzmay, cho'zinchoq doira shaklidagi xarflardan tashkil topgan harf, bo'g'in va so'zlarni yozishga o'rgatiladi.

Chiroyli yozuv darslarida harflarning shakli ustida mashq o'tkazilganda oddiydan murakkabga tomon olib boriladi, chunki alfavitdagi barcha sharflar yozilish shakliga qarab gruppalariga ajratiladi.

Bolalarni chiroyli yozuvga o'rgatishda o'qituvchi ularning o'ziga xosxususiyatlarini ham hisobga olishi shart.

O'qituvchi har bir o'qituvchining qanday o'tishirini, ruchkani qanday ushlashini, daftar tutish holatini, xarflarni qanday yozayotganligini sekin yoki tez yozishini kuzatib borishi zarur. O'quvchilardagi bu imkoniyatlarni kuzatib borgan o'qituvchi chiroyli yozuv darslarini to'g'ri tashkil etadi, ayrim o'quvchilarga yakka-yakka yordam ko'rsatishda qrynalmaydi va ota-onalarga ham to'g'ri ko'rsatma bera oladi.

Chiroyli yozuv malkasini shakllantirish faqat boshlang'ichch sinflarda emas, balki yuqori sinflarda ham davom ettiriladi.

“Savol bering” metodidan o'qituvchi yangi mavzuni mustaqil o'rganishni tashkil etishda yoki o'tgan mavzu qanday o'zlashtirilganini tekshirish uchun foydalanishi mumkin. Bunda mavzuga oid matn kitobdan o'qiladi. O'qish davomida tug'ilgan savollarni o'quvchilar yozib boradi. Shunda o'quvchi matnni befarq o'qimaydi, chunki u savol tuzishi va savolni o'qib berishi kerak bo'ladi. O'tilgan mavzu yuzasidan o'qituvchi ko'rsatgan namuna bo'yicha savollar tuzdirish ham yaxshi natija beradi. Ajratilgan vaqt tugaganidan keyin savollar o'qiladi. Savollarga xohlagan o'quvchi yoki to'g'ri javob topilmasa, savol bergan o'quvchi javob beradi. Hamma o'quvchi savol berishiga erishish kerak. Ishni juftlikda ham olib borish mumkin. Bunda savolni juftlik tuzadi. “Savollar” texnologiyasini qo'llash imkoniyatlari juda katta. Masalan o'qituvchi har bir darsning 5 munitini shunday savol tuzishga bag'ishlashi mumkin. Savollarni yakka holda va juft bo'lib, keyinroq mavzu bo'yicha 4 kishi maslahatlashib tuzishni topshiriladi.

2.Mashhur xattotlar haqida ma'lumot

Xattot va madaniy hayot. Sharq xalqlari, shu jumladan, 0 'rta Osiyo xalqlarining madaniy tarixi eng qadimiy va ko'p sohalarda yuksak taraqqiyot bosqichiga erishilganligi bu kunda butun dunyo ilm-fan ahli tomonidan e'tirof etilgan haqiqatdir. 0 'rta Osiyo xalqlari o'z o'tmishida bir necha dafa iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot davrini boshidan kechirgan.

Arablar istilosidan so'ng IX-XI asrlarda 0'rta Osiyoda, ayoniqsa, Xorazmda madaniy va ilmiy tafakkur beqiyos barq urib gulladi. Jahonga tanilgan al- Farobiy, Ibn Sino, al-Beruniy singari ulug' mutafakkir olimlar dahosidan hozirgacha bashariyat bahramand bolib kelmoqda. Shuni alohida qayd etish zarurki, bu porloq davr arab istilosining mahsuli emas, aksincha, arab istilosiga qadar o'rta Osiyoda mavjud bo'Mgan xorazmiylar va so'g'diylarning uzoq asrlik boy madaniyatining qonuniy taraqqiyotidan iborat bo'Mgan. Arab istilosiga qadar 0'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, turkiy xalqlar (ayniqsa, uyg'urlar) yaratgan madaniy obidalar fikrimizning isbotidir. Ayniqsa, 1965 yili Samarqandda ochilgan Afrosiyob arxeologik yodgorliklari arablarga qadar 0'rta Osiyo xalqlarining mislsiz taraqqiyot darajasida ekanini yana bir marta tasdiqlaydi.

XIII-XIV asrlarda mo'g'ullar 0 'rta Osiyoni vayron qilib, obod shaharlarni xarobaga aylantiradilar. Madaniy yodgorliklar parchalanib, ilm-fan xazinasi bolgan minglab qolyozma kitoblar gulxanlarda kuydiriladi. Mo'g'il bosqinchilari qancha barbod qilmasinlar, ijodkor xalq o'z madaniy merosini ardoqlaydi, eng og'ir va mashaqqatli hollarda madaniy hayot olg'a tomon boraveradi.

XIV-XV asrlarda Temuriylar davrida 0 'rta Osiyo feodalizm jamiyatida qisqa muddatli bo'Msa ham markazlashgan feodal davlati joriy qilinib, mamlakat hayotida iqtisodiy, siyosiy va madaniy yuksalish ro'y berdi. Ayniqsa, XV asrda Hirotda,

Samarqandda o'rta Osiyo xadqlari madaniyati o'zining eng porloq davrini boshidan kechirdi. Mirzo Ulugbek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Behzod, Sulton Ali va Mirzo Bobir bu davming aql egalaridan bolganlar.

XVI asrning boshidan safaviylar va shayboniylar hokimiyat tepasiga kelishi bilan iqtisodiy va madaniy hayot asta-sekin inqirozga yuz tuta boshlaydi.

XIX asrga kelganda, ayniqsa, o'rta Osiyoning Rossiya bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari kuchaya borgan sari madaniy hayotda yana kotarilish roy bera boshladi. Shunday qilib, IX asrdan to XX asrgacha, taxminan 1000 yillik tarixida 0 'rta Osiyo xalqlarining ilm-fan va ma'naviy madaniyat sohasida yaratib qoldirgan buyuk merosi bizning davrimizgacha, asosan, qolyozma kitoblar

shaklida yetib kelgandir. Arab yozuvida kitobat qilingan ming yillik madaniy meros nasldan-naslga qolyozma shaklida o'tib kelgan. Shu qolyozma kitoblar tufayligina 0'rta Osiyo xalqlari ota-bobolari yaratib qoldirgan madaniy merosdan bahramand bolganlar.

Shu qo'Myozma tufayli 0 'rta Osiyodagi har bir xalq, har bir millat o'z tarixiga ega bolgan. Nihoyat, shu qolyozmalar tufayli o'rta Osiyo xalqlari jahon madaniyat tarixi taraqqiyotiga o'z hissasini qo'sha olgan Bu qolyozma kitoblarning muallif tomonidan parcha-parcha qog'ozlarga yozilib ijod etilgandan so'ng, uni oqqa ko'chirib, kitob tusiga kirituvchi g'oyat murakkab, mashaqqatli, ayni vaqtda sharaflil vazifani bajaruvchi shaxs kotib bo'Mgan. Kotiblik da'fatan qaraganda kishiga bir texnik vazifaga o'xshab ko'rinadi. Kitob go'yo muallifhning yaratgan asarini harfma-harf ko'chiruvchi kishidek bolib tuyuladi. Haqiqatda esa bunday emas.

0'rta asr tarixida va u davrdagi madaniy hayotda kitobatlik hunari eng sharaflil va muqaddas vazifa hisoblangan. Awalombor, kotibning savodli bolishining o'zi feodalizm sharoitida ko'p vaqt hokimlar, amirlar savodsiz bolgan bir paytda uni (kotibni) yuqori mavqega olib chiqadi. Ikkinchidan, kotib kitobat qilish munosabati bilan har bir ko'chirgan kitobning mazmunini o'zlashtira

boradi. Shuning natijasida haqiqiy kotib o'z zamonasining o'qimishii ilm-ma'rifat egalari qatoridan joy oladi. Demak, o'rta asr Sharq mamlakatlarida kitob ko'chirish bilan shug'ullangan xattotlarni biz oddiy ko'chiruvchilik vazifasini bajaruvchi shaxs deb emas, balki har bir xattotni

o'z zamonasining o'qimishli ma'rifatparvar, ilg'or ziyolisi va yirik madaniyat arbobi deb tushunishimiz kerak.

Arab yozuvi O'rta Osiyoga islom dini bilan kirib kelgan. Shu sababli arab mamlakatlaridagi va shuningdek, O'rta Osiyodagi bir guruh xattotlar Qur'on hamda diniy kitoblarni ko'chirish bilan shug'ullanganlar. O'z zamonasida nihoyatda muqaddas hisoblangan <<kalomi sharif>>, din, shariat haqidagi kitoblarni ko'chirish vazifasi har kimning qo'lidan kelavermagan. Bulardan tashqari tarixdan yana shu narsa ma'mumki, o'rta asrlarda yashagan bir qancha olim, shoir va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Bunday ulug' zotlar faqat o'z asarlarinigina kitobat qilmasdan, balki boshqa mualliflar asarini ham ko'chirganlar. Masalan, Hofiz Sheroziy Xusrav Dehlaviyning "Xamsa"sini ko'chirgan. Temuriy bolalaridan bir nechalari (Boysunqor Mirzo, G'olib Mirzo, Badiuzzamon) kitobat bilan shug'ullanganlar. Alisher Navoiyning mohir xattot ekanligi tarixiy manbalardan ma'mum. Mirzo Bobir arab grafikasining turk xalqlarga moslab ishlatilgan yengil yozuv "Xatti Boburiy"ni ijod etgan. Munis Xorazmiy xattotlik san'ati haqida "Savodi ta'lim" nomli risola yozgan va Alisher Navoiyning "Xamsa"sini nihoyatda go'zai xat bilan ko'chirgan. Nihoyat, Buxoro xattotlik maktabining so'ngi vakillaridan XIX asrning buyuk olimi, ensiklopedik aql egasi Ahmad Donish o'ndan ortiq zebo qo'lyozmalar ko'chirib qoldirgan. Ibn Vahhobning xat san'ati haqidagi risolasidagi asosiy g'oyalar keyinchalik juda ko'p risolalarda taraqqiy ettiriladi va yangi amaliy maslahatlar, nazariy fikrlar bilan boyitiladi. Biroq Ibn Vahhob ixtiro etgan xat namunalarini haqida XVI asrgacha, deyarli, hech qanday aniq ma'mumot yo'q. Faqat XV asming II yarmida yashab 908/1502-03 yilda vafot etgan arab xattotlaridan Muhammad bin Hasan al-Tibiy o'zining risolasida Ibn Vahhob tomonidan 17 xil xat ixtiro etilganligini to'la ravishda bayon qiladi hamda bu 17 xil xatni Ibn Vahhob yozgan mo'tabar nusxalardan ko'chirib, ularning nomlarini birma-bir ko'rsatadi. Muhammad bin Hasan al-Tibiy risolasini arab olimlaridan doktor Salohiddin al-Munajjid 908/1502-03 yilda ko'chirilgan nusxasini 1962 yilda faksimal shaklida nashr qildirgan va unga katta so'z boshi yozgan. Mazkur risola orqali biz Ibn Vahhobga nisbat berilgan xat namunalarini bilan tanishish imkoniga egamiz. Arab xatining husnixatdagi eng muhim qoidalari va turlarini mashhur ixtirochi Ibn Vahhob 36 tur xatdan tubandagi 16 turini Ibn Muqladan keyin ixtiro qilganligi va takomillashtirganini XVI asr (1519- yil)da yashagan ulug' xattot Muhammad binni Hasan al-Tibiy o'zining "Jome'i mahosini kitobat ul-kuttab"nomli asarida Ibn Vahhob usulidan suratlarini yozib ko'rsatgan.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida mavjud minglab kitoblar va kitobat san'ati, husnixat to'g'risidagi qator risolalarda berilgan ma'mumotlardan kelib chiqib, husnixat san'ati O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyat tarixida yetakchi rol o'ynagan san'atlardan bo'lgan degan xulosa chiqarish mumkin.

O'rta Osiyoda xattotlik san'atining keng taraqqiyoti Temur va Temuriylar davridan boshlanadi. Husnixat san'ati dastlab Xuroson poytaxti Hirotida rivojlanib, u erda Sulton Ali Mashhadiy boshliq yirik xattotlik maktabi tashkil topadi. Maktabning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu yerda, asosan, XIV asrda Mir Ali Tabriziy yaratgan nasta'liq xat uslubi Sulton Ali tomonidan takomillashtiriladi. Bu uslub yirik va mayda nasta'liq kitobat ishlarida keng qollanib, badiiy va tarixiy asarlar faqat nasta'liq xatida kitobat qilingan. Diniy va ba'zi ilmiy asarlar esa nasx xatida ko'chirilgan. Kofiy, riqo'. suls va nasx xatlari esa ko'proq me'morchilik, naqqoshlik san'atida va Sharq epigrafiyasida ishlatilgan.

Hirot xattotlik maktabi. Hirot Xurosonning eng katta va mashhur shaharlaridan bo'lib, olimlar, fozillar, shoirlar va xattotlar bilan tolgan xushmanzara bog'-bo'stonlari, turli meva va suvlarining ko'pligi bilan shuhrat qozongan.

Xurosonning katta qismidagi markaziy shaharlardan yana biri Marv Shohjon (Turkmaniston)dir. Yoqut Hamaviyning aytishicha, al mavron (ikki marv) degan so'z bo'Mib, biri Marvrud ikkinchisi Marv shohjondir.

Yoqut shunday deydi: “Marvda ilmiy ahamiyatga ega boʻlgan qimmatli kitoblar juda koʻp edi. Men u yerdan ketgan vaqtimda (1220- yilda) vaqf qilingan **10** ta kutubxona bor ediki, dunyoda kitobning koʻpligi va yaxshiligi jihatidan undayjoyni koʻrmaganman.

Ular quyidagicha:

1. Katta jomega qarashli 2ta kutubxona boʻlib, biri Sulton Sanjar xodimlaridan Aziziddin Abu Bakr Zanjoni nomiga qoʻyilgan. Unda 12 ming jiidgayaqin qolyozma kitoblar saqlanadi.

2. Al-Kamoliya kutubxonasi (kinga nisbat berilganligi maʼmum emas).

3. 1100-yilda vafot etgan AI Mustavfiy Abulsaʼd Muhammad ibn Mansurning madrasasidagi kutubxona.

4. Nizom al-Mulk Hasan binni Isʼhoqning madrasasidagi kutubxona.

5. Somoniylarga tegishli ikki kutubxona.

6. Al-Amidiyya madrasasidagi kutubxona.

7. Marvdagi oxirgi vazirlardan Majdi mulkning kutubxonasi.

8. Madrasa Xotuniyadagi kutubxona.

9. Yana u yerda Az-Zamiriya kutubxonasi. Bulaming hammasi 1221- yilda moʻgʻullar tomonidan xarob etilgan”.

Ahmad Tayibshoh Movarounnahriy bir necha xatga, ayniqsa, suls xatiga ravshanlik kiritgan. 1215- yilda vafot etgan. Baʼzilar bu xattotni Ibrohim shoh Tayib Ahmad deydilar.

Mavlono Yusuf Xurosoniy xattot Yoqutning mashhur shogirdlaridandir.

Ustozi bilan bir vaqtda vafot etgan. Yoqut xat bilan 1210 yilda koʻchirilgan

“Kalimoti murtazaviyya” asari AyosoTiya kutubxonasida saqlanadi. “Kalimot” bilan birga Ali binni Hilol xatida Salomat ibn Jandal ismli arab shoirning qasidasini koʻchirgan. Bu qasidani 1218- yilda koʻchirib tamomlagan. 1269 yilda vafot etgan.

Ibroqim Mirzo Shohrux oʻgʻMi Temur nabiralaridan boʻMib, Sharafiddin Ali Yazdiy shogirdlaridandir. Ulugʻ tarixchi oʻzining “Zafamomaiy Temuriy” asarini Temurga bagʻMshlab yozgan. Mirzo Ibrohim olti xil xatda tengi yoʻq xattot edi.

Yoqut uslubiga taqlid qilib, xat sanʼatida undan oʻtib ketgan. U yozgan xat qoldiqlarining baʼzilari hozir ham Sheroz qadimiy binolarida saqlanib qolgan.

Xattot 1431 - yilda vafot etgan.

Ahmad Rumi Sulton Boysunqor kitobxonasining xattotlaridan boʻMib, koʻp vaqtlar ulugʻ kishilar bilan suhbatlashgan.

Sulton Boysunqor Temuriy shahzodalaridandir. U 35 yoshida -1427 yilda vafot etgan. “Davlatshoh tazkira”da koʻrsatilishicha, uning kitobxonasida 40 nafar mashhur xattotlar tun kun kitobat bilan shugʻullanar edilar. Xattotlik, zarafshonlik, oltin xalash, naqsh, lavha, rasm, miniatyura va boshqa badiiy sanʼatlar ishlash Boysunqor davrida ravnaq topgan. Istanbulning har bir kutubxonasida hech boʻmmaganda bir nusxa uning davrida koʻchirilgan asari mavjud. Sulton buyrugʻi bilan koʻchirilgan qolyozmalardan «Faraj baʼda shiddat»ning tarjimasi va “Nusxat ul-arvox” kitobi diqqatga sazovordir.

Mirzo Ulugʻbek astronomiya va xandasada oʻz davrida yagona bolgani kabi Boysunqor Mirzo sheʼr va xatda oʻz davrining eng mashhur kishisi edi.

3.Yozuvga oʻrgatish tarixidan maʼlumot

Yozuv qachon paydo boʻlgan? U qanday davrlarni boshidan kechirib, hozirgi mavqega erishgan? Bu savollarga javob topish uchun insoniyat tarixiga nazar tashlash, uning aqliy yuksalish bosqichlarini birma – bir koʻzdan kechirmoq lozim.

Albatta, inson avval gapirishni oʻrgandi, soʻngra unda oʻz tajribalarini kelgusi avlodlarga yetkazish istagi shakllandi va qoʻliga qalam (avval bu vazifani oddiy tosh bajargan) oldi.

Yozuv kishilarning oʻzaro aloqa qilishida, fikr almashishida muhim vositadir. Yozuvning paydo boʻlishi, aloqaning maxsus vositasi sifatida xizmatqilishkatta ahamiyatga ega boʻldi. Yozuv tufayli kishilik tajribasi avloddan - avlodga yetkazilmoqda. Faqat yozuv borligi uchungina biz tilning tarixiy taraqqiyotini kuzatish

imkoniyatiga ega bo'lamiz, oldingi I – ming yilliklarda paydo bo'lganligi ilm ahliga sir emas. Lekin shunga qaramay ba'zi tillarning yozuvi hozirgacha yo`q. masalan, Amerika qit'asidagi mahalliy aholining ayrimlari o'z yozuviga ega emas.

Yozuvni o'rganishning boshlang'ich davrlarida xotirada saqlab qolish vositasi sifatida tabiat predmetlaridan foydalanilgan. Masalan, slaviyan qabilalarida mehmonni non va tuz bilan kutib olish do'stlik va hurmat belgisi hisoblangan. Shunday holatni o'zimizning afsonalarimizda ham uchratishimiz mumkin. Masalan, qayroqtosh, oyna va taroq. Agar asar qahramoni orqasiga oynani tashlasa katta dengiz paydo bo'ladi, agar taroqni tashlasa kishi o'lmas o'rmon hosil bo'ladi, agar toshni tashlasa baland cho'qqili tog` paydo bo'ladi, yovuz kuchlar bu to'siqlardan o'tolmaydilar.

Yozuv - biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi. Yozuv tushunchasi tilning tovush elementlari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilarnigina emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga oladi. Bular aloqa qilish belgilari yig'indisi sifatida yozuvdan ilgarigi belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi va boshqalar)ga qarama-qarshi qo'yilgan.

Urug'chilik tuzumi davrida dastlab surat yozuvi paydo boldi. Kishilik jamiyati kichik va tarqoq oila - uruglardan tashkil topgan darvda kishilar birbirilari bilan faqat og'zaki nutq yordamida fikr almashgan. Yirik urug' va qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzoqqa yetkazish zaminida yozuv paydo bo'lgan. Boshida yozuv bilan bir qatorda grafik shaklga ega bo'lmagan usullar ham qollanilgan (mis, iplami tugib qo'yish). Bunday belgilar ibtidoiy odamlar hayotida qollanilgan. Bu yozuvning qoldiqlari hozir ham urug'-qabilalarining tamg'alari, shimoliy indeyeslaming chig'anoq marjonlari, biror ijtimoiy tabaqaning xususiy mulkini ifodalovchi belgilar va boshqa shakllarda mavjud.

Yozuv zamon va masofa jihatidan og'zaki nutqqa nisbatan ustunlikka ega. Texnikaning rivoji (telefon, telegraf, radio, televizor, internet) natijasida undagi ustunlik masofa jihatidan zaiflashdi, lekin zamon e'tibori bilan yozuv hali ham og'zaki nutqdan ustun XIX-XX asr boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko'p yodgorliklar yozuvning paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyotini yoritish imkonini berdi. Fanning bu yutug'i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bolimi sifatida ajratishga olib keldi.

1. Turli tipdagi Misr iyeogriflari. Bu tur yozuvi XIX-asrning 20-yillarida fransuz olimi Shampalon tomonidan o'qilgan, XIX-asrning 70-90 yillarida Evans o'qigan qadimgi Kput surat yozuvlari va Semq o'qigan Kipr surat yozuvlari ham Misr surat yozuvlari tipiga kiradi.

2. Mixxat yozuvlarining turli tiplari. Bu tip yozuvlar Osiyoda qadimda yashagan qator xalqlarning tillarida ishlatilgan (shumer assiro - ovavilon, elom, xala, xet-kappodokiya, fors tillariga moslangan). Bu tur yozuvlar XIX-asr boshlarida deshifrovka qilina boshlanib, XX-asrning 10-yillarida tugallandi.

3. Somiy xalqiarda qayd qilingan va tillariga moslangan harf yozuvining eng qadimgi shakllari. Bular finikiy va xalaan yozuvlari (asosiy yodgorliklari XIX-asrning 60-70-yillarida va XX-asrning 20-yillarida topilgan). Janubiy arab, oromiy yozuvlari (qadimgi namunalari XIX-asrning 60-70 yillarida topilgan). Ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, qadimgi uyg'ur va Urxun-Enasoy yozuvlari ham aslida oromiy yozuvlari zaminida yuzaga kelgan. Uni XIX - asrning 90-yillarida tilshunos olimlari VTomsen va V.Radlov deshifrovka qilganlar.

4. Yunon alfavitining qadimgi shakli va lotin alifbosining alohida varianti va boshqa turli variantdagi bu yozuv turlari bizgacha yetib kelgan. Bu yozuvlar XVIII asrdayoq ilm ahliga maMum bo'ladi va ularning grammatik jihatdan o'rganilishi XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fanining rivojiga katta yordam ko'rsatdi.

Yozuvning eng qadimgi shakli piktografiyadir. Bu yozuv asosan Amerika indeeslarida aloqa quroli sifatida qollanilgan. Chunki ularning til xususiyatlari shunga mos edi. Bu yozuv qadimiy bo'lgani uchun unda ideografik yozuv bilan bir qatorda piktografiyaning ham ayrim elementlari bor. Masalan, toshbaqaning rasmi quruqlik tushunchasini ifodalagan, ya'ni shartli belgi vazifasini o'tagan. Chunki quruqlik tushunchasini yozuvda ideografiya bilan berish qiyin edi.

Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi va tasvirlangan predmet bilan yozuv shakli o'rtasidagi o'xshashlik yo'qoldi, belgi so'zning simvoli bolib qoldi. Bu xitoy, misr, shumer, vavilon va xett yozuvlariga xos xususiyatdir. Papirus yozish uchun maxsus tayyiqcha va bo'yoqning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashuviga imkon tug'dirdi. Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan yozuv sistemalari tarqalgan.

- 1) Lotin yozuvi (dunyo aholisining 30% ga yaqini foydalanadi);
- 2) fonetik arab yozuvi (10% ga);
- 3) Slavyan-kirill yozuvi (10% ga yaqini);
- 4) grafik-xitoy yozuvi (25% ga yaqin); 5) bo'g'inli xind yozuvi (20% ga yaqini) qolgan boshqa yozuv sistemalari (yunon, yaxudiy, efiofiya, gruzin, arman yozuvlari va bulardan dunyo axolisining 5% ga yaqini foydalanadi).

0'zbek yozuvi tarixi O'rta Osiyo xalqlari yozuvning tarixi juda qadim zamonlardan boshlanadi. Eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalarida Eron, O'rta Osiyo va boshqa o'Mkalarida oromiy yozuvi tarqala boshladi. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha eramizdan oldingi I-III asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan. Oromiy yozuvi negizida bir qator mahalliy yozuvlar vujudga kela boshladi. Avesto, Xorazm, Sug'd, kushon, run, uyg'ur yozuvi va boshqa yozuvlar shular jumlasidandir.

Xorazm yozuvi oromiy yozuvining eng qadimiy an'analari saqlab qolgan yozuvdir. Hozirgi eramizdan boshlab sug'd yozuvi qo'Mlanila boshlandi. Bu yozuv taxminan VI asrlargacha davom etdi. II asming oxiri III asming boshlarida Xorazm shohi chiqargan pullarda Xorazm yozuvi uchraydi. V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlarning O'rxun-Enasoy yozuvidan keng foydalanganlar. Bu yozuv fanda "turkiy-run" yozuvi deb ham yuritiladi. Enasoy daryosi qirg'oqlaridagi Urxun yozuvi yodgorliklari haqida rus xizmatchisi Remezov XVIII asming oxirida xabar bergan. Ammo uzoq vaqt mobaynida olimlar bu yodgorliklarni o'qiy olishmagan.

1892-1893-yillarda daniyalik olim Vilgeli Tomson, rus olimi V.V.Radlov yodgorlikdagi yozuvlarni o'qishga muvassar bo'Mdilar. O'rxun-Enasoy yozuvi turkiy xalqlarning eng katta markaziy yodgorligi hisoblanadi.

VII-VIII asrlarda O'rta Osiyo arablar tomonidan istilo qilindi. Shu davrdan boshlab O'rta Osiyo jumladan o'zbek xalqi ham arab yozuvidan foydalanila boshladi. Xalqimiz bu alifbodan 1200 yil foydalanildi.

Arab alifbosi yozilishi jihatdan murakkab bolishi bilan birga, o'zbek tilining tovushlarini to'la ifoda eta olmagan edi. Shu jihatlarini e'tiborga olgan ilg'or fikrli kishilar arab alifbosi yuzasidan o'z fikrlarini bildirishga harakat qilganlar. Chunonchi, Bobur o'zining "Xatti Boburiy" yozuvini yaratdi. Ammo bu yozuv amaliyotda joriy qilinmadi. 1926-yil iyun oyida O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining lotin harflari asosida yangi alifboni qabul qilish haqida qaror qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik e'lon qilinganidan so'ng lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi masalasini o'rtaga qo'ydi. Bu masala O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 2-3-sentabrda 12 chaqiriq 13-sessiyasida muhokama qilinib "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi. Mazkur qarorni amaliyotga joriy qilish borasida qizg'in ishlar olib borildi. "O'zbek tilini asosiy imlo qoidalari"ni xozirlash jarayonida alifbodagi ayrim harflar ularning shakllari yuzasidan fikr mulohazalar paydo bo'ldi. Mana shular asosida "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qarorga o'zgartirishlarning kiritilishi

Eski maktabda harflarning nusxaga qarab, alfavit tartibida katta-katta qilib yozish «sarxat» deb atalib, ba'zan sarxat yozish bir-ikki yilga cho'zilgan. Sarxat yozishga o'rgatilgandan so'ng «murakkabot», ya'ni xarflarni bir-biriga qo'yib yozib o'rgatilgan. Murakkabotdan keyin «muqattaot» mashqi, ya'ni bayt va ruboiylar ko'chirib yozish o'rgatilgan. Eski maktabda muqattaotga juda ko'p vaqt sarf qilingan. Bolalar duoi salomni yozishni bilsalar, ularning xat-savodi chiqqan hisoblangan.

Eski maktabda chiroyli yozuvga alohida ahamiyat berilgan, ammo husnixat mashg'ulotlari uchun zarur bo'lgan qoidalar yuzaki tushuntirilgan. Chiroyli yozuvga o'rgatish vaqtida faqat

qalamni qanday ushlash qoidalarigina eslatilgan. Qalam bilan bir marta yozilgandan so'ng uning ustidan qayta yozishga yo'l qo'yilmagan, bu yozuv qoidalarini saqlashdagi birdan-bir usul bo'lgan. Bolalarga yuqoridagiga o'xshash ayrim yo'l-yo'riqlar ko'rsatilgani bilan ularning ko'z bilan qog'oz o'rtasidagi masofaning to'g'ri saqlanishiga e'tibor berilmagan. Hatto yozish vaqtida nafas olish ham ta'qiqlangan.

Eski maktabda husnixat qoidalarini o'rgatuvchi birdan-bir «Mufradot» kitobi bo'lgan. Domlalar yozishni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda shu kitobdan foydalanganlar. Bu vaqtda husnixatga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozish. Ko'nikmasini hosil qilish bo'lgan. Bolalar uchun arab alfavitida yozish juda qiyin bo'lib, unda biror nuqtaning noo'rin qo'yilishi yoki nuqtalar sonining kam yoki ortiq bo'lishi so'zning ma'nosini tubdan o'zgartirib yuborgan. Shuning uchun, arab yozuvida juda ehtiyot bo'lib yozish zarrur edi. Ana shunday bir vaqtda husnixat bo'lishni, har bir harfni to'g'ri va aniq yozishni talab qilish, bu masalaga kishilarning diqqatini jalb qilishda husnixat ta'limini o'rgatuvchi metodik qo'llanma juda muhim edi. Bu ishga birinchi bo'lib shoir va xattot Shermuhammad Avazbek o'g'li Munis (1778-1829) bel bog'laydi. Munis 1804 yilda o'zbek tilida «Savodi ta'lim» nomli risola yozadi. Uning bu risolasi amaliy hamda nazariy 1948 yilda YE.V.Guryanov tomonidan tuzilgan «Yozuv mashqlarining psixologik eslatmalari» va «Alifbe davrida yozuvga o'rgatishning psixologiyasi va metodikasi» nomli qo'llanmalarda esa yozuv jarayoniga ilmiy asosda yondoshiladi va yozuvning psixofiziologik asoslari ochib beriladi. Muallif bu qo'llanmalarda o'quvchilarning diqqatini boshlang'ich sinflarda darsning samaradorligini oshiruvchi qator shart-sharoitlarga tortadi hamda amaliy ko'rsatmalar beradi. 1959 yilda YE.V.Guryanovning «Yozuvga o'rgatish psixologiyasi» kitobi nashr qilindi. Bu qo'llanmada, asosan, yozuvga o'rgatish psixologiyasi to'la ochib beriladi, hamda eski kalligrafik yozuv sistemasi tanqid qilinadi. Muallif bosim bilan yoziladigan yozuv sistemasini misollar bilan ko'rsatib beradi, hamda mavjud yozuv grafikasini soddalashtirishni talab etadi.

Yozuv qurollarining takomillashib borishi bilan YE.V.Guryanov tomonidan tavsiya etilayotgan yozuv sistemasi 1970 yildan boshlab maktablarda keng qo'llanila boshlandi.

1965 yildan boshlab o'zbek maktablarida yangi soddalashtirilgan harflar asosida yozuvga o'rgatish bo'yicha tajriba ishlari olib borildi.

Chiroyli yozuvga o'rgatish uchun bolalarning maktabga qadam qo'ygan kunlaridan boshlab quyidagi vazifalarni bajarishlari talab etiladi:

6. Yozuv vaqtida partada to'g'ri o'tirish
7. Avtoruchkadan to'g'ri foydalanish
8. Daftardan to'g'ri foydalanish
9. Yozma va bosma harflarning shakli bilan tanishtirish.
10. Yozma shakldagi harflar yordamida bo'g'in, so'z va gap tuzishga o'rgatish.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan malakalar shakllangandan so'ng husnixat darslariga ular mustahkamlanadi.

Husnixat malakasini shakllantirish uchun birinchi navbatda harflarning shaklini to'g'ri tasavur etishga, bir xil qiyalikda (65%) yozishga, so'zlarda harflarni to'g'ri bog'lashga so'zlarni qatorlarga to'g'ri joylashtirishga o'rgatiladi.

Daftar chiziqlarini birin-ketin almashuvi davomida harflarning qiyaligini va ular orasidagi masofani to'g'ri saqlash kichik va bosh harflarning nisbatini to'g'ri chamalab yozishga o'rgatish juda muhimdir.

Shuningdek husnixat darslarida malum gruppaga oid harflarni yozishga o'rgatishda o'quvchilarda uchraydigan ayrim tipik xatolarning oldini olish va tuzatish ustida ham ish olib borish lozim. Yozuvning tezligi oshishi bilan ayrim bir-biriga o'xshash harflarning shaklini buzib yozish xollari uchraganda esa ularni qayta mashq qildirish lozim.

Birinchi va ikkinchi sinflarda chiroyli yozuvga o'rgatishda chiziqli daftarlardan to'g'ri foydalanishga alohida e'tibor berish zarur.

Birinchi sinfda kichik harflarning balandligi va qiyaligi chiziqlar yordamida chegaralangan bo'lsa ham, bosh harflarni yozishda o'quvchilar xatoga yo'l qo'yishlari mumkin.

Bir chiziqli daftarga yozishga o'tilganda esa o'quvchilar oldiga qator vazifalar qo'yiladi, endi ulardan harflarning balandligini, qiyaligini va harflarning orasidagi masofalarni chamalab yozishlari talab etiladi.

Chimroyli o'zuvga o'rgatish umumiy didaktik qoidalar bilan birga yozuv malakasini shakllantiruvchi qoidalarni ham o'z ichiga oladi.

Umumiy didaktik qoidalar, takroriylik ko'rgazmalilik yosh va o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olish, tushunarliklik, onglilik xusnixat qoidalarini amalga oshirishda juda muhimdir. Ayniqsa, ko'rgazmalilik prinsipi chiroyli yozuv malakasini singdirishda muhim rol o'ynaydi. (Bu haqda biz keyinroq batafsil to'xtab o'tamiz.)

Har bir o'quvchi u yoki bu harfni tushunib, yozilishini, harflarning bir-biriga bog'lanishini, kichik va bosh xarflarning bir-biriga nisbatini, balandligini, qiyaligini, avtoruchkani ushlab va to'g'ri o'tirish qoidalarini yaxshi bilishlari lozim.

Yozuvga o'rganish davrida olingan bilim va malakalar o'quvchilar uchun doimiy qoida bo'lib qolishi zarur.

Chiroyli yozuv malakalarini o'stirishda eng birinchi qoida bu gigiyenik talablar va yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlashga o'rgatilib, so'ngra harf va harf elementlari orasidagi masofani chamalab yozish qoidalari singdirib boriladi. Bu qoidalar keyinchalik II sinfda o'tkaziladigan xusnixat darslarida takomillashtirilib boriladi. Bu qoidalarni o'quvchilar esda saqlab qolishi mumkin.

Har bir yozuv mashqi aniq maqsad asosida oson tushunarli olib borilishi kerak. Buning uchun chiroyli yozuvga o'rgatishning turli usullaridan foydalanish lozim.

Chiroyli yozuv mashinkalarini esdan chiqarmaslik uchun sistemali ravishda takrorlab borish juda muhimdir.

Bolalarning yozuv malakalarini hosil qilishda ularning yosh va o'ziga xos xususiyatlari: barmoq va qo'l muskullarining harakat tezligi, markaziy nerv sistemasi tomonidan nerv muskullarining bajarilishi hisobiga olinishi lozim. Ayniqsa, olti yoshli bolalar uchun yozuv jarayoni juda qiyindir. Bu davrda ularning jismoniy o'sishlarini, albatta, hisobga olish kerak.

Olti yoshli bolalar, qo'l harakatini uzmay, ayrim harf elementlarini xarflarni, keyinchalik sodda elementli so'zlarni yoza oladilar. Bu davrda ulardan ayrim qiyin elementli, cho'zinchoq doira shaklidagi harflarni qo'l harakatini uzmay yozishni talab etish mumkin emas. Yozilishi qiyin harf va so'zlarni asta-sekin mashq qildirish orqali yil davomida o'rgatib boriladi.

Ikkinchi sinfdan boshlab bolalar qo'l harakatini uzmay, cho'zinchoq doira shaklidagi xarflardan tashkil topgan harf, bo'g'in va so'zlarni yozishga o'rgatiladi.

Chiroyli yozuv darslarida harflarning shakli ustida mashq o'tkazilganda oddiydan murakkabga tomon olib boriladi, chunki alfavitdagi barcha sharflar yozilish shakliga qarab gruppalariga ajratiladi.

8-mavzu: Husnixatga o'rgatishning gigiyenik shartlari.

Yozuv materiallari va qurollari

REJA:

- 1.Yozuvning gigiyenik shartlari
- 2.Yozuv materiallari va yozuv qurollari
- 3.Sinfda o'quvchilar ish joyini to'g'ri tashkil etish
- 4.Yozishga o'rgatishda bajarilishi lozim bo'lgan qoidalar
- 5.Husnixatda yozish uchun lozim bo'lgan metodik shartlar

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar: shtrix, individual yozuv, gigiyenik talab, metodik shartlar, yozuv qurollari, daftar, sinf xattaxtasi, ruchka, bo'r.

Yozuvning gigiyenik shartlari. Yozuvning gigiyenik shartlari deyilganda yozuv vaqtida bolaning partada to'g'ri o'tirishi, gavdasini to'g'ri tuta olishi, boshini to'g'ri tutishi, ko'z bilan

daftar orasidagi masofani to'g'ri saqlashi, oyoqlarini qulay joyga qo'ya olishi (agar oyoq noto'g'ri qo'yilsa, yozuv paytida oyoqda zo'riqish bo'ladi, bu esa bolani tezda charchatadi), qo'llarini to'g'ri harakatlantira olishi, ruchkani barmoqlar orasida to'g'ri joylashtira olishi, parta distansiyasiga amal qilgan holda o'tirishi, shu bilan birga, yozuv qurollarining ozoda va soz bo'lishi, yozuvning bexato va pokiza bo'lishi kabilar nazarda tutiladi. Gigiyenik talablarga ko'ra maktab jihozi o'quvchining bo'yiga mos kelishi lozim. Jihozning o'quvchi bo'yiga to'g'ri kelmasligi umurtqa pog'onasining qiyshayishiga va uzoqni ko'ra olmaslik kasalligiga olib keladi. Kuzatishlarning natijasiga ko'ra, o'quvchilar bir - biridan bo'yi - bo'yicha *10 sm* ko'p bo'lmagan holda farqlansa, ularni bir xil o'lchamdagi maktab jihoziga o'tqazish mumkin. Jihozni bolaning yoshiga mos holda tanlab olish uchun o'quv yilining boshida uning bo'yini o'lchash va bo'yiga mos maktab jihoziga o'tqazish kerak. O'quvchining bo'yini *0.5 sm* gacha aniq va to'g'ri o'lchash lozim. Bo'yni bo'y o'lchagich bilan yoki o'quvchining orqasi bilan devorga yopishib turishini ta'minlab, oyoqlari tovonlarini birlashtirib, oyoq uchlarini chetga ochgan holda devorga tekis holda tegib turgan tarzda o'lchash lozim. Devorda o'lchashni qulaylashtirish uchun devorga (plintus qalinligida) santimetrlarga bo'lingan doskani qoqish kerak bo'ladi. O'quvchini devor yoniga qo'yib, to'g'riga qarash taklif etiladi va boshiga to'g'ri burchakli uchburchak qo'yiladi, uchburchakning bir kateti o'quvchining boshiga, ikkinchi uchi esa o'lchagichli devorga qo'yiladi, ana shundan uning bo'yi aniqlanadi. O'quvchilarni o'tqazish paytida ularning ko'rish va eshitish qobiliyatlarini ham hisobga olish lozim bo'ladi. Yaxshi ko'rmaydigan yoki eshitmaydigan o'quvchini o'qituvchining stoli yaqiniga o'tqazish maqsadga muvofiqdir.

Gigiyenik talablarni amalga oshirish uchun to'xtovsiz yozuvning vaqtini belgilab olish lozim. Buni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin:

<i>Sinflar</i>	<i>To'xtovsiz yozuvning vaqti</i>
1-sinfda	5 daqiqa
2-sinfda	8 daqiqa
3- sinfda	12 daqiqa
4- sinfda	15 daqiqa

Yozuv qurollari va materiallari. O'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishda, ularda husnixat malakalarini hosil qilishda yozuv qurollari va materiallarining sifati katta rol o'ynaydi. Yozuvning chiroyli bo'lishi ko'p jihatdan yozuv quroli va materialiga bog'liqdir. Yozuv qurollari va materiallari quyidagilardir:

- Xattaxta (sinf doskasi).
- “Chiroyli yozuv burchagi”.
- “To'g'ri o'tir” plakati.
- Alifboning yozma shakli.
- Harflar alohida yozilgan albom (harf kassa).
- “Husnixat” daftari.
- Rangli bo'rlar.
- Ruchka.
- Yozuv daftari.

Bola maktabga qadam qo'ygan kundanoq yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanishga, ularni ozoda saqlashga o'rgatib boriladi. O'qituvchi o'quvchining yozuv qurollari va materiallarini muntazam tekshirib borishi muhim vazifa sanaladi. Dastur talabi bo'yicha, 1-sinf o'quvchilari uchun yozuv yo'li **4 mm**, bosh harflar uchun **8 mm** bo'lgan qiya chiziqlari siyrak bo'lgan 2 chiziqli maxsus daftar tavsiya etiladi.

2-sinfning 2-yarmidan boshlab va 3-, 4-sinflarda chiziqlari **8 mm** li bir chiziqli daftar tutilishi lozim. Kichik harflarning bo'yi **3 mm**, bosh harflarning bo'yi **6 mm**, raqamlarning eni balandligining $\frac{2}{3}$ qismida bo'ladi. Boshlang'ich sinflar (1-sinf) uchun “Matematika daftari”ning o'lchami **7x7 mm** o'lchamda bo'ladi, 2-sinfdan boshlab **5x5 mm** o'lchamdagi katak

daftarga yozish tavsiya etiladi. 1-, 2-sinfda husnixat uchun maxsus alohida darftarga, 3-, 4-sinflarda ona tili daftariga yozadilar. 1-,2-sinflarda foydalaniladigan darftarda qiya chiziqlar orasidagi masofa **30 mm** va qiya chiziqlarsiz kichik harflar yoziladigan parallel chiziqlar orasidagi masofa **4 mm**. ga teng bo'lgan ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Qiya chiziqlari siyrak bo'lgan ikki chiziqli daftarga yozdirib borish va mashq qildirish orqali 1-sinf o'quvchilarini mayda harflar bilan tez yozishga o'rgatib boriladi. Bunday darftarda mashq qilish o'quvchilarga harflarning eni va ular orasidagi masofani ko'z bilan chamalash, qiyaligiga rioya qilish imkoniyatini beradi.

1-sinfda "Husnixat" predmeti 2-yarim yillikdan boshlanadi. O'quvchi daftariga sana va oy yozdiriladi. Xat boshiga (abzasga), daftar hoshiyasiga amal qilishga o'rgatiladi. Darftarga sarlavha yozdirilganda, sarlavha va matn orasida satr qoldirilmaydi. Daftarga xatoni to'g'rilash yo'li o'rgatiladi. Xato harfning ustidan ingichka chiziq tortib, ustiga to'g'risini yozishga odatlantiriladi. Daftar, uy vazifasi berilgach, yig'ib olinadi, tekshiriladi va baholanadi. Tekshirish jarayonida o'qituvchining o'quvchi ishiga munosabati aniq ko'rsatilishi lozim. Ya'ni o'qituvchi bajarilgan ishlar tagiga o'zining "Chiroyli yozing", "Chiziqdan yozing", "Harf va so'zlar orasidagi masofani to'g'ri saqlang" kabi ogohlantirish yoki "Juda yaxshi yozilgan", "Barakalla", "Ofarin" tarzidagi rag'batlantirish ma'nosidagi qisqa taqrizlarini berib borishi maqsadga muvofiqdir. Daftar hoshiyasida esa o'quvchi xato yozgan harfning to'g'ri varianti ko'rsatilishi kerak.

Yozuv material bo'lgan daftarni yuritishga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Daftarga toza va aniq yozish.
2. Daftar muqovasidagi yozuvlar yagona talab asosida yozilishi, unda daftar qaysi fan uchun tutilganligi, nechanchi sinf, maktabning nomi va tartib raqami, o'quvchining ismi va sharifi ko'rsatib o'tilishi zarur.
3. 1-sinf o'quvchilarining daftarlari muqovasi o'qituvchi tomonidan yoziladi.
4. Har bir daftarda hoshiya bo'lishi shart.
5. 2-sinfdan boshlab mashqning tartib raqami, qayerda (sinfda yoki uyda) bajarilganligi yozib qo'yiladi.
6. Harf yoki bo'g'in hamda so'zlarning tagiga ehtiyotkorlik bilan chiroyli va tekis chiziladi.
7. Xato yozilgan harf yoki harfiy birikmalar namuna sifatida daftar hoshiyasiga yozib ko'rsatiladi.
8. Noto'g'ri yozilgan harflarni bo'yash, o'chirish yoki qavs ichiga olib qo'yishga ruxsat etilmaydi.
9. Mashqlarni bajarishda, matn yozishda xat boshidan yozish qoidalariga amal qilish talab etiladi.

Ruchka. Husnixat bilan yozishga erishishda sharikli ruchkaning ahamiyati katta. Hozirda yozuv quroli sifatida sharikli ruchkadan foydalanish tavsiya etiladi. Sharikli ruchka yozish uchun qulay, ingichka, yengil, barmoqlar orasida tutishga mos. Ruchka barmoq orasida tutilganda, ruchka uchi bilan barmoq oralig'i **1,5-2 sm**.ga teng bo'lishi shart. Aks holda, barmoqni ruchka uchidan uzoq ushlash yoki juda yaqin tutish yozuv sifatini buzadi, harflarni xunuk yozishga olib keladi. Sharikli ruchkada maxsus siyoh bilan to'ldirilgan sterjenning bo'lishi undan ancha vaqt foydalanish imkoniyatini yaratadi. Ruchka sterjeni siyohi faqat binafsha rangda bo'lishi talab qilinadi.

O'qituvchi o'quvchilar daftarini tekshirish jarayonida faqat qizil pastali ruchkadan foydalanadi.

Bo'r. Bo'r xattaxtaga yozishda asosiy yozuv quroli sanaladi. Bo'r yumshoq bo'lishi lozim. U **15x15 mm** qalinlikda va **50 mm** uzunlikda uncha katta bo'lmagan shaklda tayyorlab qo'yilgan bo'lishi kerak. Bunday shakldagi bo'r parchasini barmoqlar bilan ushlash qulay va qo'lni yengil harakatlantirish bilan turli qalinlikdagi shtrixlarni aniq chizishga erishish mumkin. Bo'r o'rta va bosh barmoqlarning o'rtasida yengil ushlanaadi. Bosib yozish faqatgina ko'rsatkich barmoq orqali

nazorat qilinadi. Ko'rsatkich barmoq bo'ning ustida, uning chekka qismida turishi lozim, bo'lmasa bosib yozish jarayonida bo'r sinib ketishi mumkin. Nomsiz va jimjiloq barmoqlar kaftga tomon xiyla bukilgan bo'lishi kerak. O'qituvchi sinf xattaxtasiga yozayotgan paytida shunday turishi kerakki, qo'llarining harakatini yopib qo'ymasligi lozim.

Bo'ning sifati yozuv sifatini ta'minlaydi. Husnixatga o'rgatishda yuqoridagilar e'tiborga olinishi shart. Husnixat bilan to'g'ri yozish nafaqat sinf, balki sinfdan tashqari vaqtdagi ishlarda ham o'quvchiga singdirib boriladi.

Sinfda o'quvchilar ish joyini to'g'ri tashkil etish. Sinf xonasi o'quvchilar uchun o'quv mashg'ulotlari olib boriladigan joy hisoblanadi. Sinf xonasi boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan hamma fanlar uchun mo'ljallangan va shu fanlarga doir ko'rgazmali qurollar bilan jihozlangan bo'lishi kerak. Xonadan yozuv darsi uchun "Chiroyli yozuv burchagi", alifbe darsi uchun harflar kassasi, matematik amallar jadvallari, "Tabiat yilnomasi" ko'rgazmalari kabilar o'rin olishi kerak. Bundan so'ng, xonaning yorug'ligi va kengligi talab darajasida bo'lishi, yorug'lik sinf xonasiga chap tomondan tushgan bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilar partasi. O'quvchilar partasi sinf xonasining asosiy jihozlaridan biri hisoblanadi. O'quvchilar sinf xonasida juda ko'p vazifalarni, ya'ni o'qish, yozish, rasm chizish kabi mashqlarni sinf partasida o'tirib bajaradilar. Sinf partasi o'quvchilarning yoshlari va bo'ylariga mos, yozish va rasm chizish uchun qulay bo'lishi va o'quvchi o'tirib-turganda xalaqit bermasligi lozim.

Maktab partalari har xil kattalikda bo'lib, ularning yog'och, metall va plastmassadan tayyorlangan xillari mavjud, bular ichida yog'ochdan ishlangan xili bolaning sog'ligi uchun muvofiq sanaladi. Parta ustining qiyaligi 15 gradusga teng bo'lishi lozim, chunki bunday qiyalikda yozish va o'qish juda qulay bo'lib, ko'z tez charchamaydi.

Boshlang'ich sinflar uchun A. B. V. guruh partalari ishlab chiqarish ko'zda tutilgan. "A" guruh partalari bo'yi 130 sm. gacha bo'lgan, "B" guruh partalari bo'yi 130 – 145 sm. gacha bo'lgan, "V" guruh partalari bo'yi 145 - 160 sm. gacha bo'lgan bolalarga mo'ljallangan. Parta o'rindig'ining balandligi tizza bilan baravar bo'lishi lozim.

Parta ustining pastki qirrasini bilan suyanchiq orasidagi masofa, ya'ni ko'krak qafasi bilan uning qirrasini o'rtasidagi masofa 4 sm. bo'lishi kerak. Bu masofa distansiya deyiladi. Agar partaning distansiyasi kichik bo'lsa, o'quvchi juda siqilib, ko'kragini partaning chetiga tirab oladi, agar distansiya katta bo'lsa, qo'lni qo'yib o'tirishga noqulay bo'ladi. Shu sababli ularning to'g'ri o'tirishlarini ta'minlash uchun partaning distansiyasi to'g'ri saqlanishi lozim.

Partaning distansiyasi 3 xil bo'lishi mumkin: musbat, nol va manfiy distansiya. Musbat distansiyada parta ustining cheti bilan o'ridiqning orasidagi masofa keng bo'ladi. Parta ustining chetidan tushirilgan chiziq o'rindiqning ustiga emas, balki polga tushadi. Bunday holatda o'tirish o'quvchilar uchun noqulay bo'lib, o'quvchi pastga egilib o'tirishga majbur bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga to'g'ri o'tirish qoidalarini chuqur singdirish uchun "Partada qanday o'tirish kerakq" mavzusida suhbatlar tashkil qilish va shunga doir ko'rgazmalardan foydalanish yaxshi natija beradi. Bu suhbatlarda quyidagi qoidalar o'quvchilarga singdirib boriladi:

- To'g'ri o'tiring. Boshingizni sal oldinga eging.
- Ko'kragingizni partaning chetiga tiramang.
- Boshingizning to'g'ri tuting (boshni chap yoki o'ng tomonga qiyshaytirmang).
- Ko'zingiz bilan daftar orasidagi masofani to'g'ri saqlang.
- Tirsaklaringizni partaga yengil qo'ying.
- Oyoqlaringizni partaning oyoq qo'yiladigan yeriga qo'yib o'tiring.

Sinf xattaxtasi. Xattaxta sinfda o'quvchi uchun yozuv materiallaridan biri sanaladi. Uning o'lchami qoida bo'yicha eniga 1200 mm va uzunligi 3000 mm, poldan yuqorilik darajasi esa 85 sm bo'lishi lozim. O'quvchining husnixati daftar va xattaxtada takomillashtirib boriladi, shuning uchun xattaxtada yozuvni amalga oshirish uchun uning rangi qora va to'q yashil

bo'lishiga erishish lozim. Bunda xat aniq va chiroyli ko'rinishga ega bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari foydalanadigan xattaxtaning ikki qismdan iborat bo'lishi, xattaxtaning bir bo'lagiga yozuv daftarining, ikkinchi bo'lagiga katak daftarining chiziqlari chizilishi juda muhimdir. Bu chiziqlar yordamida o'quvchi chiroyli yozuvga o'rganadi. Shuningdek, xattaxtaning bo'yi ham chiroyli yozuvda katta ahamiyat kasb etadi, shu sababli u yuqori va pastga o'quvchi bo'yiga moslab harakatlanishga moslangan bo'lishi e'tiborga olinadi.

Sinf xattaxtasi (sinf doskasi) ning bir nechta turlari bor, hozirgi kunda maktablarimizda ko'chma doskalar, sterjenli doskalar, harakatlanuvchi doskalar, qopqoqli doskalar ishlatilmoqda. Bular zamon talablariga mos keladi. Bundan tashqari, doskalar material jihatdan ham turlichadir. Doskalar yog'ochdan, metaldan, flomasterda yozish uchun sun'iy materiallardan ham yasalmogda.

Yozishga o'rgatishda bajarilishi lozim bo'lgan qoidalar. O'qituvchi bolani yozuvga o'rgatishdan avval yozuvning sodda qoidalarini tushuntirib o'tishi lozim. Bu qoidalarni o'quvchilar yodlarida tutishlari zarurdir. Bir necha darslardan so'ng o'qituvchining birgina "To'g'ri o'tiring" so'ziga talab qilinayotgan holatda o'tirishlari kerak.

1. Yozish jarayonida o'quvchi butun oyoq kaftlari bilan polni yoki stol (parta) ning oyoqlarini mahkam bosib o'tirishi lozim.

2. Gavdani iloji boricha to'g'ri tutishga e'tibor berish kerak, ya'ni ko'krakni stolga tekkizmaslik, gavda stoldan 5 sm uzoqlikda turishi kerak.

3. Erkin holda o'qish uchun bosh stolga ozgina egilgan bo'lishi kerak. Ruchkaning uchidan ko'zgacha bo'lgan masofa 25-30 sm.dan kam bo'lmasligi lozim. Bundan tashqari, boshni to'g'ri ushlashga erishish kerak. Boshni yon tomonga (pastga) engashtirib o'tirishga yo'l qo'ymaslik va doimo eslatib turish lozim.

4. Ikkala qo'l stol ustida to'g'ri burchak ostida bir-biriga qaratilgan holda turishi, yozayotganda tirsak stolning ustida va bir ozgina stolning chetiga chiqib turishi lozim. Qo'lning bunday holatda turishi gavdaning stol ustiga engashib olishining va yozayotganda o'quvchi ko'kraging stolga tegib turishining oldini oladi. Yozishga o'rgatishning ilk bosqichida ruchkani to'g'ri ushlashga diqqatni qaratish lozim, chunki bu yozuvga katta ta'sirini o'tkazadi.

5. Ruchkani uchta barmoq: katta, ko'rsatkich va o'rta barmoq bilan ushlash lozim. Uchta barmoqning barchasi ozgina bukilgan holda teng holda tutiladi. Ko'rsatkich barmoq ruchkaning ustida, o'rtanchasi - uni o'ng tomondan, katta barmoq esa - chap tomondan ushlab turadi; qolgan ikkita barmoq - nomsiz va jimjiloq barmoqlar kaftga suyanchiq bo'lib qog'ozga yengilgina tegib turib unda sirg'anishi kerak. Ruchkaning uchi o'ng yelkaga qarama-qarshi turishi kerak. Tezda charchab qolmaslik uchun ruchkani qattiq siqmaslik kerak.

6. Daftar o'quvchi ko'kraging to'g'risida, o'rtada, uning o'ng burchagi chapidan yuqori bo'lishi kerak. Bosh va gavdaning o'rtadan u yoki bu tomonga burilishining oldini olish uchun bir necha so'z yozilganidan so'ng daftar chap qo'l bilan chap tomonga suriladi, chunki yozayotgan qo'l ko'krakning o'rtasidan unchalik uzoqlashib ketmasligi kerak. Yozish jarayoni quyidagilardan tashkil topadi: harflarning shtrixi ruchkani ushlab turgan barmoqlarning bukilishi va ochilishi yordamida yoziladi, barmoqlar old yelkaning va kaftning yordamida, kaft jimjiloqqa va nomsiz barmoqlarga tayanib chapdan o'ngga qarab harakatlanadi. Bu usullarning barchasi o'z holicha oddiy va ularni bolaga tushuntirish, ko'rsatib berish oson, lekin ularni o'rganish va amalda qo'llash birmuncha qiyinchiliklar tug'diradi. Buning sababi bolalar bir vaqtning o'zida bir qancha qiyinchiliklarni yengib o'tishlariga to'g'ri keladi. Ya'ni o'z gavdasini to'g'ri tutishga, daftarining turishiga, ruchkani tutish holatiga, barmoqlarning, kaftning va old yelkaning ishiga e'tibor berishga, shu vaqtning o'zida hali tanish bo'lmagan yangi harfni yozishga to'g'ri keladi.

Daftar varag'iga yozishda bolalarga quyidagilarni tushuntirib o'tish lozim:

- Sana yoki tartib raqamini qayerga yozish;
- qatorning qayeridan so'z yozishni boshlash;
- qatordagi so'zlarning oraliq masofasi qanday bo'lishi kerakligi;
- avvalgi va keyingi ishlar orasida qancha qator tashlash;

- betni qanday yakunlash.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Yozuv materiallari haqida gapiring.
2. Yozuv qurollari haqida gapiring.
3. Oquvchilar daftari haqida gapiring.
4. Sinfda o'quvchilar ish joyini to'g'ri tashkil etish haqida gapiring.
5. Yozishga o'rgatishda bajarilishi lozim bo'lgan qoidalar haqida gapiring.
6. Husnixatda yozish uchun lozim bo'lgan metodik shartlar haqida gapiring.

9-mavzu: .Husnixatga o'rgatish tamoyillari. Husnixatga o'rgatish usullari

1.Onglilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda, o'quvchilarning husnixat malakalarini takomillashtirib borishda bu tamoyilga qat'iy rioya qilish muhimdir. Bu tamoyilga ko'ra o'quvchi harf shaklini qanday va qay tartibda yozishni bilishi, harfning qiyaligi, bo'yi va enini to'g'ri mo'ljallay olishi, harflarni harflarga ulashda qo'l uzmaslikka erishishi nazarda tutiladi. Ruchka ushlashda ruchka uchi bilan barmoq oralig'idagi masofa **1,5-2 sm** bo'lishi e'tiborda tutiladi. Shuningdek, partada o'tirish qoidalariga (ko'z va daftar oralig'i o'rtasidagi masofaning **30 sm** bo'lishiga, daftarning parta ustida ma'lum qiyalikda bo'lishiga, partada engashmasdan, boshni to'g'ri tutib, tirsaklarni partaga yengil qo'yish, oyoqlarni parta ostiga to'g'ri qo'yish, ko'krak qafasi bilan parta oralig'i masofasining bir kaft sig'adigan masofada bo'lishi) amal qilishga ongli ravishda erishiladi.

Genetik tamoyil. Chiroyli yozuv malakalarining shakllanishida genetik tamoyil katta o'rin tutadi. O'quvchi bu tamoyilga, asosan, avval shakli oson, sodda harflarni yozdirish orqali o'rgatiladi. Ma'lumki, ba'zi bir harflar sodda ko'rinishga ega bo'lib, ularni yozishda qiyinchilik tug'ilmaydi. Shuning uchun chiroyli yozuvga o'rgatishda, dastavval, bosh va kichik harflar guruhlab olinadi, hamda shu guruhlash asosida shakli oson harflardan asta-sekin shakli murakkab, yozish birmuncha murakkabroq harflarga o'tiladi. Masalan, kichik harflarning 1-guruhiga **i, n, m, r** kabilar kiradi. Bu harflar ilmoq shakllaridan iborat bo'lganligi sababli yozishda qiyinchilik bo'lmaydi. Shuningdek, genetik tamoyil asosida harf, bo'g'in, so'z, gap, matn tartibida osondan murakkabga qarab yozuv mashqlari o'tkaziladi.

Takrorlash tamoyili. Chiroyli yozuv mashqlarini esdan chiqarmaslik uchun sistemali ravishda takrorlash juda muhimdir. Takrorlash tamoyili yozish jarayonini avtomatlashtirish asosidir. Chiroyli yozuvga o'rgatishda gigiyenik qoidalarga amal qilishni eslatib turish yaxshi natija beradi. Yozuv qiyaligiga amal qilish, harflarni qo'l uzmay yozish, harflar, so'zlar orasidagi masofani to'g'ri chamalash va yozishga oid qoidalarga amal qilish, yozuvni tahlil qilish, ularni taqqoslash kabi ishlar takrorlash tamoyili asosida olib boriladi. Lekin takrorlashning samarasiz mashqqa aylanib qolmasligining oldini olish juda muhimdir.

Ko'rgazmalilik tamoyili. Boshqa fanlarni o'rgatish jarayonida bo'lgani kabi chiroyli yozuvga o'rgatishda ham ko'rgazmali vositalardan foydalanish katta ahamiyatga ega. Ko'rgazmali vositalarga "To'g'ri o'tir!" plakati, bosma va yozma harf shakllari ifodalangan harf kassalar, ko'rgazmalar, xattaxta, o'quvchilar qo'lidan ushlab yozdirish kabilar kiradi. Harfning yozma shaklini hosil qilishga o'rgatishda uning bosma shakli ko'rsatilib, farqli jihatlari izohlanadi. Yaxshi tanlangan va mohirlik bilan foydalanilgan ko'rgazmali qurollar dars sifati va samaradorligini oshiradi.

Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. O'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish uning bo'yini hisobga olgan holda oldingi partalarga o'tkazishdan boshlanadi. Parta o'quvchiga mos bo'lsa, u yozishda qiynalmaydi, tez charchab qolmaydi, chiroyli yozadi. Yozish jarayonida o'quvchilarning individual xususiyati: ko'rish

qobiliyati, eshitish qobiliyati, eslash qobiliyati va iqtidorini hisobga olish muhimdir. Masalan, ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lmagan o'quvchilarni yorug'lik tushadigan deraza tomonga, eshitish a'zolarida nuqsonlar bo'lgan bolani esa oldingi partalarga o'tkazish ham nazarda tutiladi.

Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili. Dastur talablari yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirishni nazarda tutadi. Savod o'rgatishning dastlabki bosqichida o'qish va yozuv bog'lab olib boriladi. Bu usul rus uslubchisi K.D.Ushinskiy tomonidan qo'llangan bo'lib, ta'lim jarayonida hozirgacha foydalanib kelinmoqda. O'quvchi yaxshi o'qish sifatlari (to'g'ri, ongli, tez va ifodali o'qish)ni egallash bilan bir paytda yozuvga ham o'rgatilib boriladi. Negaki, yozish va o'qish bolaning nutqiy rivojlanishi (lug'at boyligi, gap tuzish ko'nikmasi, nutqning mantiqiy bog'lanishi)ni ta'minlaydi. Yomon o'qigan bola yozuvni egallashi qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili. Chiroyli yozuv imlo bilan chambarchas bog'liq. O'quvchining imloviy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomala uchun g'amxo'rlik demakdir. Shu sababli ham savod o'rgatish davrida bolalarda grafik malakalarni shakllantirish bilan birga imloga oid malakalarning shakllanishiga zamin yaratiladi.

Husnixatga o'rgatishning usullari. Husnixatga o'rgatish fani ham boshqa fanlar qatori o'zining tarixiy manbalariga ega bo'lgani holda o'sib, rivojlanib bormoqda. Quyida biz boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilishi zarur bo'lgan eng asosiy yozuv usullari haqida fikr yuritamiz. Bu usullar quyidagilardir:

- Chiziqli usul.
- Genetik usul.
- Namunaga qarab yozish usuli.
- Namunaga qarab ko'chirib yozish usuli.
- Nusxa ko'chirish usuli.
- Tasavvur orqali yozish usuli.
- Sanoq-ohang (ritmik) usuli.
- Harf shakllarini tahlil qilish usuli.
- Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli.
- Qo'l harakatini mashq qildirish usuli.
- Xatolar ustida ishlash usuli

Chiziqli usul. Qaysidir harfning yozilishini o'rganish uchun o'quvchi bu harf qanday belgilarga ega ekanligini, harfdagi alohida elementlarning joylashish o'rnini, uning kattaligini o'rganib olishi kerak. O'quvchiga harfning yozilishini to'g'ri o'rgatish uchun uning chiziqdagi o'rnini to'g'ri joylashtirish va chiziqning qog'oz varag'ida joylashish o'rnini bilish uchun qog'ozda gorizontol, yotiq chiziqlar chiziladi, shunda daftarning sahifasida o'ziga xos setka paydo bo'ladi. O'quvchilar unga har bir harfni alohida yozib boradilar. Chiziqli usulning o'ziga xos ijobiy xususiyatlaridan tashqari, setkaning ichiga yozish bir qator kamchiliklarga ega bo'lib, bular quyidagilardan iboratdir:

1) tez-tez uchrab turadigan kataklarga yozish bolani bir muncha cheklab qo'yadi, uning diqqatini bo'ladi; bir tomondan o'quvchi kerakli harfni yozayotgan qo'lining harakatini kuzatib borsa, ikkinchi tomondan esa harflar chiziqdan tashqariga o'tmasligini kuzatib boradi;

2) kataklar orasiga yozishni o'rgangan bola aniq va tez yozish malakalarini egallay olmaydi. Ikkinchi sinfdayoq bolalar bir chiziqli daftarga yozishga o'tadilar;

3) qo'l kaftlarining va panjalarining erkin harakatlanishini rivojlantirish uchun bir qator usullar hamda yozuvga o'rgatishda mashq xarakteriga ega bo'lgan alohida mashg'ulotlarsiz ish bitmaydi. Bunda mayda muskullar va qo'lning kaft qismi yaxshi rivojlanmaganligini hisobga olish lozim. Bolalarda ko'rsatkich barmoq va, ayniqsa, uning uchi yaxshi rivojlanmagan bo'ladi, shuning uchun bola ko'rsatkich barmoq bilan ruchkani qattiq bosib yozadi. Bolalar katta barmoqdan ham yaxshi foydalana olmaydilar, buning natijasida o'z xohishlaricha ushlaydilar. Shuning uchun ham ko'rsatkich va katta barmoqning mayda muskullarini rivojlantirish lozim.

Genetik usul. Harf unsurlarining o'xshashligi, yozilishi jihatidan sodda va murakkabligiga qarab, alfavitdagi barcha harflarni guruhlariga ajratib yozishga o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Harflarni bunday guruhlariga bo'lib yozdirish usuli **genetik usul** deyiladi. Bu usuldan foydalanish, asosan, 2-sinf dan boshlab amalga oshiriladi. Bu usulda harflar bilan bir qatorda raqamlarni ham guruhlariga ajratib yozish tavsiya etiladi.

O'xshash unsurli kichik harflar guruhlari:

- 1-guruh: i, u, n, m, t, l, y.
- 2-guruh: h, j, k, f
- 3-guruh: o, q, g, a, p, d, o', g'.
- 4-guruh: e, b, x.
- 5-guruh: s, z, r, v, sh, ch, ng.

O'xshash unsurli bosh harflar guruhlari:

- 1-guruh: U, L, J, I.
- 2-guruh: M, N, K, H, A.
- 3-guruh: O, Q, X, CH, O'.
- 4-guruh: E, S, SH, Z.
- 5-guruh: V, G, Y, G'.
- 6-guruh: T, F, R, B, P, D (bu ma'lumotlar Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturining "Boshlang'ich ta'lim" qismidan olindi. Toshkent, "Ta'lim taraqqiyoti" jurnali, 1999-yil, 7-maxsus son, 114-bet)¹.

Harflarga o'xshash raqamlar ham shakl jihatidan o'xshashligiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- 1-guruh: 1, 4, 7
- 2-guruh: 6, 9, 0
- 3-guruh: 2, 3, 5, 8

Genetik usul bilan to'g'ri ish olib borish uchun har bir o'qituvchi kichik va bosh harflarni guruhlariga ajratish bilan birga, uning qanday unsurlardan tashkil topganligini va ularning nomlarini yaxshi bilishi hamda amalda qo'llay olishi lozim.

Genetik usul to'g'ri yozishga o'rgatishning asosiy usuli hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim dasturida ko'rsatilishicha, "Alifbe"ni o'rganish vaqtida bolalar "Alifbe"da harflar qanday joylashgan bo'lsa, shu tartibda yozishga, oson yoki qiyinligidan qat'i nazar, ketma-ket o'rganib boradilar. Genetik usul bilan yozuvga o'rgatish hozirgi kunda "Alifbe"ni o'rganib bo'lgandan so'ng to'g'ri yozuvga o'rgatishning butun borishida amalga oshiriladi. Bu usulning afzalligi shundan iboratki, o'quvchi yozuvdagi harfni "Alifbe"dagi tartibda emas, balki uning yozilishidagi murakkab tomonlariga va yozuvdagi harf avvalgi yozuv mashqlariga mos bo'lishi kerakligiga e'tiborini qaratadi. Oldiniga o'quvchilar oddiyroq va yengil harflarni yoza boshlaydilar, keyinchalik esa birmuncha murakkabroq va oxirida qiyin mashqlarni yozadilar. Bunday ketma - ketlikning afzallik tomoni shundaki, o'quvchi 1-2 ta unurni o'zlashtirib olib shakliy jihatdan soddaroq bo'lgan harfga o'tadi, so'ng qandaydir shtrixni yoki alohida bir unurni qo'shish orqali yangi harflarni, tuzilishi jihatidan murakkabroq bo'lgan harflarni o'rganishga o'tadilar. Alohida unurni o'rganganlaridan so'ng, alohida harflarga ega bo'lan yozuvga, undan keyin so'z yozishga o'tiladi. Bu quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'qituvchi ayni vaqtda yozuv bilan shug'ullanishlarini aytib o'tadi, o'quvchilar mashg'ulotga kerak bo'ladigan narsalarni tayyorlab qo'yadilar.

2. Undan keyin o'qituvchi sinf doskasidagi harf yoki so'zning yozilish tartibini tushuntirib beradi, o'quvchilar esa o'qituvchining yozish jarayonidagi qo'l harakatlarini takrorlab borishlari lozim.

¹ Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Boshlang'ich ta'lim. Toshkent, "Ta'lim taraqqiyoti" jurnali, 1999-yil, 7-maxsus son, 114-bet

3. O'qituvchi tomonidan aytilgan so'z o'quvchilar bilan o'qib chiqiladi va "**havoda yozish**" mashqlari bir necha bor takrorlanadi. Bunday tayyorgarlik mashqlaridan so'ng o'quvchilar daftarga yozishga o'tadilar. Agarda o'quvchi yozish jarayonida qandaydir bir unsum yoki biron - bir harfni yozishda qiynalsa, uning ustida ishlashga vaqt ajratiladi va yozishda qiynalayotgan u yoki bu unsum yoki harfni yozishni mashq qildirish va uni yaxshilab o'zlashtirib olingandan so'ng, yoza boshlangan so'zni davom ettirishga kirishiladi. Yozish malakasini egallab borishga o'rgatish maqsadida avvaliga sodda unsurlardan tashkil topgan so'zlarni, keyin esa murakkabroq so'zlarni yozishga o'tiladi.

Namunaga qarab yozish usuli. Husnixatga o'rgatish usullaridan biri harflarning shaklini namuna qilib ko'rsatish va yozdirishdir. Har bir harfning namunasi doskada barcha o'quvchilarning diqqatini jalb qilgan holda yoki ayrim o'quvchilarga daftarda alohida-alohida ko'rsatiladi. O'quvchining vazifasi esa doskada eslab qolgan shakllarni (harf, bo'g'in, so'zlar) o'z daftarlariga to'g'ri aks ettirishdir. Doskada yozib ko'rsatilgan har bir harf barcha o'quvchilarga aniq ko'rinib turishi shart. Agar ayrim o'quvchilar uni aniq ko'rmagan bo'lsalar, qaytadan takrorlab ko'rsatiladi. Ayniqsa, yangi harf yoki ularning bog'lanishini ko'rsatish vaqtida qayta-qayta takrorlash juda muhimdir.

Namunaga qarab ko'chirib yozish usuli. Bu usul eski usul bo'lib, hozirgi kunda ham qimmatini yo'qotmagan holda qo'llanilmoqda. Bu usulda o'quvchilar harflarni "Husnixat" kitobi, "Husnixat" daftari yoki "Yozuv daftari" dagi namunalarga qarab ko'chirib yozadilar. Namunaga qarab ko'chirib yozish tayyor harflarning ustidan yozishga nisbatan ancha murakkab bo'lib, ularning har ikkalasini qaysi vaqtda qo'llashni o'qituvchi yaxshi bilishi kerak. "Husnixat" darsligida yoki "Yozuv daftari"da berilgan namunaga qarab yozdirish o'qituvchining vaqtini tejaydi, unumli ishlashga imkoniyat yaratadi. Bunga erishish uchun barcha o'quvchilar darslik bilan ta'minlangan bo'lishlari zarur.

Nusxa ko'chirish usuli (harf surati ustidan yozish). Bu usulni harflar shaklini to'g'ri tasavvur eta olmaydigan, yozishda daftar chiziqlaridan pastga tushib yoki tepaga chiqib ketadigan o'quvchilar uchun qo'llash mumkin. O'quvchilar qaysi harfni yozishda qiynalayotgan yoki xatoga yo'l qo'yayotgan bo'lsalar, o'qituvchi ularning daftarlariga xato yozilgan harfni nuqtalar bilan ifodalab berishi va o'quvchi bu nuqtalarni bir-biriga tutashtirgan holda ular ustidan siyoh yurgizib chiqishi maqsadga muvofiqdir. Tayyor holdagi nuqtalar bilan ifodalangan harflar ustidan qo'lni yurgizib mashq qilish **mexanik jarayon** bo'lib, o'quvchilar bu topshiriqni oson bajaradilar. Ayrim hollarda nuqtalar bilan ifodalangan harflar orasini kengroq tashlab, ular orasida mustaqil mashqlarni ham o'z daftarlarida bajarishlari mumkin.

Bundan tashqari, o'qituvchi o'quvchilarning daftarlariga oddiy qora qalam bilan ham namuna berishi va o'quvchilar qalam ustidan yozishlari mumkin, bu usul ham samarali usullardan sanaladi. Masalan, o'quvchi **D** harfini yozishda xatoga yo'l qo'ygan bo'lsa, o'qituvchi daftarga qalamda uni nuqtalar bilan, ba'zan esa qora qalam bilan ifodalab ko'rsatadi, o'quvchi esa uning ustidan ruchkada yurgizib chiqadi. Bu usul o'quvchilarning shu harf haqidagi tasavvurini shakllantiradi. Lekin bunday mashqlar qo'l harakatini o'stirish uchun yordam beradi, xolos. Bundan uzoq foydalanish yaxshi samara bermaydi, o'quvchi harf shaklini mustaqil yoki namunaga qarab yozishda qiynaladi. Shuning uchun nusxa ko'chirish usulidan faqat yakka shug'ullanganda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tasavvur orqali yozish usuli. O'qituvchi doskaga yozib ko'rsatgan harf va uning bog'lanishlarini o'quvchilarga ruchkani havoda harakatlantirib ko'rsatadi va bu orqali o'quvchida harf haqida tasavvur hosil qilinadi. O'quvchilar daftarga yozishdan oldin qo'llariga ruchka ushlagan holda havoda yozib mashq qiladilar. Bu harakat 2-3 marta qaytarilgandan so'ng o'quvchi daftarga yozishga kirishadi. Bunday mashq usuli o'quvchining qiziqishini oshiradi hamda jismoniy mashqlarni bajarishga ham imkon beradi. Bu usulning salbiy jihati ham bor. Chunki o'qituvchi bu usuldan foydalanganda, barcha o'quvchilarning qo'l harakatining to'g'ri yoki noto'g'riligini bir paytda tekshira olmaydi. Bunda bir necha o'quvchining qo'l harakatini kuzatib, tegishli ko'rsatmalar berishi mumkin. Nusxa ko'chirish, tasavvur orqali yozish husnixatga o'rgatishda yordamchi usullardan sanaladi.

Sanoq-ohang (ritmik) usuli. Sanoq-ohang usuli o'qituvchi sanog'i ostida harf va uning unsurlarini (elementlarini) yozish demakdir. Bu usul qiziqarli usul bo'lib, butun sinf bilan ishlash imkoniyatini beradi. Undan savod o'rgatish davrida foydalanish mumkin. Sanoq-ohang usulining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- Harflarning tekis yozilishini ta'minlaydi.
- Sekin yozadigan o'quvchilarni tez va sinfdagi barcha o'quvchilar bilan barobar yozishga undaydi.
- O'quvchilarga harakatlarni aniq va dadil bajarishni o'rgatadi.
- Sinfdagi darsni jonlantiradi.

Lekin bu usuldan butun dars davomida foydalanib bo'lmaydi, chunki o'quvchi charchab qoladi, yozuv sifati buziladi. Ritmik usulni qo'llashda, asosan, harflarning asosiy unsuri "bir", "ikki", "uch" deb beriladi, yordamchi elementi esa "va" deb bog'lanadi.

Harf va uning elementlarini tahlil qilish usuli. Harf va uning elementlarini tahlil qilish turlicha amalga oshiriladi. Harflarni elementlar(unsurlar)ga ajratib tahlil qilish usuli orqali o'quvchilar har bir harfning nechta elementdan tuzilganligini, qanday shaklga ega ekanligini, bu elementlar boshqa harflar bilan bog'lanishda qanday ko'rinishga ega bo'lishini o'rganadilar. Ammo soddalashtirilgan harflar alfaviti ko'p harflarni elementlarga ajratmay, bir butun yozishni talab qiladi. Masalan: **b** harfi elementlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi. Ayrim harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning nechta elementdan iborat ekanligini faqat eslatib o'tadi. Masalan, kichik **d** harfining birinchi elementi to'liq oval, ikkinchi elementi pastki halqali tayoqchadan iborat. Bu o'rinda harfning nechta elementdan iborat ekanligi eslatib o'tiladi, yozishda esa bu harfni qo'l harakatini uzmasdan yozish talab qilinadi.

Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli. Husnixat qoidalarini yaxshi bilish yozuv malakasining to'g'ri shakllanishiga yaqindan yordam beradi. Chiroyli yozuv qoidalarini qisqa va tushunarli qilib bayon etish lozim, shundagina o'quvchilar uni to'liq o'zlashtiradilar va amalda qo'llaydilar. Har bir sinf uchun umumiy, shu bilan birga, alohida asosiy yozuv qoidalar bor. Masalan, 1-sinfdagi dastlab, to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar asosida so'zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir xilda saqlash, so'zlarda harflar unsurlari va harflar oralig'ining masofasini chamalab yozish qoidalar kelib chiqadi.

2-sinfdan boshlab chiroyli yozuv malakasiga o'rgatishda yozuv texnikasiga oid qoidalar: kichik va bosh harflarni bir xil balandlikda chamalab yozish, harf va 4-5 harfdan iborat bo'lgan so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan bog'lab yozish qoidalar talab etiladi. Har bir qoida esa o'zining aniq mazmuniga ega bo'lishi kerak.

Har bir qoidani asta-sekin, o'z o'rnini bilan o'rgatib borish husnixat qoidalarini ongli o'zlashtirishga olib keladi. Masalan, dastlab yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlash qoidalar talab etilgan bo'lsa, bu "Alifbe" gacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bolalar qiya chiziqlarning ahamiyatini bilib olganlaridan so'ng bu qoidalarni harf va so'zlarni yozishda qo'llaydilar.

Yozuvning qiyaligi haqidagi tushunchalar chuqur singdirilgach, harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidalar o'rgatiladi. O'quvchilarga harflarni qo'l harakatini uzmasdan yozish qoidalar o'rgatilgandan so'ng so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yozish qoidalar o'rgatiladi. 3-sinfdan boshlab esa bu qoidalarga tez va toza yozish qoidalar kiritiladi. Lekin bu qoidalarni o'quvchini bezor qiladigan darajada takrorlash tavsiya etilmaydi.

Qo'l harakatini mashq qildirish usuli. Qo'l harakatini mashq qildirish usuli bolalarning charchagan a'zolari dam olishiga va yozuv sifatiga katta ta'sir etadi. O'quvchilar dars jarayonida bajaradigan mashqlar oddiy bo'lib, kam vaqt olishi, o'quvchining jismoniy jihatdan o'sishiga, qo'l va barmoq muskullarining chiniqishiga, qaddi-qomatining to'liq, erkin tutishlariga yordam berishi lozim. Yozuv darslarida 8-10 daqiqa o'tgandan so'ng o'quvchilar betoqat bo'lib, charchash alomatlari ko'zga tashlanadi. Bolaning orqasiga yoki yoniga yaslanib o'tirishi, o'rnidan turib ketishi charchaganligidan dalolat beradi. Mana shunday holatda o'quvchilarning

charchashlariga ahamiyat bermay, ko'p yozdirish natijasida o'quvchi toliqadi, harakatlari sustlashadi, xati xunuklashadi, ko'p xatoga yo'l qo'yadi.

Xullas, ish faoliyati davrida qo'l harakatini mashq qildiruvchi jismoniy mashqlardan foydalanish chiroyli yozuvga o'rgatishning asosiy shartlaridan biridir.

Xatolar ustida ishlash usuli. Bu usulni qo'llashdan maqsad har bir o'quvchini o'z xatosini mustaqil topa olishga va uni tuzatishga o'rgatishdir. O'qituvchi o'quvchilar yo'l qo'ygan xatolarni topishda turli usullardan foydalanishi mumkin. Masalan, o'quvchini o'z xatosini topishga undash, o'rtog'ining xatosini topish, kitob yoki namuna uchun berilgan yozuvlar bilan o'z yozuvini taqqoslash va boshqalar. O'qituvchi bu usul bilan ishlashda test savollari variantlaridan foydalanishi mumkin. Buning uchun har bir sinf uchun oddiydan murakkabga qarab alohida test savollari tuziladi. 1-sinf o'quvchilari uchun tuzilgan test variantlarida savol yozilmaydi, faqat harflarning to'g'ri va noto'g'ri shakllari beriladi, xolos. Chunki 1-sinf o'quvchilari savolni o'qigunlaricha ancha vaqtni o'tkazib yuborishlari mumkin. 2-3-sinflarda esa savollar to'liq berilishi mumkin.

Yozuv sifatini shakllantirishga oid ko'rsatmalar. Yozuv sifati uning aniq va toza, bir xil qiyalikda, bir xil qalinlikda, bir xil balandlikda, tekis va chiroyli bo'lishidir. O'quvchilarning yozuvlarida bu sifatlarni shakllantirish uchun har bir o'qituvchi quyidagi ko'rsatmalarga amal qilishi lozim:

- Yozuvga o'rgatishning birinchi kunidan boshlab harflarning shaklini takomillashtirib borish.

- Harf unsurlari va harflarni to'g'ri bog'lab yozishga o'rgatish.
- Yozuvning bir tomonga qiya qilib yozish qoidalarini takrorlash va takomillashtirish.
- Har bir qatordagi harflarning bir xil balandlikda bo'lishishiga erishish.
- Harf unsurlari, harflar va so'zlar orasidagi masofani bir xilda saqlash.
- Butun sinfdagi o'quvchilarning bir xil tezlikda ravon qilib yozishlariga erishish.
- Yozuvning bir maromda chiroyli va pavon bo'lish yo'llarini topish.

Harflar shaklini to'g'ri yozishga o'rgatish. Harflarning shakli ustida ishlash husnixatga o'rgatishning asosiy shartidir. Har bir harfning aniq yozilishi yozuvning aniq va ravon bo'lishini ta'minlaydi. 1-sinfning oxirlariga borib, hamma o'quvchilar harflarning shakli haqida aniq tasavvurga ega bo'lishlariga qaramay, ayrim harf yoki harf unsurlarining shaklini unutib qo'yadilar. 1- va 2-sinflarda o'quvchilarning harflarning shaklini ongli ravishda egallashlari muhim ahamiyatga ega. Bu davrda o'quvchilarda harflarni ko'rib eslab qolish va chiroyli yozish qobiliyatlari tarkib topadi.

Namuna tarzida kichik **m** harfining yozilish jarayonini eslatib o'tamiz. Kichik **m** harfi uchta unsurdan: tayoqcha, ikkita ilmoqchadan iborat bo'lib, har bir unsuri bir xil qiyalikda yozilishi kerak. Bu harfni bog'lovchi unsur asosiy unsurlarga qaraganda bir oz qiyaroq bo'ladi.

O'qituvchi doskada shunday unsurlardan tashkil topgan **h, n, u, i** harflarini yozib ko'rsatadi. O'quvchilar esa daftarlariga har bir harfni bir qatordan yozib mashq qiladilar. O'qituvchi sinfni aylanib chiqib, o'quvchilarning yozuvlarini kuzatib chiqadi va ularning qanday xatoga yo'l qo'yganliklarini hisobga oladi, o'quvchilar yo'l qo'ygan tipik xatolarni doskada yozib ko'rsatadi hamda ularning kamchiligi nimada ekanligini ko'rsatadi. O'quvchilar o'z xato va kamchiliklarini faqat doskada emas, o'z yozuvlarida ham sezishlari muhimdir. O'quvchilarga bir-birlarining daftarlarini tekshirtirish ham yaxshi natija beradi. Ayrim o'quvchilarga esa o'qituvchining o'zi daftarda namuna ko'rsatishi muhimdir. Bunday o'quvchilar o'qituvchining qo'l harakatiga qarab turib o'z xatolarini tuzatishlari mumkin. Ba'zi hollarda o'qituvchi harflarning shakli haqidagi tasavvurlarni kengaytirish uchun ruchkani havoda mashq qildirib ko'rsatishi mumkin. 1-sinfda alifbe davri tugagandan so'ng ayrim o'quvchilar ba'zi harflarning yozma shaklini unutib qo'yadilar. Shuning uchun o'qituvchi husnixat darslarida **b, g, k, p, s, f, h, q** kabi murakkab harflar va **ng, sh, ch** harfiy birikmalarini yozdirib mashq qildirishi lozim. REJA:

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Husnixatga o'rgatishda qaysi tamoyillarga amal qilinadi?

2. Husnixatga o'rgatishda onglilik tamoyiliga qanday amal qilinadi?
3. Husnixatga o'rgatishda genetik tamoyilning ahamiyati haqida so'zlang.
4. Takrorlash tamoyili deganda nimani tushunasiz?
5. Husnixatga o'rgatish jarayonida qanday ko'rgazmalardan foydalaniladi?
6. Chiroyli yozuv imlo bilan qanday aloqadorlikka ega?
7. Yozuvga o'rgatishda qanday usullardan foydalaniladi?
8. Genetik usul husnixatga o'rgatishda qanday ahamiyatga ega?
9. Chiziqli usul deganda nimani tushunasiz?
10. Ritmik usul qanday amalga oshiriladi?
11. Yuqoridagi usullarni qo'llab dars ishlanmalarini tayyorlang.

10-mavzu: 1-4 sinflarda husnixat darslari

REJA:

1. 1-sinfda yozuv darslarini tashkil etish
2. Tayyorgarlik mashqlarini tashkil etish
3. 2-sinfda husnixat darslari
4. 3- va 4-sinflarda chiroyli yozuv mashqlarini tashkil etish
5. O'qituvchining o'z yozuvini mukammallashtirish uchun olib boradigan ishlari
6. O'qituvchining darsga tayyorlanishi

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar: chiziqli usul, genetik usul, namuna, namunaga qarab yozish usuli, namunaga qarab ko'chirib yozish usuli, nusxa ko'chirish usuli, mexanik jarayon, tasavvur orqali yozish usuli, sanoq-ohang (ritmik) usuli, harf shakllarini tahlil qilish usuli, yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli, qo'l harakatini mashq qildirish usuli, xatolar ustida ishlash usuli.

1-sinfda "Husnixat" predmeti 2-yarim yillikdan boshlanadi. O'quvchi daftariga sana va oy yozdiriladi. Xat boshiga (abzasga), daftar hoshiyasiga amal qilishga o'rgatiladi. Darftarga sarlavha yozdirilganda, sarlavha va matn orasida satr qoldirilmaydi. Daftariga xatoni to'g'rilash yo'li o'rgatiladi. Xato harfning ustidan ingichka chiziq tortib, ustiga to'g'risini yozishga odatlantiriladi. Daftar, uy vazifasi berilgach, yig'ib olinadi, tekshiriladi va baholanadi. Tekshirish jarayonida o'qituvchining o'quvchi ishiga munosabati aniq ko'rsatilishi lozim. Ya'ni o'qituvchi bajarilgan ishlar tagiga o'zining "Chiroyli yozing", "Chiziqdan yozing", "Harf va so'zlar orasidagi masofani to'g'ri saqlang" kabi ogohlantirish yoki "Juda yaxshi yozilgan", "Barakalla", "Ofarin" tarzidagi rag'batlantirish ma'nosidagi qisqa taqrizlarini berib borishi maqsadga muvofiqdir. Daftar hoshiyasida esa o'quvchi xato yozgan harfning to'g'ri varianti ko'rsatilishi kerak.

Husnixat darslari boshlang'ich sinflarda 1- sinfning 2- yarim yilligidan boshlanadi. Husnixat darslari ona tili dasturi talablariga muvofiq rejalashtiriladi. Darslarning vazifasi dastur talablarini amalga oshirishga qaratiladi. Dastur talablarini toliq amalga oshirish uchun ishni rejalashtirib olish lozim. Rejalashtirishda husnixatga o'rganish jarayonida ish turlarining qiziqarli va turli -tuman bo'Mishiga e'tibor qaratiladi.

Boshlang'ich sinfda husnixat o'quv dasturi bo'yicha 1-sinfning ikkinchi yarim yilidan ona tili darslariga qo'shib tashkil etiladi.. Bu davrga kelib yozuv sharti ham o'zgaradi. O'quvchilarning daftarida harf namunasi y o'qligi tufayli ular qo'shishga bir qancha shartlarni bajaradilar. Jumladan bosma harfni yozma harfga aylantiradilar. Bundan tashqari, mashq shartlari ham bajarilishi lozim. O'qituvchi husnixat daqiqasini rejalashtirishda albatta yuqoridagi holatlarni hisobga olishi lozim.

Amaldagi dasturga muvofiq boshlang'ich sinflarda husnixatga:

1) bir dars ajratiladi;

2) darsning ma'lum daqiqalari ajratiladi. 1-sinfda husnixat yuzasidan o'quvchilarda quyidagi konikmalarni shakllantirish ko'zda tutiladi.

- yozuv jarayonida partada to'g'ri o'tirish;
- daftami 65 gradus qiyalikda qo'yish;
- ruchkani to'g'ri ushlash;
- yozuv chiziqlarini farqlash;
- so'zlar orasidagi bir xil tenglik saqlash.

Shuningdek, ikkinchi sinfda chiroyli yozuv malakasini shakllantirish quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftami to'g'ri tutish.
2. O'quvchilarda chiroyli yozishga qiziqish uyg'otish.
3. Husnixat darslarini sanoq-ohang usullari va jismoniy mashqlar bilan boglab olib borish.
4. O'quvchilarning umumiy yozish qobiliyatlarini o'stiruvchi mashqlar bajartirish.
5. Qo'l va barmoq muskullari harakatini o'stiruvchi mashqlar bajartirish.
6. Harflarni qo'l harakatini uzmasdan tutashtirib yozishga o'rgatish.
7. Xato yozilgan harflar yuzasidan qo'shimcha mashqlar bajartirish.
8. Uyda husnixat bilan yozishni mashq qilish.

2- sinf husnixat uchun har haftada ona tili darsining oxirgi bir soati ajratiladi va o'quv yili davomida 32 soatni tashkil etadi. 2- sinfda husnixat darslarini rejalashtirganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- a) bir chiziqli daftarga yozish qiyinligini hisobga olib harflarni genetik tamoyil asosida yozdirish;
- b) har bir harfning o'zidan oldingi va o'zidan keyingi harfga tutashtirilishini o'rgatish;
- d) harf elementlarining o'xshashligini hisobga olgan holda guruhlash;
- e) bosh harflar elementlarining yuqoriga va pastki tomon tushishini hisobga olgan holda guruhlash;
- f) imlosi qiyin bo'lgan so'zlarni yozuv materiali sifatida tanlash;
- g) yozuv suratini oz-ozdan oshirib borish maqsadida material hajmini ko'paytirib borish
- i) yozuv materiallarining tarbiyaviy ahamiyatiga e'tibor berish.

3-4-sinfda har bir ona tili darsining 8-10 daqiqasini husnixatga ajratiladi.

Unda ham gigienik talablarga qat'iy rioya qilinadi. O'quvchilarning husnixatdan egallagan ko'nikmalari mustahkamlanadi. Rejalashtirishda bosh va kichik harflarni, bir xil elementga ega harflarni guruhlab yoki yozilishi murakkab harflarni tankab olib, tuzilishida farq bor murakkab harflar ishtirok etgan so'z, gap va matnlarni yozish rejalashtiriladi. Bolalar bir chiziqli daftarga tuzilishi murakkab harflarni yozishni o'rganadilar. Bu sinflarda yozuv tezligiga alohida ahamiyat beriladi.

Boshlang'ich sinfda o'quvchilarning husnixat malakalarini shakllantiruvchi mashq matnlarini o'quvchilarning o'zlari tanlaydilar. Matn tanlashda quyidagilarga rioya qilish lozim:

- umumdidaktik talablar asosida tanlanadi;
- materiallarning mavsumga mos bo'lishi;
- bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga amal qilinishi;
- husnixat materialining o'rganiladigan mavzu bilan boglanishiga;
- imlo bilan bog'lanishiga;
- bolalar hayoti bilan boglanishiga;
- ajratilgan vaqtga mosligiga.

Boshlang'ich sinf husnixat darslarining tuzilishi

Boshlang'ich sinflarda husnixat darslarini ham ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilish davr talabi. Husnixat darslarining umumiy ko'rinishini keltiramiz

1. O'quvchilarni yozuvjarayoniga tayorlash.
2. Yozilishi o'rganilgan harflarni yozishni takrorlash va mustahkamlash.
3. Yozilishi o'rgatiladigan harflar, so'zlar va gaplar yozish yuzasidan og'zaki suhbat.
4. Yozishni mashq qilish.
5. Darsda o'rganilganlarni umumlashtirish.

6. O'quvchilarni rag'batlantirish.

7. Uygavazifani bajarish.

Mavzu: Kichik "q" harfini yozishga o'rgatish

Maqsad: O'quvchilarni kichik "q" harfini to'g'ri va chiroyli yozishga o'rgatish
"q" harfining yozilish qoidalari ko'rsatilgan jadval, unga doir rasm.

Darsning rejasini:

1. Darsning tashkiliy qismi.

2. Chiroyli yozuv qoidalariga suhbat.

3. Panja va barmoq muskullarining harakatini o'stiruvchi mashqlar.

4. Kichik "y" harfining elementlarini doskaga yozib ko'rsatish.

5. Kichik "q" harfining yozma va bosma shakllarini taqqoslab ko'rsatish.

6. Harflarning shaklini daftarga yozdirish.

7. Badantariqqa mashqlarini o'tkazish.

8. Kichik "q" harfini qo'l harakatini uzmasdan bog'lab yozishga o'rgatish.

9. Kichik "q" harfining boshqa harflar bilan bog'lanishini mashq qilish.

10. Uyga vazifa berish.

11. Yaxshi yozgan o'quvchilarning ishlarini ko'rsatish va rag'batlantirish.

Darsning borishi.

1. O'qituvchi o'quvchilarning tayyorgarligini har bir o'quvchining oldida daftar, avtoruchka borligini tekshirib yozuv daftarlarini ham ko'rib chiqadi.

2. Sinfda osib qo'yilgan "Yozish vaqtida to'g'ri o'tir" nomli plakatdan foydalanib, o'quvchilarning o'tirishini tekshirib chiqish, parta ustidagi qiya chiziqlariga daftarning holatini to'g'rilab oldi.

3. O'quvchilarga barmoqlarining harakatlarini o'stiruvchi mashqlar bajariladi.

Bunday mashqlarni partada o'tirgan holda bajartirish mumkin. Qo'llarimizni oldinga uzatib, barmoqlarimizni ochamiz, ikki deganda barmoqlarimizni ochamiz, yana yopamiz. (bu mashq 5-6 marta takrorlanadi.)

4. O'quvchilarga quyidagi topishmoqlar aytilib javobini topish so'raladi.

O'zi bitta qulog'i to'rtta. (qozon)

Barmog'i bor-u tirnog'i yo'q. (qo'lqop)

Doskaga topishmoqlar javobi yozilgan ko'rgazma qo'yilib, quyidagicha suhbat qilinadi.

-Bolalar doskadagi so'zlarni diqqat bilan kuzatting. Aytingchi, bu so'zlardagi o'xshashlik nimada?

Bu so'zlarda q tovushi ishtirok etgan so'zdan q tovushining o'zi aniqlanadi.

Qozon- Q tovushi so'z boshida kelgan.

Qo'lqop- Q tovushi so'z boshida, so'z o'rtasida kelgan.

5. Bugun kichik "q" harfini yozishni mashq qilamiz. O'qituvchi doskada kichik "q" harfi kattalashtirilib yoziladi yana shunga doir plakatdan foydalanib uning elementlarini va qanday yozishni tushuntirib beradi. Shundan so'ng "q" harfini doskada yozib ko'rsatadi. O'quvchilar esa uning yozilishini diqqat bilan kuzatadilar. O'qituvchi doskada harf elementlarini tushuntirib, uni to'liq yozishni ham eslatib o'tadi.

6. O'qituvchi yozma va bosma "q" harfini bir-biri bilan solishtirib ko'rsatadi.

O'quvchilarga kichik "q" harfining yozma va bosma shakllarining bunday taqqoslab ko'rsatilishining ahamiyati katta chunki ko'p o'quvchilar harflarni kitobdagigao'xshab yozishga harakat qiladi. Ko'rgazmali quroldan foydalanib o'quvchilarga uni yozma va bosma shakllarini, elementlarini ko'rsatib tushuntiriladi.

7. O'qituvchi kichik "q" harfining birinchi elementini yana qayta doskada ko'rsatib beradi. Bu harfni yozishda pastdan yuqoriga qiya chiziqcha chizilafi, yuqoridan pastga kichik tayoqcha tushiriladi va qo'l harakatini uzmasdan turib yana tagi ilmoqli ikkinchi kichik tayoqcha tushiriladi

8. O'quvchilarni o'rtan turg'azib oldin o'rganilgan batan tarbiya mashqlaridan 2-3 tasini bajartiriladi. Bu mashqlar 2-3 daqiqa davom etishi kerak.

Mashq tugagandan so'ng yana yozuv mashqlari davom ettiriladi.

9. O'qituvchi doskada kichik "q" harfining elementlarga ajratmay butun shakldayozib ko'rsatadi. O'quvchilar shu asosda davom ettiradilar.

10. Bolalarga kichik "q" harfining bir necha kichik harflari boglanishi ko'rsatiladi, so'ng ular o'z daftarlariga yozib mashq qiladilar.

11. Mustaqil ish. Sinf o'quvchilari ikki guruhga ajratiladi. Iguruh yuqoridagi bo'g'inlar ishtirokida so'zlar aytadilar. Masalan: qish, qor, qaychi, qishloq.

II guruhdagi o'quvchilar esa shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzadilar. Masalan: oppoq qor yog'di.

Tuzilgan gaplardan ikkitasi doskaga va daftarga yozdiriladi.

12. Uyga vazifa. Daftarga ikki qator "q" harfini va shu harf bilan bog'langan so'zlardan yozib kelish. O'qituvchi uy vazifalarini bajarish vaqtida ham yozuv qoidalariga rioya qilishlari kerakligini eslatib o'tadi.

13. Dars jarayonida toza va chiroyli yozgan o'quvchilarni daftarlari namuna qilib ko'rsatilib rag'batlantiriladi.

Husnixat mashg'ulotlarini to'g'ri uyushtirish, chiroyli va to'g'ri yozish malakasini hosil qilish, o'quv fanlarini puxta o'zlashtirishga yordam beradi.

3- sinf husnixat darsi namunasi

Fan: Ona tili

Mavzu: So'z tarkibi

Maqsad: a) O'quvchilarga o'zak va o'zakdosh so'zlar haqida ma'lumot berish;

c) O'quvchilarni toza va chiroyli yozish malakasini rivojlantirish

d) O'quvchilarni nutqini o'stirish.

Dars tipi: aralashgan

Dars uslubi: tushuntirish, hikoya.

Dars jihozi: mavzuga oid ko'rgazmalar.

Darsning borishi

I tashkiliy qism.

II Husnixat daqiqasi.

Maqsad: katta va kichik g harfini va ular ishtirokidagi so'zlarni husnixat asosida yozish.

Kichik va katta g harfini yozish tushuntiriladi.

a) Salomlashish.

b) Davomatni aniqlash.

Hozir sizlarni rasmga qarab kimni va nimalarni ko'ryapsizlar?

Mana shu so'zlarni bosh harfi G dan boshlanar ekan. Bugungi darsimizda husnixatdan Gg harfini o'tamiz.

G G G G G

g g g g g

Gul, gulchi, guldor, gulzor, gulla.

Guldonda gullar bor.

III o'tilgan mavzuni so'rash baholash.

1. Gap deb nimaga aytiladi?

2. Gaplar maqsadiga ko'ra necha turga bo'linadi? Darak gap deb nimaga aytiladi?

So'roq gap deb nimaga aytiladi?

135-mashqni tekshirib baholab chiqdim.

IV O'tilgan mavzuni mustahkamlash yakunlash.

1. Darak, So'roq, undov gaplarga 2 tadan misollar keltiringlar.

2. Bosh bo'lak va ikkinchi darajali gaplarga misollar keltiring.

3. Ikkinchi darajali bo'lak gapda nima uchun kerak.

V Yangi mavzu bayoni.

Bolajonlar bugun mavzumiz o'zak va o'zakdosh so'zlar. Tilimizda minglab so'zlar bor. Shular orasida ma'no jihatdan bir-biri bilan yaqinlik sezilib turadi. Masalan: Husnixatdan yozgan gul, gulchi, guldor, gulzor, gulla so'zlariga e'tibor bersak ular uchun bosh, gul qismlari umumiy ekanligini ko'ramiz.

137-mashqni bajaringlar. Juftlab berilgan so'zlar nimasi bilan bir-biri bilan o'xshaydi? Ularni yozing, umumiy qism o'zakdeb nomlanadi.

0 'zaklari bir xil bolgan so'zlar o'zakdosh so'zlar deyiladi.

138-mashqni matnlardagi o'zakdosh so'zlarni toping. Ularni yonma-yon yozing. O'zakni odatdagidek belgilang.

VI Yangi mavzu mustahkamlash va baholash.

1. O'zak deb nimaga aytiladi?

2. Misollar keltiring?

0 'quvchilarni mashqlarini tekshirib baholaniladi. Hozir sizlar bilan yangi o'yin o'ynaymiz.

VII Yakunlash. Uyga vazifa.

0 'zak va o'zakdosh so'zlarga misollar topib kelinglar. 5 tadan. Uyga vazifa

139-140-mashqlar.

O'qituvchining o'z yozuvini mukammallashtirish uchun olib boradigan ishlari.

O'qituvchi o'z yozuvini yanada chiroyli va mukammal bo'lishi uchun uzluksiz shug'ullanib borishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi lozim. Shunday fikrlar borki, agar muntazam yozib borilsa, yozuv yaxshilanib boradi. Lekin buning aksi ham bo'lishi mumkin: inson qanchalik ko'p yozsa, uning yozuvi shunchalik tushunarsiz bo'lib borishi ham mumkin. O'qituvchi husnixatda yozishni o'rganib olishi lozim. O'qituvchi faqat nazariy jihatdangina emas, balki har bir harf uchun yo'lga qo'yilgan amaliy proportsional bog'liqlikni ham bilishi kerak. Shu bilan bir vaqtda, bajarish lozim bo'lgan mashqlar orqali qo'lning kaftini va barmoqlar harakatini yengillatish va rivojlantirish kerak bo'ladi. O'qituvchi sinf xattaxtasida yozish usullarini o'rgatishga alohida e'tibor berishi lozim. Sinf xattaxtasida yozish jarayonida yo'l qo'yadigan xatolarga harflarni noto'g'ri yozish bilan birgalikda uning uzoqdan qanday ko'rinishini hisobga olmasdan yozish kiradi. Yozuvning noto'g'riligi shunda ko'rinadiki, barcha asosiy va birlashtiruvchi shtrixlar bir xil qolipda yoziladi, unda asosiy shtrixlar qalinroq chiziqlar bilan yozilmasdan qolaveradi. Faqatgina yaxshi yozuvga ega bo'lgan holdagina o'qituvchi bolalarga yozuvning to'g'ri yozilgan namunasini berishi va ulardan yaxshi natijalar olishi mumkin. O'quvchilar harflarning tuzilishini, uni chizishdagi ketma-ketlikni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun o'qituvchi bularning hammasini sinf xattaxtasida ko'rsatishi lozim.

O'qituvchining darsga tayyorlanishi. O'qituvchi har bir yozuv darsiga va o'quv fanlariga qanday tayyorlanishi, mashg'ulotda ishlab chiqadigan materialni qanday tayyorlab olishi, butun darsga yetadigan sinf ishi uchun materialni tayyorlashi muhim ahamiyatga egadir. Ba'zida, ayniqsa, endi dars o'ta boshlayotgan o'qituvchida materiallar yetarli bo'lmaydi: bir xildagi mashqlar mashg'ulotning sust va zerikarli o'tishiga sabab bo'ladi, mashg'ulot so'ngida esa minimal natijalarga erishiladi.

Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilarga uyga beriladigan topshiriqlarni ham oldindan rejalashtirib qo'yishi kerak. Beriladigan topshiriq o'quvchilarni mustaqil ravishda mashq bajarishga va o'tilgan dastur materialini mustahkamlab borishga o'rgatib borishi lozim.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Husnixat darslarini tashkil etishning pedagogik, umum-didaktik talablari nimalardan iborat?

2. 1-4-sinflarda husnixat darslari qanday tashkil etiladi?

3. Husnixatga o'rgatish qoidalariga deganda nimalar anglashiladi?

4. Husnixat darslarini to'g'ri tashkil etish uchun o'qituvchi oldiga qanday talablar qo'yiladi?

IV BO'LIM. Sinfda o'qish metodikasi

11-mavzu: Sinfda o'qish darslarining ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati va vazifalari. O'qish darslarining tarbiyalovchi imkoniyatlari. O'qish malakasi haqida tushuncha

Reja:

1. Sinfda o'qish darslarining maqsad va vazifalari.
2. O'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar.
3. O'qish malakasining sifatlar.
4. O'qish darslarining ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati

Mavzu yuzasidan tayanch so'z va iboralar: tasavvur, mafkura, Vatanparvarlik, tarixiy sanalar, tahlil qilish, didaktik vazifa, metod, didaktik vazifa.

1.Sinfda o'qish darslarining maqsad va vazifalari

Boshlang'ich sinfiarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Boshlang'ich sinf „O'qish kitobi“ darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirishi, dunyoqarashlarini milliy istiqlol mafkurasi asosida to'g'ri shakllanti-rishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga, o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinfiarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlar-ning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy is-tiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida bidashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatanparvarlik, atrofimizdagi olam, mehnatsevarlik kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf „O'qish kitobi“dagi „Ona yurim-oltin beshigim“ bo'limiga kiritilgan „O'zbekistonim“ (H. Imonberdiyev), „Istiqlol“ (J.Jabborov), „O'lka“ (E.Vohidov), „Yur tog'larga“ (U.Nosir), 3-sinfda „Ona bitta, Vatan yagona“ bo'limidagi „Vatan haqida she'r“ (A.Avloniy), „O'zbekim“ (E.Vohidov), „Vatan mo'tabardir“ (X. Davron), „Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi“ (T.Malik), 4-sinfda „O'zbekiston - Vatanim manim“ bo'limidagi „Serquyosh o'ka“ (Z. Diyor), „Jqboli buyuksan“ (A. Oripov), „Toshkentnoma“ (M.Shayxzoda), „Xarita“ (N.Norqobil) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada ayniqsa milliy istiqlol bilan bog'liq H. Imonberdiyevning „O'zbekistonim“, J. Jabborovning „Istiqlol“(2-sinf), A. Rustamovning „Bayroq nima?“, A. Obidjonning „O'ktam avlod“ (3-sinf). S. Barnoyevning „Mangidikka tatigulik kun“, E. Malikovning „Assalom, Neksiya!“ (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi.

Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-ahloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukanimalligiga, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e'tibor qaratiladi.

O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib yetishishlariga erishish o'qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va „Oha tili“ o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qishlarini shakllantirish.
2. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.
3. O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.
4. O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.
5. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.
6. O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.
7. Elementar adabiy tasavvurlarini shakllantirish.

Shuni unutmash kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

2. O'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar

„Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi“da ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarini yaratish kabilar umumiy o'rta ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida ta'kidlangan.

Ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o'qituvchi va o'quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatish yo'l-yo'riqlarini o'qish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi.

O'qish darslarining samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Binobarin, fanning o'zi kabi o'qitish metodlari ham doimiy rivojlanishda bo'ladi. Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodi asosida o'rgatilgan bo'lsa, hozir izohli o'qish asosida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, ma'nosini tushuntirishga, o'qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuz, qiroat bilan o'qish, ifodali o'qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodi asosida olib bori-layotgan ekan, quyidagicha savol tug'iladi: *Izohli o'qish nima?*

Izohli o'qishga XIX asrning 60-70-yillarida rus pedagogi K. D. Ushinskiy asos solgan, u o'qishda o'quvchilarni „ongli, tushunib, o'ylab o'qishga" o'rgatishni alohida ta'kidlaydi va uni „Izohli o'qish" deb nomlaydi.

Izohli o'qish metodiga K. D. Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdilar. Korf va Vaxterev izohli o'qish o'quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o'quvchilarga o'qish jarayonida bilim badiiy asar tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog'liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradilar.

Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi.

Demak, *izohli o'qish* deb o'ylashga, his qilishga, asarni to'liq idrok qilishga, o'qilganning mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish quyidagi tamoyillarga to'liq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.

2. O'qishning ongli va ta'sirchan bo'lishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.

3. O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini ku-zatish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnni o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida asosan she'rlar, masallar, er-taklar, hikoyalar, afsonalar, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. Shuning uchun ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi.

Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin bo'lgan metodlardan biri *ijodiy o'qishdk*. Atoqli metodist olim N.I.Kudrshov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

a) o'qituvchilarning badiiy matnni sharhlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, cmotsional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi;

b) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega bo'lgan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy hususiyatlari sari yo'naltiradigan suhbat uyushtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

d) o'qituvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida tug'ilgan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi⁸.

Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Unda so'z san'atining barcha komponentlari ishtirok etadi. U o'quvchidan asar ruhiga batamom kirishni, san'atkorona o'qishni talab etadi. Badiiy o'qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to'la anglab etilgandagina ta'sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o'qishga tayyorgarlik ko'rishda aktyorlarning audio-video tas-malarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Badiiy o'qishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biri **tanlab o'qish**dir. Masalan, 3-sinfda X.To'xtaboyevning „Hassa" hi-koyasi bilan tanishish jarayonida Qobil boboning savollariga Shavkat-ning javoblari yoki S. Anorboyevning „Babs" hikoyasidagi bolalarning bahslashish epizodi yuzasidan o'qituvchi topshirig'iga ko'ra mazkur o'rinlarni tanlab qayta o'qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o'zlashtirishga erishiladi.

Izlanish metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o'quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo'llaniladigan usuldir.

⁸ Кудршов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. - Москва: „Просвещение", 1981.— стр. 60.

O'qish darslarida **reproduktiv metod** keng qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchi dastlabki darslarda o'zi asar matnini qismlarga bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar bilan birga tasvir vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'maklashadi. Bularning bari o'quvchilar uchun bir ko'rsatma vazifasini o'taydi. Shun-dan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradilar.

Yuqorida ta'kidlangan metodlardan tashqari, boshlang'ich sinf o'qish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan „Aqliy hujum“, „Tarmoqlash“, „Guruhlar bilan ishlash“, „Blis texnologiyasi“ kabilardan ham foydalanish yaxshi samara beradi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo'llash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va puxta ishlab chiqilishi kerak.

12-mavzu: O'qish malakasining sifatlar

Reja:

1. **O'qish malakasining sifatleri:** Tez o'qish, ongli, ifodali o'qish haqida ma'lumot
2. O'quvchilar yo'l qo'yadigan xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari.
3. O'qish turlari
4. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari

Tayanch iboralar:

O'qish sur'ati, nutq madaniyati, bo'g'inlab o'qish, sidirg'a o'qish, avtomatlashgan o'qish, analitik bosqich, sintetik bosqich, avtomatlashgan bosqich, ifodali o'qish, to'g'ri o'qish, ongli o'qish. Yaxshi o'qish sifatleri, ongli o'qish, ongli o'qishga o'rgatish usullari, ongli o'qish ko'rsatkichlari

O'qish malakalari deganda badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish tushuniladi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi.

O'qish malakasining sifatleri o'zaro bog'liq bo'lib, ularning asosi **ongli o'qish** hisoblanadi. O'quvchi matnni tez va to'g'ri o'qisa-yu, anglab o'qimasa yoki uning tez o'qishi natijasida boshqalar matn mazmunini tushunmasa, to'g'ri o'qisa-yu, o'ta sekin o'qisa, nutq birliklari orasida to'xtamatga e'tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi, to'g'ri, tez va ongli o'qish esa ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha pred-metlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O'qish faoliyatning asosiy turi bo'lib, o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o'qish malakalarini o'stirish va takomillashtirish ustida tizimli va maqsadga muvoliq ishlashni talab qiladi.

O'qish malakasini egallash ancha murakkab bo'lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Ruhshunos olim **T. G. Yegorov** o'zining „Очерки психологии обучени детей чтению“ nomli asarida o'qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: *analitik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan bosqich*. **Analitik bosqich** savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi, bunda so'zni bo'g'in-harf tomonidan tahlil qilish va bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi. **Sintetik bosqich** uchun so'zni sidirg'a o'qish xarakterlidir; bunda so'zni ko'rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so'z ma'nosini anglash bilan asosan mos keladi. O'qish so'z ma'nosini idrok qilish bilan amalga oshadi. O'quvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda o'tadilar. Bundan keyingi yillarda o'qish **avtoniatlasha** boradi.

O'qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin.

To'g'ri o'qish. To'g'ri o'qish deganda xato qitmasdan, yanglishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarini buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, boshqa tovushni qo'shmay, harflar o'rnini

almashtirmay. aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. M.Odilova va T.Ashrapovalar „Adabiy talaffuz me'yorlariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir", - deb ta'kidlaydilar. Rus metodisti Yakovleva to'g'ri o'qishga quyidagieha ta'rif bergan: „To'g'ri o'qish — bu materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir". Demak, to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-orfoepik me'yorlar asosida o'qishdir.

Tez o'qish. Tez o'qish me'yoriy tezlikda o'qish bo'lib, bunda o'qish sur'ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'sib borishi lozim. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish **tez o'qish** deyiladi.

O'qish sifatlarini yaxshi o'zlashtirgan holda o'quvchilarning o'qish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi, degan gap emas. Og'zaki nutq tempiga to'g'ri keladigan o'qish sur'ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o'ta tez ham, o'ta sekin o'qish ham matn mazmunini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

O'qish tezligi bir daqiqada o'qiladigan so'zlar soni bilan belgilanadi. 2005-yilda e'lon qilingan o'qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20—25 so'z (notanish matnni o'qish tezligi ham 20—25 so'z); o'quv yili oxirida 25—30 so'z; 2-sinfning 1-yarim yilligida matnni o'qish tezligi 30—35 so'z; 2-yarim yilligida 40—50 so'z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60—70 so'z; 2-yarim yilligida 70—80 so'z; 4-sinfning 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110—130 so'z, ovozli o'qishda 90—100 so'z deb belgilangan.

Ongli o'qish. Ongli o'qish yaxshi o'qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o'qish o'qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib o'qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga o'z munosabatini ifodalay olishdir. Ongli o'qish o'z navbatida, o'quvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bog'liq. Hozirda ongli o'qish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki ma'noda: birinchidan, o'qish jarayonini egallashga nisbatan o'qish texnikasi ma'nosida, ikkinchidan, keng ma'nodagi o'qishga nisbatan o'qish sifatlaridan biri ma'nosida qo'llanadi.

Ifodali o'qish. Ifodali o'qish intonatsiya — ohang yordamida asarning g'oyasi va jozibasini to'g'ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. „Ifodali o'qish adabiyotni aniq va ko'rgaz-mali o'qitishning dastlabki va asosiy shaklidir", deb ta'kidlaydi metodist olim M.A.Ribnikova. Demak, „Ifodali o'qishning asosiy vazifasi asarning mazmunini va emotsionalligini intonatsiya orqali o'quvchilarga ko'rgazmali qilib ko'rsatishdir. Ifodali o'qishning asosiy tamoyili o'qiladigan asar g'oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir".

Intonatsiya (ohang). Intonatsiya og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig'indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta'sir etadi va hammasi birgalikda asarning mazmunini, g'oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi.

O'quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashlari uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

1. Nutq jarayonida nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.

2. Har bir tovushning to'g'ri artikulyatsiyasi va aniq diksiya (burro gapirish) malakasini egallash.

3. Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash.

O'qish turlari

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

1. Ovozli o'qish.

2. Ichda o'qish.

3. Shivirlab o'qish.

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi.

Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozli o'qishning bir shaklidir.

Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozsiz o'qiladi.

Shivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zammir.

Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'limi va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2-sinf o'quvchilari ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydilar.

Ichda o'qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.
2. O'quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi.
3. O'qituvchi har bir o'quvchining mustaqil ishlash jarayonida o'zlashtirish darajasini aniqlaydi.
4. Ichda o'qishda ongli o'qishga talab va e'tibor kuchayadi. Ichda o'qishda o'qituvchi o'quvchilar o'qishidagi kamchiliklarni

aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishni cheklab qo'yadi. **Ovozli o'qishning afzalliklari quyidagilar:**

1. O'qituvchi o'quvchilarning xato va kamchiliklarini, o'qish ko'nikmalarini aniqlay oladi.
2. Kichik yoshdagi o'quvchilar ovoz chiqarib o'qisalar, matn maz-munkii tez tushunib oladilar.

3. Ovozli o'qishdan kitobxon estetik zavq oladi.

4. Ovozli o'qishda ifodalilikka katta e'tibor beriladi.

5. Ovozli o'qish o'quvchilar lug'atini boyitish va nutqini o'stirishda katta ahamiyatga ega.

Shivirlab (yarim ovozli) o'qish darsning tashkiliy qismlarida, o'qituvchi sinf jurnali bilan mashg'ul paytda yoki o'quvchilarni darsga tayyorlash bosqichlarida o'tkaziladi.

Maktabda o'qishning bu uch turi almashtirib turiladi. 1 -2-sinflarda ovozli va shivirlab (pichirlab) o'qishdan ichda o'qishga o'tilsa, 3-4-sinflarda ichda o'qishdan ovozli o'qishga o'tiladi. 3-4-sinflarda o'qish turlaridan foydalanishda chegara qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'qishning hamma turiga bir xil talab qo'yiladi, ya'ni o'qish to'g'ri bo'lishi, tez, ongli va ifodali bo'lishi zarur.

O'qish turlari

Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishidagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional-estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashidagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishlari aniqlangan:

1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shax-siy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadilar. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o'quvchilarda chegaralangan bo'ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to'g'rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko'p ishlatadilar. Qahramonlarning boshqa sifatlarini lasvirlash uchun ularning so'z boyliklari yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlar-ning axloqiy, intellektual, emotsional sifatlarini tasvirlovchi so'zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish shartlaridan biri hisoblanadi.

Asardagi qahramonlarning xakteri ularning axloqiy sifatlarini anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini

bilish muhimdir. Ushbu ja-rayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatleri ustida ko'proq ishlash lozim.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Sinfda o'qish darslarida o'quvchilarga qanday bilimlar beriladi?
2. O'qish darslarining tarbiyaviy ahamiyatini ayting.
3. O'qish darslarining asosiy vazifasi nimalardai iborat?
4. Yaxshi o'qish malakasining sifatleri deganda nimani tushunasiz? Ular o'zaro qanday aloqada?
5. To'g'ri o'qish nima? Xato o'qishni keltirib chiqaradigan sabablarni ayting.
6. To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlarni sanang.
7. Tez o'qish nima? unga erishishning metodik usullarini ayting.
8. O'quvchilarning o'sish sur'atiga qo'yiladigan dastur talablarini ayting.
9. Ongli o'qish haqida gapirib bering.
10. Ifodali o'qish, uning ahamiyatini ayting.
11. Ifodali o'qishga o'rgatish shartlarini ayting.
12. Ifodali o'qish malakasini shakllantirish shartli ravishda necha bosqichga bo'linadi. Har bir bosqichning vazifasini ayting.

13-mavzu: Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish. Badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy idrok etishdagi psixologik xususiyatlari. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash jarayoni

Reja:

1. Badiiy asarni tahlil qilishdagi metodik shartlar.
2. Badiiy asar ustida ishlash
3. Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik
4. O'qish darslarida mustaqil ishlar

1. Badiiy asarni tahlil qilishdagi metodik shartlar

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko'nikmalari belgilab berildi, shuningdek, I-4-sinflarda o'qish malakasiga qo'yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqin-lashtirilgan o'qish kitoblari yaratildi.

Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999-yil boshlang'ich ta'limning ham „Davlat ta'lim standarti" yaratildi, o'quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqildi, „O'qish kitobi" darsliklari ham yangilandi.

O'zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T.G.Ramzayeva, M.S.Vasileva, V. G. Goreskiy, K.T.Golenkina, L. A. Gorbushina, M. I.Omorokova, E.A.Nikitina, N.S.Rojdestvenskiy, o'zbek olim-laridan A.Zunnunov, K.Qosimova, Q.Abdullayeva, S.Matchonov, M.Yusupov, M.Umarova, X. G'ulomova kabilar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o'qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini iiishuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, sujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga

yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining boyishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo'lgan muhim omil-lardan biri uning o'quvchilarga hissiy ta'siridir. O'quvchilar muallif-ning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansinlar. Matnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmatini, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi.

Maqol janrida ham ko'chma ma'noli so'zlar ko'p qo'llanadi. Misol uchun „*Yurt boshiga ish tushsa, Eryigit hozir*“ maqolida *boshiga* so'zi metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan, o'quvchilarga uning ma'nosi qanday usul bilan ko'chganligi aytilmaydi, faqat boshqa ma'noda qo'llanganligi o'z ma'nosi bilan taqqoslangan holda o'quvchilarga o'rgatiladi.

Tarixiy asarlarda ham ta'sirchan, tasviriy-bo'yoqdor so'zlar ko'p uchraydi. Jumladan, „Bobur va kabutar“ asarida hazrat, a'yonlar, oliy hazrat so'zlari qo'llangan. Asar matnida qadimiy davr bilan bog'liq qo'shimchalarning qo'llanilishi ham asarga joziba bag'ishlaydi. Masalan: „Kabutar ne deydur?“ kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rnida hurmat ma'nosidagi uchinchi shaxs qo'shimchasi qo'llangan: „Xatda: Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar“. Shu o'rindagi „qo'l urib bersalar“ birikmasi ibora hisoblanadi. Ibora doim ko'chma ma'no ifodalab, nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, ma'nosini izohlashdan tashqari, ularga ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli iboralarni toptirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoqlarda ham jonlantirish va o'xshatishlar juda ko'p. Masalan, „Ayoq bobo novvot sotdi, Olgan edim, qo'lim qotdi“ topishmog'ida o'xshatish, „Chiq-chiq“ ishlab tolmaydi, tunda uxlab qolmaydi“ topishmog'ida jonlantirish qo'llangan.

„Chumoli va Tipratikan“, „O'jartoshbaqa“ masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda „O'g'irlik mol aylar jonsarak“, „Bola ko'nglin ko'tarar“, „Kosang joningga huzur“, „Senga qalqon usti-bosh“, „Parcha go'sht bo'lib yurar“, „Jish Toshbaqa“ kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda „Bunday majorolar qachon va kimlar orasida bo'lib o'tishi mumkin?“, „Ularga hayotdan 86 misollar keltiring“ kabi topshiriqlar berish, ulardagi ma'noni boshqa-cha yo'sinda bayon ettirish, o'zaro taqqoslash, ta'sirchanligidagi farqni aniqlatish katta ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: „Bola ko'nglin ko'tarar“ — Bolasiga yaxshi gaplar gapirar, „Kosang joningga huzur“ — Kosang joningni, sog'lig'ingni asraydi“ kabi.

2.BADIIY ASAR USTIDA ISHLASH

Badiiy asar ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o'qituvchi badiiy asarning san'at asari sifatida o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini nazarda tutadi.

Badiiy asarda barcha qismlar (g'oyaviy asos, kompozitsiya, sujet, tasviriy vositalar) o'zaro bog'liq bo'ladi. Sujet rivoji asosida asar qah-ramonlarining yangi-yangi qirralari ochila boradi. Bu xususiyatlar asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qish va idrok etishni talab etadi.

O'quvchilarni badiiy asar ustida ishlashga o'rgatish ularda adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish va o'stirish orqali ta'lim-tarbiya berishni nazarda tutadi. Asar matnini tahlil qilish muallif fikrini, hissi-yoti va xulosalarini tushunishga yordam beradi, asarda ifoda etilgan voqealarga munosabat uyg'otadi. Asar tahlili o'qituvchidan o'quvchilar faoliyatini ma'lum maqsadiga yo'naltirishni taqozo qiladi.

„Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratishdan

ibo-ratdir. O'quvchilarning yozuvchi oldinga surgan g'oya, muammolarni to'liq tushunishlariga erishmay turib, adabiyotning yoshlarni tarbi-yalashdagi vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi".

O'quvchi asarning mazmuni bilan uni mutolaa qilish paytida tanishsa, tahlil qilishda lining poetik vositalariga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni boyitib, aqlni peshlasa, tahlil asar zamiridagi ma'noni chuqur o'rganishga yordam beradi.

O'qituvchi badiiy asar ustida ishlashda quyidagi masalalarni hal qilishi lozim:

1. Asar ustida ishlashning maqsad va mazmunini aniqlab olishi.
2. Asarni tahlil qilish uchun dars bosqichlarini belgilab olishi.
3. Har bir asar tahlili uchun topshiriqlar tizimini ishlab chiqishi.
4. Asarni qanday metodlar asosida o'rganishni aniqlashi.
5. O'quvchilar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar doirasini belgilab olishi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash uch asosiy bos-qichga bo'linadi:

Birinchi bosqich (*birinchi sintez*). Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni va tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirishdan iborat.

Ikkinchi bosqich (*analiz*)- Bu bosqichning vazifasi va ish mazmuni voqealar rivojining bog'lanishini belgilash, ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvori va ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash (nega shunday qildi va bu uning qanday xususiyatini ochadi), asar kompozitsiyasini ochish (tugun, kulminatsion nuqta, yechim), asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholash (muallif nimani tasvirlagani, qanday tasvirlagani, nima uchun u yoki bu dalilni tanlagani)dan iborat.

Uchinchi bosqich (*ikkinchi sintez*). Bu bosqichning ish mazmuni ishtirok etuvchi shaxslarning muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni taqqoslash va baholash, asarning g'oyasini aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholash (qanday ma'lumotlarga ega bo'ldik, asar nimaga o'rgatadi, muallif o'z fikri va taassurotlarini qanday qilib aniq-ravshan va ta'sirli tarzda yetkazadi va hokazo)dan iboratdir.

Ikkinchi sintezdan so'ng o'qilgan asarga bog'liq holda ijodiy xarakterdagi ishlar o'tkaziladi.

Asar maqsadga muvofiq tahlil qilinsa, o'quvchilar faolligi ortadi, chunki asarni tahlil qilish ular uchun ijodiy jarayondir.

3. Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzdagi obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham sinfdan o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagieha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faoliligini oshiradi:

1. *Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?*

2. *Hikoya qahramonlaridan qaysi binning xatti-harakatini ma'qul-laysiz? Qaysi binning fe'l-atvori, o'zini tutishi sizga yoqmad?*

3. *Hayotda shunday kishilarni uchratganmisiz?* Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. Masalan, 4-sinfdan Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagieha ma'lumotlar berish mumkin: Zafar Diyor Namangan viloyatining Chjust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. Shoirning o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7-bolalar uyida tarbiyala-nadi. Shoirning birinchi she'rlari to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi"dagi „Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagieha bo'lishi mumkin:

Og'zing ochilib qolsin — hayron bo'lib qolgin

Qplipdan chiqqan g'ishtdek — hamma tomoni birdek lekis

Loqayd — befarq

Kashfiyot — izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday boldi — qattiq tegdi, ranjitdi

Pisanda qilmoq — oldindan biror short qo'yimoq; ta'kidlamoq. Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib. o'qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, awalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilganlari so'rab aniqlanadi. Masalan, „Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagieha aniqlanadi:

O'qituvchi: - Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zamm.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sar-kardalardan kimlarni bilasiz?

2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzda savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, „Kim oldin shohsupaga etib boradi?" sharti qo'yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo'yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri — **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. Chunonchi, 2-sinfda „Metropolitan" kabi mavzularni o'rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o'quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o'zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg'otadi, uni sevish va tabiat ehsonlarini asrash hissini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarni to'g'ri idrok etishlarini ta'minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o'quvchida mehnatga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayoti-ni o'rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 2-sinfda „Gulzorda" hikoyasini o'qishda „Mehrobdan chayon" filmidan parcha ko'rsatilishi, 3—4-sinflarda Ibn Sino haqidagi asarlarni o'rganishda „Ulug'bek xazinasi", Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda „Alisher Navoiy" filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinoilm va diafilmlardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollariga ularning o'zlari yangi o'qiydigan asarlardan javob topadi-lar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so'zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yoz-gan asarlari namoyish etilsa, o'quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang'ich sinfda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko'rsatilib, unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-

sinfda O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi aytilgach, A.Oripovning o'zi aytgan „O'zbekiston" she'ri qo'yib eshittirilishi mumkin.

Badiiy asar matni ustida ishlash

Boshlang'ich sinflarda to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqealar va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi tur-laridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda „Oltin kuz" matnidagi „Tabiatdagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing", „Baqa va taqa" ertagidagi „Taqa-chining nasihati berilgan joyni topib o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyin-chilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavuri, nutqi va zeh-nini o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi. Masalan, 4-sinfda „*Toshkentnoma*"(M.Shayxzoda) asari yuzasidan tanlab o'qish uchun quyidagi topshiriqlar beriladi:

— She'rdan o'zbek xalqining mehmondo'stligi tasvirlangan o'rinni topib o'qing.

— Yoz faslining zo'rliги tasvirlangan o'rinni topib o'qing. „Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi" (A. Oripov) asari matni

yuzasidan „Matndan Dehqonboboning Vatan haqidagi gaplarini topib o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o'rinnarini topib o'qish hisoblanadi. Masalan, „Xarita" (N. Norqobilov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

— Sinf rahbari Rasulni nima uchun Samadga biriktirib qo'ydi? Shu o'rinni topib o'qing.

— Samadning Rasuldan arazlash sababi ifodalangan o'rinni topib o'qing.

Bunda o'quvchi biror qatnashuvchi shaxs o'zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab o'qiydi.

Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavurini, nutqi va zeh-nini o'stirishga imkon beradi. Shuning uchun undan o'qish darslarida keng foydalaniladi.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi.

Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar

bilan asar g'oyasi o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Lshning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol-topshiriqlar.
2. Asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar.

Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar o'qituvchi asar g'oyasini tushunishda o'quvchilarga yordam berishni ko'zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo'ladi. Anvar Obidjonning „Odobli bo'lish osonmi?“ ertagi (4-sinO g'oyasi o'quvchilarni salomlashish odobi bilan tanishtirish, ularda muomala madaniyatini tarbiyalashdir. Ertakdagi asosiy fikrni aniqlash uchun o'qituvchi „Anvar Obidjon aytmoqchi bo'lgan salom berish mavridlarini o'z so'zingiz bilan aytib bering“, „Nima uchun echki sichqonga nasihat qildi?“, „Toshbaqaning sichqoneha haqidagi fikrini gapirib bering“ kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin. Qambar O'tayevning „Non qayerdan keladi?“ (4-sinf) she'ri asosida esa „Non nima? Uni ta'riflang“, „Non qayerdan kelar ekan?“, „Nonni nima uchun qadrlash kerak?“ kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda savol-topshiriqlarga javob berishga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash usullarini oldindan belgilab olishdir. Ijodiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf „O'qish kitobi“dan o'rin olgan „Qodir bilan Sobir“ matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi „Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi?“, „Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilar-dingiz?“ kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki nutqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi“dagi Quadrat Hikmatning „Bahor“ she'ri asosida „She'rdagi dastlab nimalar haqida gapiriladi?“, „She'rdagi fikr yuritilgan narsalami ketma-ket aytib bering“, „Shoir bahorni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?“ kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o'quvchilar faolligini oshiradi.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O'quvchilarni savol tuzishga o'rgatish. O'quvchilarni savol tuzishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodist olimlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarga savol tuzishni o'rgatishni 2-sinf dan bosh-lash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchi matnga o'zi tuzgan yoki „O'qish kitobi“da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun „Nega u yoki bu savol qo'yilgan?“, „Unda kim yoki nima haqida gap boradi?“, „Savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanadi?“ kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'lga qaratadi va savol tuzishdan oldin matnni diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismni ajratish kerakligini tushuntiradi. Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida bu mashq jamoa bo'lib bajariladi va ta'limiy xarakterda bo'ladi; buning uchun qulayroq savol ajratilib, nima uchun u qiziqarli ekani yoki, aksincha, noqulay bo'lsa nima uchun noqulayligi tushuntiriladi. Masalan, 3-sinfda „Ahillik ulug' baxt“ ertagida „Odamlarning cholning bolalari haqidagi fikri yuzasidan savol-topshirig'i berilgach, o'quvchilar „Odamlar aqlli cholning bolalari haqida nima deyishdi?“ kabi savol tuzishlari mumkin.

4-sinfda „Qovun sayli“ (Sh. Sa'dulla) hikoyasi yuzasidan quyidagicha savol tuzish topshirig'i beriladi:

— Hikoyadagi birinchi xatboshini o'qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

— Hikoyadagi birinchi xatboshida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing. (*Bejirim, serto'r* so'zlarining ma'nosini izohlang)

— Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing. Keyinchalik o'quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin: **1) so'z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.**

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o'quvchi matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

So'z bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan so'ng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi ko'rinishi tasvirlangan o'rinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan o'rinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik ko'riladi, ya'ni yozuvchi-shoir qo'llagan lug'aviy birliklarga o'quvchilar diqqati tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda so'zni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. So'z bilan tasvirlashga o'rgatishning dastlabki paytida xattaxtaga foydalaniladigan so'zlar yozib qo'yilishi zarur. So'z bilan tasvirlash qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim.

Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan o'qib chiqadilar, mazmunini o'zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda o'quvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifoda-laydigan ma'nolar bo'yicha suhbat o'tkaziladi. Rasmlar ko'rgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi o'zi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham bajartirilishi mumkin. Bunda o'quvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

O'quvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qo'yishlari ham mumkin. Bular asar matnini to'liq qayta hikoyalash, shuningdek, o'qilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tus-hunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilash-da, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushunishda o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismining asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga o'rganadilar.

O'xshatishlar ustida quyidagieha ishlanadi: gaplar oldindan xattaxtaga yoki kartonga yozib qo'yiladi va ular yuzasidan topshiriq beriladi:

— *Gapni o'qing. Alanga nimaga o'xshatilyapti?*

... yong'in borgan sari kuchayar, qimmatli kitoblarni ajdahodek yutayotgan alanga quturib, hujra eshigidan tutun aralash chiqib turar edi.

— *Parchani o'qing. Suv alangaga qanday ta 'sir qildi? Nima uchun? ...Chelaklab sepilgan suv unga kor qilmas, aksincha, moydek ta'sir qilayotgandek edi.*

— *Quyidagiparchada Ibn Sinoning holati nimaga o'xshatilyapti? ...Ibn Sino xuddi yaqin kishisini ko'rib, qabristondan qaytgan*

kishidek boshini quyi solib, yarim-yorti kuygan bir necha kitobni qo'ltiqlagan holda uyiga jo'nadi...

So'ngra iboralar ustida ishlanadi. Bunda quyidagieha topshiriqlar beriladi:

— *Berilgan gaplarni o'qing, tagiga chizilgan iboralarning ma 'nosiga diqqat qiling. U/arni bir so'z bilan almashtirish mumkinmi? Yoki ularning ma 'nosini boshqa so'z bilan ifodalash mumkinmi?*

1. Askarlarning suroni quloqni qomatga keltiradi — qattiq eshitiladi.

2. Kechasi uyquasi kelib, *ko'ziga qum tiqila boshlaganda ...* — ko'zi og'riy boshlaganda, uyquasi kela boshlaganda.
3. Ba'zilar mehnati bekorga ketayotganini ko'rib, *qo'llarini qo'ltiqqa urdilar* — ishonchini yo'qotdilar.
4. ... ko'pchilikning *hafsalasi pir bo'ldi* — ... ishini to'xtatdi.
5. ... kiyimi bilan o'zi yonib ketishi *turgan gap edi* — aniq edi.
6. Oxiri baxayr bo'lsin — yaxshilik bilan tugasin.
7. ...nima to'g'risida *bush qotirayotganini* bilib turibman — o'ylayotganini;
8. Bu yerda qolsam bir kuni meni chaqirib, *oyog'imga bolta uradi-lar* — yo'q qiladilar va shu kabilar.

4.O'qish darslarida mustaqil ishlar

Mustaqil ish mashqning faol turi bo'lib, uni bajarish jarayonida o'quvchilar fikrlashga va mustaqil faoliyat yuritishga o'rganadilar. Bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlanadigan oz komplektli maktablarda mustaqil ish, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega.

O'qish darslarida mustaqil ishni bajarishga bolalar taxminiy tayyorlanadi, albatta. O'quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashda topshiriqning maqsadi ularga qisqa va aniq tushuntiriladi. Mustaqil ish uchun tanlangan matnning hajmi kichik va o'quvchilar saviyasiga mos bo'lishi lozim. Mustaqil ish turlari har xil bo'lib, uni tanlashda o'quvchilarning tayyorgarligi, o'qiladigan matnning xarakteri, asarni o'rganish bosqichi hisobga olinadi.

Boshlang'ich sinfiarning o'qish darslarida mustaqil ishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Asarni ichda o'qish. 1-sinfda bu mashqni topshirishdan oldin ayrim so'zlarni kesma harflar bilan tuzdirish va uni o'qishni mashq qildirish maqsadga muvofiq. O'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab ichda o'qib, ayrim qatnashuvchi shaxslarning gaplarini topish, uni o'qish va o'z so'zi bilan gapirib berish, matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

2. O'qilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob berish. Bu

mashq bolalarni diqqat-e'tibor bilan o'qishga o'rgatadi; bu ish turidan oz komplektli maktablarda foydalanish dars tartibini belgilashga ham yordam beradi. Mashqning bu turi asta murakkablashtira boriladi: avval o'quvchilar matnga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini o'zlashtirsalar, keyin asarning asosiy g'oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o'rtaqidagi sabab-natija bog'lanishlarini tushunadilar. Bunda „Nega?“, „Nima uchun?“ kabi savollardan foydalaniladi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi"dagi „*Davlat*“ ertagi matni ustida ishlaganda „*Ertakda Davlat dehqonning uyida umrbod qolishga jazm qdibdi. Nima uchun?*“ savoli beriladi, bu savol hikoyaning asosiy mazmunini aniq-lashga ham yordam beradi. 2-sinfdan boshlab bolalar nima uchun hikoya, she'r shunday nomlanganini aytib berishga o'rganadilar.

3. O'qilgan asar mazmunini to'liq anglash, bilib olish uchun o'qituvchi topshirig'ini bajarish. Topshiriqlar quyidagieha bo'lishi mumkin:

- o'qing va omonatga xiyonatning jazosi qandayligini aytib bering. („Omonatga xiyonat“, 4-sinf)

- o'qing va nima uchun hunarsiz kishi o'limga yaqinligini tushuntirib bering. („Hunarsiz kishi o'limga yaqin“, 4-sinf) va hokazo.

Ba'zan topshiriqlar turli xildagi qayta hikoyalashni talab qiladi:

- a) matnning ayrim o'rinlaridan foydalanib (ko'chirma olib) qayta hikoyalash;
- b) hikoyani bir sujet chizig'i asosida qayta hikoyalash;
- d) matnni qisqartib qayta hikoyalash;
- e) matnning shaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va boshq.

4. O'qilgan matn rejasini tuzishga tayyorlanish va reja tuzish. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

- 1) o'qilgan matnga oid rasm chizish;
- 2) rasmga matndagi so'zlar yoki o'z so'zi bilan sarlavha qo'yish;

3) o'qituvchi tomonidan tartibsiz berilgan savollardan foydalanib reja tuzish;

4) matnni qismlarga bo'lish va har bir qismga sarlavha qo'yish va hokazo.

Mustaqii ishning qanday bajarilganligini hisobga olish o'quvchilarning tayyorlik darajasini aniqlashda va keyingi bosqichlarda mustaqii mashqni to'g'ri tashkil qilish uchun material tanlashda o'qituvchiga yordam beradi.

Tekshirish uchun savol va topshiriklar

1. Badiiy janr deganda nimalarni tushunasiz?

2. Badiiy asarning emosional ta'sirini aniqlashda qanday usullarni qo'llash mumkin?

3. Matnni tasvirlash ahamiyati haqida gapiring.

4. Badiiy asar orqali o'quvchilar lug'atini boyitishda badiiy vositalardan foydalanish haqida gapiring.

A.1.Q.2. Q.5. Q.7. Q. 9. Q. 11. Q.15. Q.16

14-mavzu: Har xil janrdagi asarlarni o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari. Ertakni o'qish metodikasi. O'quvchilarni ertak janri bilan tanishtirish. O'quvchilarni ertakni o'qishga tayyorlash.

Reja:

1. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi

2. O'quvchilarni ertak janri bilan tanishtirish

3. Ertakni o'rganish darslarining qurilishi

1. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o'qitiladi. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'riy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

2. Ertakni o'qish metodikasi

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan bir ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo'shilib ketadi.

Ertakning o'tkir, maroqli sujeti, voqea rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik ku-chining - yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so'z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, iroda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z kishilar timsoli bo'ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilik-dan qutilganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar. Masalan, „Halollik“ ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq

istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, „Hiylagarning jazosi" ertagida (4-sinf soddadilning to'g'riligi hiylagarning makri ustidan g'olib keli-shi, xiyonat jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'riso'zlilikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

„*Davlat*" ertagi (4-sinf oddiy turmushga tegishli hodisalarni tas-virlovchi ertakdir. Ertakni o'qishga tayyorlash uchun ota-bobolarimiz atrofimizdagi tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishlari haqida suhbat o'tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o'zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. „*Davlat*" ertagi matni ustida ishlash jarayonida o'quvchilar „*Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?*", „*Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan ketishni istamaydi?*" kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo'lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi.

O'quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi aytib berishi mumkin.

O'quvchi ertak mazmunini o'zlashtirib olgandan so'ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o'quvchilarning o'z nutqida til vositalaridan o'rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va Vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday so'z va iboralar borki, ular bolaga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi. Masalan, „Yo'lbars, Tulki va Bo'ri" ertagida „Tog' echkisi siz **ulug'imizniki** bo'lsin", „Quyon siz **podshohimizning** ertalabki **nonushtangiz** bo'lsin", „Kiyik kechqurungi **taomingiz**, qo'y kunduzgi **xo'ragingiz** bo'lsin" kabi gaplar tarkibidagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarga o'quvchilar diqqati qaratilib, ertakni so'zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari su-rilayotgan g'oyalarni bolalar ongiga etkazish, yod oldirish yo'li bilan bog'lanishli nutqni o'stirish, nutqning ta'sirchanligini oshirish lozim. Masalan, „*Rostgo'y bola*" (1-sinf) ertagida bola o'z rostgo'yiligi bilan podshoga ma'qul bo'lganligi hikoya qilingan. Ertak g'oyasiga mos xu-losa esa „Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri gapir" maqoli bilan ifodalangan. O'quvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olishsa, o'zlari ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishlari mumkin.

3.Ertakni o'rganish darslarining qurilishi

Ertakni o'rganish darslarining qurilishi quyidagieha bo'lishi mumkin:

1. Ertak bilan tanishtirish:

a) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;

b) o'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi va hokazo.

2. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;

3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriyy vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ishi (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);

88

4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);

5. Ertakni so'zlab berish;

6. Umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);

7. Ma'lum topshiriq asosida ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqii ishlar);

8. Vazifani tekshirish va yakunlash;

9. Uyda ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

15-mavzu: Hikoya janridagi asarni o'qitish metodikasi

REJA:

1. Hikoya ustida ishlash tamoyillari.
2. Hikoya ustida ishlash vazifalari
3. Hikoyani izohli o'qish darsi.

1. Hikoya ustida ishlash tamoyillari

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

„Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmuni ertakdagidan ortiqroq hayotiydir“.

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylash'i, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la bosh-laydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda *Jaloliddin Manguberdi* hikoya-sida Chingizxon va uning qo'shinlariga nisbatan nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberding xatti-harakati misolida ona-Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazi-fasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya sujeti, kompozitsiyasi, qahramon-larini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

„**Jaloliddin Manguberdi**“ hikoyasi qahramonlarini, ularning xatti-harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan topish. Uning o'quvchilarda qanday taassurot qoldirganligini aniqlash.

2. Jaloliddin Manguberding Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qish.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz berga-nini aniqlash. Bu o'rinni matndan topish.

4. Jaloliddin Manguberding jasorati yana qaysi o'rinda ko'rin-ganini aniqlash.

5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdi nima uchun tan berganini aytish.
Shundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan Jaloliddin Manguberdining xatti-harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

2.Hikoya ustida ishlash vazifalari

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
9. Reja asosida bayon yozish.

3.Hikoyani izohli o'qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).
2. Hikoyani o'qish (bunda to'liq va ma'no jihatdan tugal qismni o'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchi ifodali o'qishi mumkin).
3. Lug'at ustida ishlash.
4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o'rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).
5. Hikoyani qayta o'qish (qismlarga bo'lib, rollarga bo'lib o'quvchilarga o'qitish).
6. Hikoyaning har bir bo'limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.
7. Reja asosida qayta hikoyalash.
8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.
9. Hikoyani ifodali o'qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda).
10. Hikoyani ifodali o'qish va ifodali qayta hikoyalash.

16-mavzu: She'riy nutqning xususiyatlari. She'rni tahlil qilish uslubiyoti. She'rni o'qitish darsida asosiy ish turi ifodali o'qish ekani. Lirik she'rni o'qishga tayyorlash

Reja:

1. She'riy nutqning xususiyatlari
2. She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi
3. She'rni ifodali o'qish darsining tuzilishi
4. Lirik she'rni o'qishga tayyorlash

1.She'riy nutqning xususiyatlari

She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi.

She'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim aha-miyatga ega. Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

2.She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi

She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi.

She'riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llangah ish turlaridan foydalanish mumkin.

She'riy ohangni his qilmaslik, matndagi so'zlarning ma'nosini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan „O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi" misolida ko'rish mumkin. Ma'lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallab maxsus yaratilmaydi. Binobarin, uning matnidagi „huro'lka", „to abad", „ilm-u fan", „shuhrating", „ajdod-lar", „mardona ruhi sengayor", „o'chmas iymoni", „istiqloq mash'ali", „tinchlik posboni", „haqsevar ona yurt", „mangu bo'lobod", Jo'sh urgan" kabi ko'pdan-ko'p so'zlar, iboralar o'quvchilarga izohlab tu-shuntirilmasa, ta'limdan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

4-sinfda Q. Hikmatning „Qish to'zg'itar momiq par" she'rini o'rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She'rni o'qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa qilib aytib beradi.

Ma'lumki, qish fasli go'zal ko'rinishi bilan odamda yoqimli tuyg'ular uyg'otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorbobo yasash, qorbo'ron o'ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havogina emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog'lar kishida ajib bir kayfiyat uyg'otadi.

„Qish to'zg'itar momiq par" (Quadrat Hikmat) she'rini o'rganish jarayonida agar qor yog'magan bo'lsa, ayni manzara tasvirlangan rasmlardan foydalanish ham mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, „kumush" sifati qo'shib aytiladi. Bu shu fasl hukmronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo'lib tovlanishiga, ko'zlarni qamashtirishiga ishoradir. Ushbu she'rni o'rganish darsi dastlab o'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Qishning o'ziga xos belgilari, qishda o'ynaladigan o'yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilarning qish faslida sovuq bo'lishi tufayli ayrim qushlarning o'lkamizni tark etib janubga uchib ketishlari, qishda sovuqqa mos issiq kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to'ldiriladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni ifodali o'qiydi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. So'ngra she'rni mustaqii o'qish topshiriladi. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-g'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

O'quvchilar she'r matnini mustaqii o'qiyotganlarida xattaxtaga ma'nosi izohlanadigan so'zlar yozib qo'yiladi. Masalan, „Qish to'zg'itar momiq par" she'ri o'rganilganda „to'zg'itar", „momiq par", „oq namat", „nazdimda", „zarra" so'zlari izohlanadi. Shundan so'ng, she'r o'quvchilarga navbat bilan o'qitiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o'tkaziladi. Bunda quyidagieha savollar berilishi mumkin: „She'rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?", „Shoir qor yoqqan joylarni nimaga o'xshatadi?", „She'rda qor yog'ishi nimaga qiyoslangan?", „Shoir qorga qanday murojaat qiladi?". O'qituvchi berilgan javoblarni todirib, o'quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini boyitadi.

„Qish" (Tursunboy Adashboyev) she'rining hajmi unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javoblar o'tkaziladi. O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yovvoyi quyonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmanidan himoya qiladi-gan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin

xattaxtaga „ayoz“, „quyruq“, „so'qmoq“, „piyma“, „po'stin“ „pahmoq“ so'zlari yozilib, ma'nosi izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. She'rning to'la mazmuni uch-to'rt o'quvchiga gapirtiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham mumkin. QJshda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, sermazmun bo'lishi uchun boy material beradi.

O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rarekan, shu holatni ifodalagan „qor ko'rpasiga o'rangan yalang'och daraxt“ yoki „sovuqda mudrayotgan daraxt“ kabi iboralarni topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi.

She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, Vatan himoya-si, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she'rUr mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to'xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo'lishi shart emasligi, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodfatiladi.

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchii va bir me'yorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so'zlarning qo'llanishi bilan she'riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Epik she'rlarni o'qishga o'quvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday she'darning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda ta'limiy vositalardan bo'lgan rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbi-yaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mayjud bo'ladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ham tuzilishi mumkin.

Bunday she'rlarni tahlil qilish asar voqealarini hamda qahramon holatlarini o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalandirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik she'rlarning badiiy til vositalari ma'nolarini ochish, ohangdosh so'zlarni aniqlash, band va misralar, bo'g'inlar sonini belgilash, ifodali o'qish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qo'llansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

4-sinf „O'qish kitobi“da „Mardlik va aql yorug'ligi“ (M.A'zam), „Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi“, „Sharq hikoyasi“ (A.Ori-pov), „Har kim ekanin o'rar“ (M. Abdurashidxonov),

„Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak" (A.S.Pushkin), „Bo'ring tabib bo'lgani haqida ertak" (A. Obidjon) kabi epik she'rlar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida ta'kidlab o'tilgan ish turlaridan foydalanish kerak.

3.She'rni ifodali o'qish darsining tuzilishi

She'rni izohli o'qish darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);
- 2) she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);
- 3) she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);
- 4) she'rni yod aytib berishga tayyorlanish;
- 5) epik (voqeiy) she'rlar ustida ishlash;
- 6) she'rdagi notanish so'zlar ustida ishlash.

She'riy hikoya, she'riy ertaklarda sujet, ya'ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r „biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati „kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi".

4.Lirik she'rni o'qish

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmaydilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni uqish mehnattalab ishdur. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi.

Tayanch suzlar: she'r, she'riy hikoya, lirik she'r, ritmik nutk, ilmiy-ommabop makolalar, tarixiy mavzu, umumlashtiruvchi dars, qayta hikoyalash, ijodiy qayta hikoyalash, to'lik qayta hikoyalash, monologik nutkni dialogik nutkka aylantirish.

A.1.Q.2. Q/5/ Q.7. Q. 9. Q. 11. Q.15. Q.16

18-mavzu: Masal janridagi asarlarni o'qitish metodikasi

REJA:

- 1.Masal haqida ma'lumot.
2. Masal o'qish darsining qurilishi
- 3 Masalning axlokiy tarbiyalasi

1.Masal haqida ma'lumot

Masal axlokiy mazmunni kinoyaviy obrazlar orkali aks ettiradigan badiiy asardir. U kuproq she'riy tarzda yoziladi. Masalda inson xarakteriga xos xususiyatlar kinoyaviy obrazlar - xayvonlar» jonmvorlar va usimliklar dunyosiga kuchiriladi masalning kirish qismida, ba'zan oxirida qissadan xissa, ya'ni ibratli xulosa chikariladi. Bu o'quvchilarni axlokiy tomondan tarbiyalashga katta yordam beradi. Masalda fikrning chiroyli va ifodali tasvirlanishi, tilining utkirliigi va xalqchilligi o'quvchilar nutki va tafakkurini o'stirimda mhim material hisoblanadi. Masal kichik xajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsiey nukta va echimi bo'lgak kichik pesani eslatadk. U- biror voqea-xodisani kiska va mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

Bolalarni masaldagi kinoyaviy mazmun emas, balki, birinchi navbvtida. obrazlarning guzalligi uziga jalb qiladi. Shuning uchun masal ustida ishlashni xayvonlar hayotidan yozilgan

zhikoya ustida pshlash'kabi uyushtiriladi. Odatda, masal personajlari uz xatti-harakatlari, fe'l-atvorlari bilan, nutkiy uslublari, odatlari bilan uzlaRini tavsiflaydilar, ba'zan bu xarakteristikami masalning boshka personaji tuldiradi. Avtorning uzi esa bir-ikki suz bilan xarakteristikaii mukammallashtkradi.

Boshlang'ich sinflarda masalni urganishda bolalarni masalni ifodali uhishga va uning mazmunini kiska, ba'zan bir necha suz bilan aytib berishga (masalni tulik kasha hikoya qildirish tavsiya etilmaydi), ayrim katnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aytib, o`zaro kiyoslashga urshatish muhim exammyatga ega. Masalning allegorik mazmuniga to`xtalmgsdan, bosh personaj obrazini tahlil qilishga kirishiladi 1~sinfda bolalar masalni xayvonlar haqidagi ertakka o`xgaash kulgili hikoya kabi qabo`l qilsalar, 2~sinfdan boshlab ular masaldagi xayvonlarning xatti-xarakati, o`zaro munosyobatlari ba'zan kishilar hayotida xam uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, kuprok she'riy tarzda bo`lishini, unda kishilardagch ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar.

Masal tili ustida ishlaganda, o`quvchilar nutkini boyitish uchun unda ishlatilgan obrazli iboralar, badiiy vositalar o`quvchilarga mustaqil toptiriladi: O`quvchilar o`qituvchi bergan gap yoki iborani masaldagi ibora bilan almashtiradilar. Masalan, Shukur Sa'dullaning «Lakma it» masalining tili ustida ishlash jarayonida o`qituvchi 1\$ish kelib sovuk boshlandi. Buron turdi gaplarini beradi, o`quvchilar gaplarini topib aytadilar.

Masal tahlil qilinayotganda voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni anik idrok etishda o`quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni suz bilan gasvirlash, ba'zilariga o`qituvchi yordamida xarakteristika tuzish, ishning oxirgi boskichida rollarga bo`lib o`qish kabilarni tavsiya qilish maksadga muvofih. Personajga xarakteristika berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning uziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o`qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, avtor tilini yaxshi tushunish, sar bir personajning individual xarakterini Hisobga olish zarur. Masalan, «Lakma it» masalini o`qiganda, lahma itning yalinib-yolvorishi, mushukning turri suzligi muomalasi orqali ifodalanadi. Dialogli masallarni rollarga bo`lib o`qish, instsenirovka qilib, ertaklarda aytirish maksadga muvofikdir.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi komponentlarni uz ichiga oladi: masal mazmunini anikq idrok ztish; kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga xos xususiyatlarini, xatti-xarakatlarining sabablarini ochish; allegoriyani aniklash;

2. Masal o`qish darsining qurilishi

Qish keladi qilich olib, Bo`ron bilan dovrug solib-masal qismlaridagi asosiy fikrni aniklash; masal xulosasini gaxlil qilish. Mana shu izchillik hisobga olinsa, masal o`qish darsining qurilishi quyidagicha bo`ladi:

1.Tayyorgarlik ishlari (bunda masalning xususiyatlari va kaysi sinfda o`qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi): 1) masal avtori haqida o`qituvchi hikoyasi; 2) uqilgan masal material yuzasidan viktorina (savol-javob uyini); 3) o`qilgan masalda katnashuvchi shaxslar (xayvonlar) xarakteriga xos xususiyatlar haqida so`xbat.

2.Masalni o`qituvchi o`qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film kursatish). Emotsional baxolash planida so`xbat.

3.Masalning aniq mazmunini analiz qilish: 1) masalning sto`rturasi va kompozitsiyasini aniklash (o`qish, plan tuzish v a xokazoK" 2) qatnashuvchilarning xatti—xarakati, fe'l—atvori sabablarshsh, xarakternee jos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab uz\$shp,- suz bilan va grafik raem chizish, savollarga javob); 3} masalning anik mazmunidan kelib chikib undagi asosiy fikrnzg belgklaga.

4,Allegoriyaii ochish.

5.Ixlohiy xulosa aks ettirilgan kiemni tahlil qiliga.

6.Hayotda uchragan o`xshash janealarga takdoslash.

3 Masalning axlokiy tarbiyalasi

Majoziy qahramonlarni taniashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzoqchalar arqondan bo'shatib yuborilsa, shataloq otib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzoqcha ham to'dasidan ajralib, bo'riga duch keladi, ya'ni ko'ngilsiz voqen yuz beradi. Buzoqcha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatanidan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

„Chumoli va Tipratikan" masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz a'zolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, to'g'riso'z insonlar bo'lsa, tipratikan o'g'ri, qallob birovning ustidan kuladigan kishilar timsolidir.

„O'jar Toshbaqa" masalidagi Toshbaqa hayotdagi o'jar, qaysar, o'z bilganidan qolmaydigan, ko'ngli tusaganini qiladiganlar timsolidir.

Boshlang'ich sinflarda masalni o'rganayotganda bolalarni masalni ifodali o'qishga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Tekshirish uchun savol va topshiriklar.

1. Masal janriga xos xususiyatlarni ayting.
2. Masal matni ustida kanday ishlar amalga oshiriladi?
3. Masal o'qish darsining kurilishini aytib bering.
4. Masal o'qish darsining namunaviy ishlanmasini tuzing.
5. Masalni o'qish darsi konspektini tuzing.

Ilmiy-ommabop asarlarni o'qitish metodikasi

REJA:

1. Ilmiy ommabop asarlarni o'qish metodikasi.
2. Umumlashtiruvchi o'qish darsi.
3. O'qish darslarida o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish.

Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi ilmiy-ommabop asarlarni o'qib o'rganishda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, *daraxt kurtaklarining bo'rtishi*), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning gu-vohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'rin olgan *Beruniy*, *Ibn Sino*, *Amir Temur*, *Alisher Navoiy*, *Bobur* va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar. Jamiyat ta-raqqiyoti haqida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqloq bilan bog'liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e'tibor berish zarur.

I-sinf dasturida o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, sayohat darslari mo'ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti)ni, shuningdek, dala "mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog', xiyobonlarga) sayohat uyushtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofdmlaridan ham foydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi ilmiy-ommabop asarlarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

Dasturga ko'ra 2-sinf o'quvchilari „Toshkent“, „Toshkent metrosi“ mavzusidagi ilmiy-ommabop asarlarni, 4-sinfda esa „Mangulikka tatigulik kun“ (Safar Barnoyev) asarini o'qish orqali o'tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib oladilar. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimini aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish.

2. Asarni yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga nota-nish bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash,

3. Asar rejasini tuzish.

4. O'qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.

5. Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.

6. Reja asosida maqolani qayta o'qish.

7. Maqolani yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.

8. Reja asosida qayta hikoyalash.

9. Xulosalash va umumlashtirish.

Ilmiy-ommabop asarlarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olish-larini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

2.Umumlashtiruvchi o'qish darsi.

O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimini bir tizimga solish, o'rganilgatlarni takrorlab umumlash-tirish maqsadiga xizmat qiladi. Umumlashtiruvchi dars odatda o'qish dasturidagi u yoki bu muhim mavzu yuzasidan o'tkaziladi.

Umumlashtiruvchi dars dasturning butun bir bo'limini yakunlashga xizmat qilishi ham mumkin.

Umumlashtiruvchi dars bolalar tasavvuri va tushunchalarni kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinfva maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotida qanday ahamiyatga ega ekanini tushunadilar. Bu darsda o'qituvchi bolalar bilimini boyitadigan shu mavzuga oid qo'shimcha materiallar ham berishi mumkin.

Umumlashtiruvchi darsda takrorlash, ilgari o'qilganlar mazmunini o'quvchilar yodida qayta tiklash emas, balki umumlashtiruvchi xarakterda bo'lishi, bolalar bilimini ma'lum bir tizimga solishga, ayrim tasavvur va tushunchalarini tartibga solishga yordam berishi lozim. Shunday ekan, bunday darslar uchun kitobdan o'qiganlarinigina emas, balki bolalarning kuzatishlari natijasida bevosita idrok qilingan tabiatdagi predmetlar va hodisalar, ijtimoiy hayot voqealari, shaxsiy tajribalari ham material bo'ladi. Maktab hayoti, oila mavzusiga yoki tabiatshunoslikka oid mavzuga bag'ishlangan umumlashtiruvchi darsning vazifasi kitob materialini o'quvchilarning kuzatishlari, ekskursi-yalar jarayonida olgan bilimlari bilan bog'lash hisoblanadi.

Umumlashtiruvchi darslarda ish turlari xilma-xil bo'lib, ko'rilgan va kechirilganlar yuzasidan, ilustrativ materiallarni (rasmlar, misollar) ko'rsatish va tahlil qilish, o'quvchilarning ayrim asarlardan parchalar o'qishi, ekskursiya va kuzatishlar asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi kabilardan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi dars uchun ish turi darsning aniq maqsadidan kelib chiqib tanlanadi.

O'quvchilar muayyan mavzu ustida ishlab, o'qiganlari, ko'rganlari, eshitganlari, kuzatganlari haqida o'z fikr-mulohazalarini dadil va erkin aytish imkoniyatiga ega bo'lsinlar. Masalan, ma'lum bir mavzuni yakunlab o'tkazilgan umumlashtiruvchi darsda bolalar kitobdan shu mavzuga oid o'qigan hikoya va maqollardan qaysi biri qiziqarliroq ekanini, shuningdek, u yoki bu asarda qatnashuvchi shaxslar, ularning xulq-atvorlari haqida o'z fikrlarini aytadilar, ayrim zaruriy hollarda o'qilgan asar mazmunini qisqa bayon qiladilar. Agar mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilar bilan ekskursiya o'tkazilgan bo'lsa, ular eks-kursiyada ko'rganlaridan nimalar qiziqarli bo'lganini, qaysilari kuchli taassurot qoldirganini aytib berishlariga o'qituvchi yordam beradi. Bular o'quvchilar tafakkurini faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi, o'stiruvchi ta'limning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

4-sinfda Vatan haqida bilim beradigan „O'zbekiston — Vatanim manim“ mavzusida berilgan „Serquyosh o'lka“ she'ri (Z. Diyor), „Toshkentnoma“ (M. Shayxzoda), „Dehqon bobo va o'n uch bola-kay qissasi“ (A.Oripov), „Xarita“ (N.Norqobilov), „Mardlik va aql ybrug'ligi“ (M.A'zam) she'r va hikoyalari o'qilgandan keyin o'tkaziladigan umumlashtiruvchi darsning vazifasi o'quvchilarning o'qiganlarini, Vatan bo'ylab qilgan sayohatlari jarayonida ko'rganlari, hozirda ko'rayotganlari bilan bog'lab, umumiy xulosa chiqaradilar. Bunda o'quvchilarning shaxsiy tajribasi, oila va maktab, shahar hayoti haqidagi bilimlari katta ahamiyatga ega. Bunday darslarda umumiy xulosani o'qituvchining yordamisiz o'quvchilarning o'zlari mustaqii ravishda chiqarishlari juda muhim bo'lib, bu ularning kelgusida ishonchlarini shakllantirish uchun mustahkam asos hisoblanadi.

„O'qish kitobi“ darsliklarida berilgan savol va topshiriqlar bolalar qiziqishlariga yaqin, ularning yosh xususiyatlariga mos, shuning uchun ular yuzasidan bolalar to'g'ri yakun va umumiy xulosa chiqara oladilar. Mustaqii xulosa chiqarish tarbiyalovchi ta'limda muhim ahamiyatga ega.

Umumlashtiruvchi darsni muvaffaqiyatli o'tkazish unga o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rganiga bog'liq. Bunday darsda juda ko'p material yuzasidan umumiy xulosa chiqarishni rejalashtirish mumkin emas; bu darsga ko'p material yuklash o'quvchilar diqqatini tarqatib yuboradi, idrok etish qobiliyatlarini pasaytiradi va faol fikrlash imkonini chegaralaydi. O'qituvchi umumlashtiruvchi darsda o'quvchilardan nimalarni so'rashni, mavzu yuzasidan yana nimalarni umumlashtirishini belgilab oladi; darsning maqsadi haqida o'ylab, bolalar tafakkuri va faoliyatini faollashtirishga ta'sir etadigan ish turlaridan foydalanishni rejalashtiradi.

Umumlashtiruvchi darsni o'qish dasturidagi har bir mavzu o'rganilgandan so'ng o'tkazish shart emas. Uni faqat o'qish darsining muhim va katta bo'limi materiallari o'rganilgandan keyin o'tkazish maqsadga muvofiq. Mavzularni o'rganish davrida foydalanilgan ko'rgazmali qo'llanmalardan, savol va topshiriqlardan, ekskursiya, kuzatish, uchrashuv va suhbat materiallaridan umumlashtiruvchi darslarda shundayligicha — bir xilda foydalanish tavsiya etilmaydi.

Umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun juda muhim va xarakterlilarini tanlashi, o'quvchilar mustaqii xulosa chiqara olishlariga

158 va o'z fikr-mulohazalarini mustaqii ravishda bayon etishga, ekskursiya va kuzatishda yozgan xotiralarni (agar bo'lsa) o'qib chiqishlari, ilgari tayyorlangan rasmlarini yig'ishlari, kitobdagi materiallarni ko'zdan kechirib, qiziqarli o'rinlarini belgilashlari, u yoki bu asardan ayrim parchani yodlashlari yoki matnga yaqin bayon etishga tayyorlanishlari lozim.

4.O'QISH DARSLARIDA NUTQ O'STIRISH

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy bog'liq holda o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish usullaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy

qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asar rejasini tuzadilar. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin, ammo o'qituvchi ularni asarda qatnashish tartibida aytishni so'raydi. Natijada o'qituvchi rahbarligida hikoyaning chizmasi tuziladi. O'qituvchi bergan savollar yordamida asarlarning mazmuni aniqlanadi.

Shunday qilib, asar mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar tarkibini tahlil qilishni talab etadi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday mantiqiy ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinfiarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqining o'sish darajasi to'g'ri uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar sujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning

xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. O'quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qiigani, ularning u yoki bu xatti-harakati qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishga va o'zaro bog'liqligini yoritishga yunaltilishi lozim.

O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalaniladi: ayrim lavhalar o'zaro bog'lanadi (sintezlanadi), bir-biriga taqqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yurililadi va xulosa chiqariladi.

Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldiga keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash. O'quvchilar topgan sarlavhani jamoaviy muhokama qilish, reja tuzish Jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim.

Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja at.laxtaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoliga javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning xiyla mustaqil shaklidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash uchun 2—3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagideha uyushiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'ygan qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berish ham mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib

boriladi va o'quvchilar asarni qisqaitirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqaitirib hikoya qilishga II sinfdan boshlab o'rgatiladi.

Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vo-sitalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi: 1) o'qilgan matndan bir qismini, uning ehegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi; 2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi; 3) hikoya mazmunini faqat bir sujet yo'nalishida so'zlab beradi.

O'quvchilarda tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darslarida keng qo'llaniladigan metodik usullar yordam beradi: 1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash, 2) hikoyadagi bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash; 3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish.

O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnni lahlil qilad: Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar ham o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiradi. Bular: 1) ijodiy qayta hikoyalash; 2) inssenirovka qilish; 3) o'qilgan asarga rasm chizish; 4) hikovatu d'avorii eturish.

O'qilgan hikoyaga rasm chizishda o'quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar o'quvchi rasmni yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmni og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan chizadi.

O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo'llaniladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llaniladi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'qish darslarida ham o'quvchilar nutqi va tafakkurining rivojlanishiga katta ahamiyat qaratiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriklar.

1. Ilmiy-ommabop asarlarni o'qish darsining xususiyatlarini izoxlang.
2. «O'qish darslarida texnika vositalaridan foydalanish» yoki «O'qish darslarida muzika» mavzusida axborot tayyorlang. Shu mavzuda «Boshlang'ich ta'lim» jurnalida bosilgan makolalar ruyxatini tuzing.

19-mavzu: Topishmoq, tez aytish, maqol janridagi asarlarni o'qitish metodikasi. Doston janridagi asarlarni o'qitish metodikasi

REJA:

1. Topishmoq janri xalq og'zaki ijodi janri.
2. Maqolda badiiy ifoda vositalarining ifodalanishi.
3. Tez aytishlarning o'quvchilar nutqini o'stiradigi roli.
4. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan dostonlar va ularning mavzusiga ko'ra xilma-xilligi.

1. Topishmoq janri xalq og'zaki ijodi janri

Topishmoq janri xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va boy janrlaridan biridir. Topishmoqlar odatda, xalqning urf-odatlarini, ruhiyat hamda axloqiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Topishmoqlar narsaning bir necha xil belgilari yashirin, sirli holda beriladi. Har bir topishmoqning zamirida topilishi lozim bo'lgan bir ma'no va «kim?», «nima?» so'roqlarida yashiringan javob yotadi. Odamlar shu so'roqlarga qarab topishmoqda yashiringan narsani topishga harakat qiladilar. Ayniqsa, bolalar topishmoqdagi jumboqni bilishga, uni topishga juda qiziqadilar. Topishmoqlar mavzulari tabiat va kundalik hayotda uchrab turadigan aniq hodisa va narsalardan iborat bo'ladi. Odatda, topilishi lozim bo'lgan narsa yoki hodisaning biror belgisi taqqoslash yo'li bilan obrazli ifodalanadi. Ba'zi topishmoqlar narsaning bajaradigan

vazifasiga, harakatiga, uning nimadan yoki qanday ishlanganiga qarab, shu xususiyatlar asosida yaratilishi mumkin.

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini e'tibor bilan o'qish, nimaga ishora qilinyotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o'quvchilarni loqirlik va hozirjavoblikka o'rgatadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodining bu janridan darslikhuda ham keng qo'llanilgan. 1-2-sinf „O'qish kitobi" da topishmoqlar ko'proq, har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf „O'qish kitobi" da „Kitobga mehr" matni ostida „Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama" topishmog'i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1-4-sinf o'qish darsliklarida „Topishmoqlar" mavzusi ostida har xil topishmoqlar ham berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning topqirligini yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. 1-2-sinf darsliklarida topishmoq javoblari ularning ostiga yozib qo'yilgan yoki rasmlar orqali berilgan. 3-4-sinflarga o'tgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoqlar ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi.

Topishmoqlar bolalar shoirlari tomonidan ham yaratilib kelinmoq-da. Bunday topishmoqlar sho'x, qiziqarli bo'ladi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi" da „Buni toping, qizlarim" (G'. G'ulom) topishmoqlari keltirilgan.

2. Maqolda badiiy ifoda vositalarining ifodalanishi

Ma'lumki, maqollar xalq og'zaki ijodi janri hisoblanadi. Bolalar xalq og'zaki ijodida maqollar yetakchi o'rinda turadi.

Xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur va tugal ma'noli gaplar maqol deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aqlu farosati hamda turmush tajribasi, donishmandligi mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan, turmushdagi hodisalarga aql ko'zi bilan qaraydigan, sof vijdonli, oliyjanob, dono, mehnatkash kishining biror voqea hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan umumlashma xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa hayotda hammaga yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatining badiiy ifodasi sifatida yaratiladi.

Maqollar ma'nosining teranligi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og'zaki ijodining boshqa janrlari bilan farq qiladi. Shu sababdan ular bolalarni to'g'ri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va lo'nda bayon qilishga o'rgatadi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmatli so'zlar, chuqur ma'noli iboralaridir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo'lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko'pincha maqol o'git, nasihat xarak-terida bo'ladi: „Yer haydasang — kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda", „Hunari yo'q kishining, mazasi yo'q ishining" kabi.

Maqol xalq og'zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo'lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari - ohangdosh tovushlar takrori bo'ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajnbage ega bo'lgan ajoyib so'z ustalari-ning o'lmas satr va hikmatli so'zlari ham ko'pincha xalq maqollariga o'xshab ketadi. Masalan, A. Navoiyning „Mahbub ul-qulub"da aytgan bir qancha hikmatli so'zlari shular jumlasidandir: „Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur", „Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz" va boshq.

Ma'lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o'rganishda ham bu bosqichlarga e'tibor qaratish kerak. I—2-sinflar maqollarni

o'rganishning birinchi bosqichi bo'lsa, savod o'rgatish davri maqollarni o'qish va o'rganishning tayyorlov bosqichidir.

Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydilar. Alifbe davrida berilgan maqol lar matn mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ular matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug'atlar (Masalan: Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedovning „Hikmatnoma" (o'zbek maqollarining izohli lug'ati), Toshkent, 1990) dan uning ma'nosini oson izohlaydigan, sodda til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o'qituvchi „Maqollar to'plami" va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamqchi bo'ladilar.

I-2sinflarda maqolni ifodali o'qish va yod olishga ahamiyat beriladi. I -sinf darsligida bo'lim yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarda ham maqollarni o'rganishga katta e'tibor berilgan. Masalan, „Xalq o'giti - baxt kal.it i" bo'limidagi savol-topshiriqlarda „Rostgo'ylik haqidagi maqollardan ayting", „Odob insonga husn" bo'limida „Qanoatda — barakat" maqolining ma'nosini tushuntirib bering", „Ko'k!am - yashnadi olam" bo'limidan so'ng „Bilim olish haqidagi maqollarni ayting" kabi vazifalar berilgan. Har bir bo'lim yuzasidan berilgan vazifalarda u yoki bu maqolni o'rganish ko'zda tutilgan.

I-2-sinfda maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izohtalab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan, 1-sinf „O'qish kitobi" da „Ona yurti - oltin beshig" maqoli berilgan. Mana shu maqol matni ustida ishlaganda, „Yurt" so'zini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin?", „Maqolda ona yurt nimaga tenglashtirilayapti?", „Beshik oltin bo'ladimi?" kabi savollar berish yo'li bilan o'quvchilarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish ustida ishlanadi. Bundan tashqari, „Eling senga cho'zsa qo'l, Unga doim sodiq bo'l" maqolining ma'nosini tushuntirishda shu bo'limdagi asarlardan, bolalar uchun davlatimiz tomonidan yaratib berilgan sharoitlardan misollar keltirish lozim. Masalan, „Jar" sport kompleksi sizning sog'iom o'sishingiz uchun yaratildi. Maktabda bepul bilim olyapsiz. Shunga javoban siz nima qilishingiz kerak?" kabi. Shu maqolning badiiy til vositasi ustida ishlashda „Qo'l cho'zsa" deganda nimani tushundingiz?" kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilish va uning qanday ma'noda kelayotganini aytib o'tish foydadan xoli bo'lmaydi.

2-sinfda „Ish ishtaha ochar" matnidan keyin: „Ish ishtaha ochar. Dangasa ishdan qochar", „Kuch birlikda" matnidan „Birlashgan o'zar. birlashmagan to'zar" maqollari keltirilgan. Bu maqollardan matn o'rganib bo'lingach, asarning g'oyasini ochishda va xutosa chiqarishda foydalaniladi. Su tarzda maqol mazmuni ham ochiladi. Maqol tili ustidagi I-sinfda uyushtirilgan ishlar 2-sinfda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orqali o'quvchilar uning yaratilishi sababini, oddiy gapdan farqini bilib oladilar.

I-sinfda maqollarni to'g'ri o'qish va yod olishga e'tibor ko'proq qaratiladi, 2-sinfda esa o'quvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin.

3-4-sinflarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni o'rganish jarayonida ham muntazam o'rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to'g'ri va ongli o'qish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir so'zning va yaxlit maqolning ma'nosini to'liq idrok etishga erishishdir. O'quvchilar

o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini cgallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarishga o'rganishlari zarur.

3-4-sinflarda „Xalq og'zaki ijodi" bo'limi larkibida „Maqollar" mavzusi alohida o'rganiiadi. Bu mavzuni o'rganishda maqolning kelib chiqishi, yaratilishi haqida dastlabki elementar ma'lumotlar beriladi. Bunda maqollar xalqning uzoq yillik hayotiy tajribasi asosida vujudga kelganligi, tarbiya vositasi sifatida har bir xalqning milliy ma'naviyatining shakllanishida muhim vosita bo'lishi haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

Maqollar mavzular bo'yicha guruhlab o'rgatiladi. Masalan, 4-sinf „O'qish kitobi"da maqollar „O'na yurtning - oltin beshiging", „Eldan ayrilguncha, jondan ayril", „Mehnat - baxt keltirar", „Odobing -zeb-u ziynating", „Ohm bo'lsang, olam seniki", „Ko'ngil ko'ngildan suv ichar" kabi mavzular asosida birlashtirilib berilgan. O'quvchilarga maqollarni mavzu bo'yicha guruhlab o'rgatishda o'qish mavzulariga asoslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, uning mazmun va g'oyasini maqol bilan bog'lash kerak. Bu jarayonda o'quvchilarning hayotiy tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki o'quvchilarga maqol g'oyasiga mos birona hikoya tuzish mustaqii ish sifatida berilishi ham mumkin.

3- 4-sinflarda maqol janri bo'yicha tahliliy ishlar o'quv yili davo-mida izchil uyushtirilib boriladi, ya'ni „Asar g'oyasiga oid maqol ayting", „Maqollar asosida krossvord tuzing, rebus yarating" kabi topshiriqlar beriladi, „Maqollar aytish musobaqasi", „Maqollar mu-shoirasi" kabilar tashkil qilinadi.

Maqollarni o'rganishda ko'rgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ta'lim-tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

4-sinf yakunida maqol janrini o'rganish yuzasidan umumlash-tiruvchi darsni tashkil qilish zarur. Bunda o'quvchilarga yod olingan maqollar mavzusiga qarab gunihlash ustida ish olib boriladi.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.
5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.
6. Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.
7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.

3. Tez aytishlarning o'quvchilar nutqni o'stiradigi roli

Tez aytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan, o'qish sur'atini oshiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-sinfda ko'pgina tez aytishlar keltirilgan. Masalan, „Botir botmas botqoqqa", „Qobil qozonda qovurdoq qovurdi", „Bahodir bayrOqni Botirga berdimi, Botir Ba-hodirga bayroqni berdimi?", „01im oldidagi oltita olmani oldi" va boshq.

Xalq og'zaki ijodining eng ko'p tarqalgan va muhim janrlaridan biri tez aytish ekan. Tez aytish bolaning tilini ravon, burro qilishdan tashqari, aqliga – aql qo'shadi, ongini rivojlantiradi, xotirasini mustahkamlaydi, ota-onasiga, el-yurtiga, o'zini qurshab olgan olamga nisbatan mehr-muhabbatini oshiradi. Boshqacha ibora bilan aytganda, yangi avlod har gal o'zidan avvalgi avlodlar kashf etgan narsalarni hisobga oladi, o'zlashtiradi. Bu yo'l, shubhasiz, boshqalariga qaraganda oqilona, foydali, porloq kelajak yo'lidir.

Tez aytishni qayta-qayta mashq qildirish, berilgan matnni osongina diliga, tiliga jo qilib olish har tomonlama foyda so'z o'yini bilan ijro etiladigan har bir tez aytish zamirida bir nechta

vazifalar yotgan bo'ladi. Shulardan birinchisi qayta-qayta mashq qilish, tinimsiz takrorlash natijasida bolaning nutqi chiqadi, tili ravon bo'ladi. Bularning hammasi yig'ilib bola tarbiyasiga bog'lanadi. Bola olamga kelishi bilanoq uni kelajakda komil inson bo'lib o'sishi uchun mana shunday chora-tadbirlarni qo'llashga to'g'ri keladi. Aks holda bu ish kechiktirilsa, ko'zlangan natija chiqmay qolishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshlang'ich sinf darslik-lariga o'quvchilar yoshiga mos, mavzular bo'yicha tanlab olingan, ko'proq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan topishmoq va tez aytishlar tanlab kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Topishmoq va tez aytishlarni o'rganish boshlang'ich sinflarda dastlab har bir darsda amalga oshirilib boriladi. Alohida dars sifatida o'rganishda esa o'qituvchilar turli usullardan foydalanishlari mumkin.

Novvoy non yopar,

Nonni novvot deb sotar.

4.Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan dostonlar va ularning mavzusiga ko'ra xilma-xilligi

O'zbek xalqi og'zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og'zaki ijodning qadimdan shakllangan jam i dostonidir. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. „**Doston**“ so'zi „qissa“, „hikoya“, „ta'rif“, „maqto'v“, „shon-shuhrat“, „sarguzasht“ ma nolarida ishlatiladi. U adabiy atama sifatida yirik hajmli, liro-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xaiq (.og'zaki ijodida shakllangan bu jam keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o'rin tulgan.

Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ularhozir ham *baxshi*, *oqin*, *shoir* nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo'lib, mavzusiga ko'ra xilma-xildir. Boshlang'ich sinflarda asosan:

1. Qahramonlik dostonlari:

2. Jangnoma dostonlar o'rganiladi.

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. „Alpomish“, „Yodgor“ kabi xalq qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasviming kuchli bo'lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, uning orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik. mardlik, inehnatsevarlik, do'stlik va sadoqat kabi olijanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlashgan.

Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida doston janriga kam o'rin berilgan. 3-sinf „O'qish kitobi“ da „Alpomish“, „Rustamxon“ dos-tonlaridan parchalar berilgan bo'lsa, 4-sinfda M. Shayxzodaning oshkentnoma" dostoni keltirilgan.

3-sinida o'quvchilarga doston haqida beriladigan ma'lumot „Rustamxon" dostoniga bog'liq holda bayon etiladi. Darsda o'qituvchi doston haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi:

Doston ham xalq og'zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi".

Boshlang'ich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan. qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, Vatanga sadoqatli bo'lishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan o'rin olgan „Rust'amxon", „Alpomish" dostonlari xalq og'zaki ijodi niahsuli bo'lganligi uchun muallif haqida ma'lumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar o'rganiladigan darslarda dostonni qo'shiq qilib aytadigan baxshilar haqida ma'lumot berish mumkin.

4-sinfda Maqsud Shayxzoda tomonidan yaratilgan „Toshkentnoma" nomli doston o'rganiladi. Bu dostonni quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

1. 3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va to'ldiriladi.

2. Dostonni o'qishdan oldin uning muallifi - Maqsud Shayxzoda haqida ma'lumot beriladi.

3. O'qituvchi dostonni ifodali o'qib beradi.

4. Doston yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi. Suhbatda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi: „Doston qaysi shahar haqida ekan?“, „Dostonni o'qish orqali Toshkent shahri haqida yana nimalarni bilib oldingiz?“ va hokazo.

5. Doston qismlarga bo'linib, o'quvchilarga o'qitiladi.

6. Doston mazmuni to'liq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir o'quvchi mazmunni gapirib berishi yoki bir necha o'quvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.

7. Doston matni ustida ishlashda dostondagi badiiy vositalarga e'tibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning ba'zi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

8. Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda „Toshkentda uch fasl yoz“, „Osiyoning qo'ynida yashil shahar bor“ kabi gaplarni o'quvchilar qanday tushunganliklari so'raladi.

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagieha bo'lishi mumkin:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).

2. Dostonni o'qituvchining ifodali o'qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.

3. Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.

4. Doston mazmunini tahlil qilish.

5. Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birikmalarining ma'nosi ustida ishlash.

6. Dostondagi badiiy san'atlar ustida ishlash.

104

7. Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.

8. Dostonni to'liq qayta hikoyalash.

9. Umumlashtiruvchi suhbat.

A.1.Q.2. Q.5. Q.7. Q. 9. Q. 11. Q.15. Q.16

V BO'LIM. Sinf dan tashqari o'qish metodikasi

20-mavzu: Bolalarning mustaqil o'qishi haqida tushuncha, uning vazifalari. To'g'ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma. Boshlang'ich maktabda kitobxon o'quvchilarni shakllantirish bosqichlari

Reja:

1. Bolalarning mustaqil o'qishi haqida tushuncha, uning vazifalari

2. Sinf dan tashqari o'qish bosqichiari

3. Sinf dan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari

4. Sinf dan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari

1. Bolalarning mustaqil o'qishi haqida tushuncha, uning vazifalari

Dasturda sinf dan tashqari o'qishga tavsiya qilingan badiiy asarlar yuzasidan suhbatlar o'tkazish, ularning mutolaasini izchil nazorat qilib turishga doir ko'rsatmalar berilgan hamda sinf dan tashqari o'qish darslari uchun alohida soatlar ajratilgan. Lekin sinf dan tashqari o'qiladigan adabiyotlar ro'yxati ko'rsatilmagan. Bu ishni o'qituvchi maktab sharoiti va o'quvchilarning qiziqishini hisobga olgan holda o'zi tashkil etishi kerak.

Sinf dan tashqari o'qish o'quvchilarning mustaqil faoliyati asosida uyushtiriladi. Bu esa, bir tomondan, o'quvchilarning yoshxususiyatlarini, qiziqishlari doirasini, ikkinchitmondan, o'qishga tavsiya qilinadigan asarlarning dasturmavzusiga mosligi va badiiy barkamolligini alohida inobatga olishni taqozo etadi.

Sinf dan tashqari o'qish darslarini shunchaki mashg'ulot emas, dars darajasiga ko'tarish uni qat'iy va izchil reja asosida uyushtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini

o'shinish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi qarorining mazmun-mohiyati bugungi kunda o'z natijasini bermoqda va qarorlari doirasida tashkil etilgan "Infolib – 2017 " VI Milliy axborot-kutubxona haftaligida "Ochiq eshiklar", "Mutaxassis", "Ijod va tanlovlar", "Bilimlar va xorijiy tillar" kabi tadbirlar, uchrashuvlar, anjumanlar o'tkazilmoqda.

Boshlang'ich ta'limda sinfdan tashqari o'qish o'quvchilarni bolalar adabiyotini o'qishga o'rgatish, bolalarning o'qitish doirasiga kiruvchi barcha turdagi janrlar bilan tanishtirish, ulardan kitob o'qishga qiziqishni uyg'otish malakalarini shakllantiradigan eng muhim vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish bolalarning darsda olgan bilim va malakalarini mustahkamlaydi va boyitib boradi. Bolalarda badiiy adabiyotlarini o'qishga muttasil ravishda qiziqish uyg'otib boradi. Sinfdan tashqari o'qishning muhim ahamiyatlaridan biri shuki, u o'quvchilarning mustaqil ishlash malakalarini takomillashtirib boradi.

Sinfdan tashqari o'qishning asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilarni mustaqil o'qishga, bolalar uchun mo'ljallangan eng yaxshi kitoblarni va ularning mualliflari bilan tanishtirishga, sinfda olgan bilimlarini boyitish va chuqurlashtirishga, kitob bilan ishlash yo'llarini o'rgatishga, bilimga qiziqishlarini va faolliklarini oshirishga qaratilgan.

Rus olimlaridan N.N.Svetlovskaya, O.V.Djejeley, o'zbek tadqiqotchilaridan R.Mavlonova, K.Jo'raev, H.Abdullaev, X.g'ulomova, U.Matchonova, B.Makulova, T.Adashboev, S.Matchonov, G.Niyozovlarning qo'llanmalari mazkur muammoning nihoyatda keng qirrali ekanligidan dalolat beradi.

Maktab o'quvchini o'qish malakasi bilan qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o'qiy oladigan, uni tushunadigan, ma'lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o'qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. Shu jihatdan sinfdan tashqari o'qish (STO) tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko'p narsani bilishga havasni oltiradi.

STO'ning maqsadi o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir.

Maktablarda 1959-yildan boshlab maxsus STO' darslari tashkil etilgan. STO' darslari 1-2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinfda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. Savod o'rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17—20 daqiqasi ajratiladi.

Sinfdan tashqari o'qish o'quv dasturi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Buning uchun o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish talab etiladi. O'quvchilarda kitobga havas uyg'otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qizi-qishlarini hisobga olish zarur. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularni kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir. Bunda o'qish uchun ajratilgan soatlardan foydalaniladi.

Badiiy va ilmiy-ommabop asarlar mustaqil ravishda va izchii o'qib borilsagina, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish tanish bo'lmagan mualliflarning kitoblari muqovasi, litul varag'i, kirish so'zi, mundariyasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlashga o'rgatish vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblarni yuzasidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi.

Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ularning bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari o'qish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi.

STO' darslarining **muhiy vazifalaridan biri mustaqil o'qish malakalarini tarbiyalash** hisoblanadi. Buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plangan ma'lumotlarni

o'qitish, „*Tez aytish*“, „*Topishmoqlar topish*“, „*Ifodali o'qish*“, „*Maqollar aytish musobaqasi*“, „*Ertak to'qish*“, „*Bilimdonlar anju-mani*“ kabi ko'rik-tanlovlar tashkil qilish, muayyan mavzular bo'yicha savol-javoblar uyushtirish, o'yin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur. O'qilgan asarlar yuzasidan suhbatlar o'tkazish, „*Kitob hafialigi*“ tashkil etish, asarlar asosida kichik insholar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi.

STO' sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish STO' uchun zarur bo'lgan o'qish malakalarini shakllantiradi, o'quvchilarning o'qigan asarini tushunishga o'rgatadi, lug'atini boyitadi. STO' qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish - hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Hozirgi paytda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qishga mo'ljallangan „*Kitobim - oftobim*“ (1-3-sinflar uchun) nomli qo'llanmalar ham chop etilgan.

2.Sinfdan tashqari o'qish bosqichiari

STO' darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish malakasini shakllantirish 3-bosqichga bo'linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi - 17-20 daqiqasi ajratilgani uchun „STO' mashg'uloti“ deb yuritiladi. Uning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, o'qituvchi asarni o'zi tanlaydi. asarning kichik hajmda bo'lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e'tibor beradi. Asarni o'qituvchining o'zi o'qib beradi. O'quvchilar asarni eshitish-hga, eshit-ganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga, asar mazmunini hikoya qilib 168 berishga o'rgatiladi. Bu bosqichda o'quvchilar o'qish gigiyenasi va kitobga qanday munosabatda bo'lish bilan tanishadilar.

2. Boshlang'ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asarni o'qishdan oldin o'quvchilar asar nomi va uning muallifi bilan tanishadilar, rasmlarini tomosha qiladilar, daftarlariga u haqda soddagina qilib asar muallifini va nomini yozadilar. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi. Tanlangan asar (kitob) yaxshi o'qiydigan o'quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so'ng o'qitiladi. Asarning oson o'qiladigan o'rinlarini bo'sh o'qiydigan o'quvchilarga o'qitish ham mumkin. Bu ularda o'qishga qiziqish uyg'otadi. Bu bosqichda o'quvchilar har xil tezlikda bo'g'inlab o'qiydilar. Shuning uchun o'qituvchi bu jarayonda har bir o'quvchiga individual yondashishi, kichik kitobxonni kitobni mustaqil o'qishga o'rgata borishi lozim.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2-4-sinflarga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarning o'qish malakalari mustahkamlanadi. Bunda o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qiganlari baholanadi. Baholashda dastur talablariga asoslaniladi: o'qigan kitoblarining sifat o'zlashtirishiga, miqdoriga, o'qigan kitobiga munosabat bildirgan olishiga e'tibor beriladi. Bunda o'quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o'qib keladilar, ularning ayrim o'rinlarini ifodali o'qib beradilar, o'qigan asarlarini o'zaro taqqoslaydilar.

STO'ning bosqichiari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o'quvchilarning qiziqishiari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o'qituvchi o'qib bersa, o'qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parcha-lar ko'rsatilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilishi hamda asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni saqlash maqsadida uni yamash, o'rash o'rgatiladi, „*Ertaklar bayrami*“, „*Ifodali o'qish tanlovi*“ o'tkaziladi.

Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o'quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

3.Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari

Metodikaning vazifalaridan biri STO' uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasi va dars tuzilishi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Bunda o'quvchilarga vatanimiz o'tmishi, mustaqillik uchun kurash, xalq qahramonlari, xalq turmushi haqidagi, oilada, maktabda va jamoat joylarida o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan axloqiy muammolar haqidagi, tabiat va uni asrab-avaylash haqidagi kitoblar tavsiya etiladi.

2. Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e'tiborga olinadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar, asosan, hikoya-lar, ertaklar, she'rlar, topishmoqlar, maqollarni o'qishga qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Kitobning o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi. 1-sinfda kichik hikoya va ertaklarni o'qish tavsiya etilsa, 2-4-sinflarda mavzular doirasi kengaytirilib, kundalik turmushda ro'y berayotgan furli voqealar tasvirlangan asarlar, gazeta va jurnallardagi kichik hajmli xabarlarini o'qish ham tavsiya etilishi mumkin.

4. Kitob tanlashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o'qishi hisobga olinadi. Bunda o'quvchilar o'ziga qiziqarli bo'lgan o'zbek va xorijiy bolalar adabiyoti yozuvchilarining asarlarini o'zi tanlashi muhim ahamiyatga ega.

5. Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi. Umuman olganda, kitobni to'g'ri tanlash sinfdan tashqari o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashning muhim shartidir.

4.Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari

STO'ga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy "obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitob-xonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi.

Sinfdan tashqari o'qish darslari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi.

Shularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardir:

1. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadilar, ikki-uch o'quvchi o'zlari o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'r-satish, sinfdan ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqtirish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin.

3. Har bir darsda o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlari o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishlari mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

4. Har bir darsda o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun „Senga asardagi nimalar yoqdi?“, „Bu kitob haqida sen nimalar ayta olasan?“ kabi savollar beriladi va o'quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta hikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Har bir darsda ma'lum bir yangi kitobxonlik ko'nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma'lumotlar to'plash, kitob nomiga qarab u nima haqida ekanligini aytish, o'qilgan asarlar

yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albomlar tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Har bir dars kirish suhbat bilan boshlanadi va sinfda o'qish darslarida qo'llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Har bir darsda tahlil qilingan asarlar yuzasidan umumlashtiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtiriladi. Umumlashtirishga ko'rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning yordamchi shakllari ham mavjud bo'lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta'minlaydi.

STO' darslari uchun sharoit yaratadi. Bunday shakllarga quyidagilar kiradi:

1. Kitobni targ'ib qilish. STO'ga tavsiya qilinadigan asarlar royxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi. O'qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. Shaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. STO' yuzasidan ommaviy ishlar. Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. Kutubxonaga yozilish. 1-sinf o'quvchilari o'qituvchining tavsiyasi bilan kutubxonaga a'zo bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. O'quvchilarning o'qiganlarini hisobga olish. Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 1-sinf o'quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini, 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yilini qo'shib yozadilar. 3-4-sinfda o'qigan kitobning qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishlari mumkin.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfda o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarda kitobxonlik mustaqilligini shakllantiradigan mashg'ulot va darslar qurilishini asosiy turlari

Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO' tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldinga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi.

1-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi darslarda yangi kichik hajmli matnni o'quvchilar o'qiydilar.

Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO' darslari

2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular „G'uncha“, „Gulxan“, „Bilimdon“ jurnallari, „Tong yulduzi“ gazetasi bilan, ya'ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janrdagi va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir darsga o'quvchilar bir nechta asarlar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradilar, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadilar. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. Shu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yuritadigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, insenirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblar tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi.

Sinfdan tashqari o'qish darsi namunalari

I. 1-sinfda (tayyorlov bosqichi) STO' darsi.

Mavzu: Cho'pon yigit Shiroq.

Darsning maqsadi:

- a) afsonaviy qahramonlar haqida ma'lumot berish;
- b) o'quvchilarda vatan tushunchasini, vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalash.

Darsning metodi: suhbat.

Darsning jihozi: asar mazmunini yorituvchi rasmlar.

Darsning borishi

1. Kirish suhbat.

O'quvchilardan vatanini dushmandan asragan qahramonlardan kimlarni bilishlari so'raladi. To'maris, Jaloliddin Manguberdi, Najmid-din Kubro nomlari sanab, Shiroq degan qahramon ham o'tganligini, uning qahramonligi haqida xalqimiz, „Cho'pon yigit Shiroq" degan afsona yaratgani aytiladi.

2. „Cho'pon yigit Shiroq" afsonasi o'qib beriladi.

3. Afsona yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi:

- Afsona sizga yoqdimi?
- Unda kimning qahramonligi hikoya qilib berilgan?
- Shiroq nima uchun Xanjari bilan burni, quloqlarini kesadi?
- Keyin Shiroq kimning oldiga boradi?
- U shoh Doroga nima deydi?
- Shiroq Doro qo'shinlarini qayerga olib boradi?
- Shiroq nima deb hayqiradi?

O'quvchilar javobi umumlashtirilib, vatanni sevish, uning tinchligi uchun kurashish kerakligi ta'kidlanadi.

4. Asarga ishlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bu jarayonda asar mazmuni yuzasidan rasmlarga bog'lab qisqacha suhbat uyushtiriladi.

5. Shiroq rasmini uyda chizib kelish topshirig'i beriladi. O'quvchilarga ota-onalaridan qahramonlar haqida ertak, hikoya bilib ke-lishlari va ota-onalariga Shiroq haqida gapirib berishlari aytiladi.

II. 2-sinfda (boshlang'ich bosqich) STO' darsi. Mavzu: Tabiat — mening uyim.

Darsning maqsadi: she'r mazmuni bilan tanishtirish va tabiat haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, she'r o'qish sifatlarini takomillashtirish, tabiatga mehr-muhabbat hissini kuchaytirish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi.

Dars usuli: suhbat, tushuntirish.

Dars jihozi: tabiat manzarasi tasvirlangan plakat, rasmlar, qush-larning rasmlari.

Darsning borishi

1. Tashkiliy qism.

O'quvchilarning uyda o'qib kelgan asarlari so'raladi. Olib kelgan kitoblari ko'rib chiqiladi.

2. Yangi mavzu: „Tabiat — mening uyim".

I. Bir necha o'quvchiga „**Tabiat — mening uyim**" she'ri 4 qatordan yod aytiriladi.

Dalalarni aylansam, Uzoq xayolga botsam, Chigirtkalar qo'shig'in O'tloqda tinglab yotsam.

Tabiat — mening uyim,

Tabiat — jonimda jon.

Shivirlayman men unga

Va onamga: — Onajon! Shundanmi ko'ksim og'rir Zaharlansa ona ycr. Tabiat — mening uyim, Tabiat — eng go'zal she'r.

Shivirlasam giyohga

Xapqirgancha: — Ey ko'kat,

Nega keldim dunyoga,

Yashamoq sirin o'rgat?! Toshni yorgan giyohlar Sabotdan dars o'qisin. Oy cho'milgan daryolar Bolaga she'r to'qisin.

Uchadi bola tomon

Shu sabab mening so'zim:

— Tabiat — jonimda jon,

Tabiat — mening uyim. She'r yuzasidan suhbat uyushtiriladi:

— She'r nima haqida ekan?

— Tabiat, shoirning uyi ekanligi haqida ekan.

— Tabiat yana kimlarning uyi? Nima uchun?

— Tabiat mening ham uyimdir. Men shu tabiat qo'ynida tug'ildim, ulg'aydim.

— Miraziz, tabiat sening ham uyingmi?

— Tabiat mening ham uyimdir. Negaki men ham shu tabiat qo'ynida yashayman, tabiat qo'ynida o'sgan mevalardan iste'mol qilaman.

— Bolalar, hozir o'rtoqlaringiz o'qigan she'rning muallifi kim? U nimani kuylayapti?

— Bu she'r X. Davronning „Tabiat — mening uyim“ she'ri.

— She'rda shoir „dalalarni aylanaman, chigirtkalar qo'shig'ini eshi-taman, bulbullarni shod qilsam, o't bilan suhbatlashsam, mushukni sut bilan mehmon qilsam, xayron bo'lmang. Ular mening do'stlarim. Ular bilan ko'nglim xush. Tabiat mening uyimdir“, - deb aytyapti. (1 - o'quvchining javobi)

— „Mening tomirimga tutash o't ildizi, tunlari oy va yulduzlari daftarimni yoritadi. Ona yer zaharlansa, ko'ksim og'riydi. Sen uni asra, mangu qolsin, o'lmasin“, — deyapti. (2- o'quvchining javobi)

— Hurmatli, o'quvchilar! Demak, biz tanishgan she'rimizda tabiat kuylangan ekan. Tabiat bizning ikkinchi onamiz. Chunki biz onamiz va tabiat quchog'ida yashaymiz. Shuning uchun ham biz uni „Ona tabiat“ deb ataymiz. Biz uning bag'ridagi o'simliklarni, qushlarni, hayvonlarni, dengiz-u ko'llarni va boshqa boyliklarni asrashimiz, e'zozlashimiz kerak. Tabiat insonga birgina toza suv, havo, oziq-ovqat, kiyim-kechakkina emas, sog'lik, a'lo kayfiyat ham beradi.

- Bolalar tabiatimizni qushlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Ular ta-biatning nodir va g'alati jonivorlaridan biridir. Qushlar zararkunanda hasharotlarni yeb, kishilarga foyda keltiradi va estetik zavq baxsh etadi. Siz ularning sayrashidan olam-olam zavq olasiz. Masalan, bulbul, sa'va va boshq. (Shu o'rinda qushlarning rasmi ko'rsatiladi va „Bahor vals“ kuyi eshittiriladi).

- Hasharotlardan kapalak va ninaehilar tabiatimizning jonli beza-gidir. Kapalaklar chiroyi bilan o'ziga maftun etadi. Gullar chamani uzra qanot qoqib, hayot qo'shig'ini kuylashadi. Lekin hozirgi kunda ularning turlari kamayib ketgan. Buni hamisha yodda tuting. Ularni asrang, ermakka kapalak tutmang. (Rasm ko'rsatiladi)

- Bizning hayotimizda o'simliklar ham katta o'rin tutadi. Ayniqsa, yalpiz, qoqio't, otquloq kabi ko'katlarning inson salomatligini tiklashda o'rni kattadir.

- Bolalar bizning hayotimizda yana bir muhim narsa obihayotdir. Biz suvstz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Mana shu suv ham tabiat qo'ynidan inju bo'lib oqadi. Suvni ham asrashimii kerak. Bu-ning uchun daryolarni, ko'llarni, irmoqlarni saqlamog'imiz darkor. Turmushda, kundalik hayotimizda suvlarni tejab ishlating!

- Xulosa qilib aytganda, tabiatimizning bundan ham chiroyli, obod bo'lishi siz bilan bizning qoiimizda ekan.

O'quvchilarning tabiat haqida yod olgan she'rlaridan, topishmoq va maqollardan aytiriladi:

Dengiz-u daryoda yashar, Asosan ko'klarda kezar. Zeriksa bormi, osmondan Zamin uzra qaytib tushar. (Suv)

Ikki yaproq bir tanda, Kezar gulzor chamanda. (Kapak) Shu o'rinda shoirlarning tabiat haqidagi heir xil kitoblari ko'rgaz-masini uyushtirish ham mumkin.

Uyga vazifa qilib gullar haqida she'rlardan yod olib kelish beriladi.

Keyingi darsda „Gullar aytishuvi“ uyushtiriladi. Dars yakunlanadi.

III. 4-sinfda (asosiy bosqich) STO' darsi namunasi.

Mavzu. A. Obidjon - bolalarning sevimli shoiri va yozuvchisi.

Darsning maqsadi: o'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish, ularning mustaqii o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, Anvar 176

Obidjon ijodi bilan tanishtirish, shoirning ijodiga qiziqish uyg'otish, o'quvchilarda ijodkorlik xususiyatini paydo qilish.

Darsning shakli: noan'anaviy, sayohat darsi.

Dars metodi: kichik guruhlarda ishlash, mustaqii ish metodi.

Darsning jihozi. Anvar Obidjon portreti, to'plamlari, sahnani jihozlash uchun kerakli narsalar.

Darsning borishi

1. Anvar Obidjon to'plamlari ko'rgazmasi tashkil etiladi. O'quvchilar kitoblarni qo'llariga olib, varaqlab ko'radilar, tomosha qiladilar.

O'quvchilarga to'plamlarni ko'rishlaridan oldin quyidagi topshiriqlar beriladi:

— Anvar Obidjonning qanday to'plamlari bor?

— Shoir to'plamlarining nomini bilib oling.

— O'zingizda qiziqish uyg'otgan to'plamni varaqlab o'rganing.

2. Anvar Obidjon hayoti va ijodi haqida suhbat o'tkaziladi:

— Anvar Obidjon kim ekan?

— Uning qaysi she'r va asarlarini o'qigansiz?

— Shoir haqida yana nimalarni bilib oldingiz?

Shoir haqida o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olib ma'lumot beriladi:

— O'zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon 1947-yil 8-yanvarda Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanida tug'ilgan. Uning „Shkafcham" she'ri 6-sinfda o'qib yurgan vaqtlarida „G'uncha" jurnalida bosilgan.

— Siz Anvar Obidjonning qaysi to'plamlari nomini bilib oldingiz?

— „Ona yer", „Bahromning hikoyalari", „Ey, yorag' dunyo", „Ketmagil", „Olavjon va uning do'stlari", „Bezgakshamol", „Mas-xaraboz bola", „Juda qiziq voqea" va boshq.

— Adibning „Qo'ng'iroqli yolg'onchi", „Pahlavonning o'g'irla-nishi", „Topsang hay-hay", „Navro'z va boychechak" kabi pyesalari „Yosh tomoshabinlar teatri"da sahnalashtirilgan.

— Anvar Obidjonning kino qilingan qaysi asarlarini bilasiz?

— „Tilsimoy — g'aroyib qizaloq", „Dahshatli meshpolvon" va boshq.

3. Anvar Obidjonning sahna asarlaridan parchalar namoyish qilish. Bunda „Navro'z va boychechak" pyesasidan parcha olish mumkin.

4. O'quvchilar o'zlari qiziqib tanlagan to'plamlari bo'yicha guruhlar bo'linishadi.

1-guruh. „Bulbulning cho'pehagi"

111

2-guruh. „Bezgakshamol"

3-guruh. „Oltiariq hangomalari"

4-guruh. „Yerliklar"

5-guruh. „Masxaraboz bola"

5. Guruhlar taqdimoti. Har bir guruh o'zlari tanlagan to'plamlardan she'r, latifa, ertak-pyesalardan parchalar o'qib beradi. 1-guruh taxminan „Fatxullaning kurkasi", „Yirtqich" she'rlarini,

2-guruh „Obbo, kalamush-ey!"

(Kalamushvoy, Kalamush,

Savoding sal Chalamish.

Yoz desalar „Temir" deb.

Sen yozasan Kemir deb),

„Masxaraboz bola", 3-guruh „Karnay qo'shig'i", „Chigirtka qo'shig'i", 4-guruh „Tuzdonda yozilgan she'r", „Partada yozilgan she'r",

5-guruh „Bezori", „Handalak", „Tigr", „Kalish afsonasi"

(Seni kiyib olishib,

Rosa kezib yurishdi.

Yo'lakdagi xaslarni,
Dangal ezib yurishdi.
Kalishvoy.

Pisand qilmay qararding. Eh, o'zingdan pastlarga, Axir seni yoqishdi Qo'shib o'sha xaslarga,

Kalishvoy) kabi she'rlarni o'qishadi. She'rni ifodali o'qib bergan o'quvchi rag'batlantiriladi.

6. O'qilgan she'rlar yuzasidan suhbat:

— Anvar Obidjon nimalar haqida she'r yozgan?

— „Partada yozilgan she'r" kim haqida ekan?

— Handalak kim haqida so'zlab berdi?

— Bo'rining gaplari rostmi?

— Masxaraboz bola nima uchun „burnimni berib turaman" dedi? Burnini berib lursa, qiziqchi bo'lib qoladimi?

7. O'qituvchi shoir she'rlaridan o'qib beradi:

Ulug'bekning o'g'li bilan vidolashuvi

Taxt o'tkinchi, e nodon,

Men ketdim, sen yashayver.

Ilmsiz yurt — biyobon,

Men ketdim, sen yashayver Shoirning Jaloliddin Manguberdi, shoir Miraziz A'zam, yozuvchi Tog'aymurod va boshqalar haqidagi she'rlaridan o'qib berish ham mumkin.

O'qituvchi aytilgan she'rlar yuzasidan suhbat uyushtiradi.

8. Krossvord yechish. Topshiriqlar:

Bo'yiga: 1. She'r yozadigan odam.

Eniga: 2. Shoir yozadigan janr. 3. Shoirning ismi. 4. Shoirning familiyasi.

9. Uyga vazifa. Keyingi darsdagi sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar tavsiya qilinadi, Anvar Obidjon she'rlaridan yod olib kelish topshiriladi, sahna asarlarini rollarga bo'lib o'qishga tayyorlanib kelish, she'r va sahna asarlari mazmuniga mos rasmlar chizish vazifa qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham she'r yozib kelishlari mumkinligi aytiladi.

10. Darsni yakunlash. O'qituvchi keyingi STO' darsida qaysi bolalar yozuvchilari ijodi bilan tanishishni istashlarini so'raydi. Darsda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini rejalashtirish

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar badiiy va ilmiy-ommabop kitoblarni mustaqil o'qiy va tanlay oladigan, ularning mazmun-mohiyatini tushunadigan bo'lishlariga erishish lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning faqat kitoblarninggina emas, balki gazeta va jurnallar mutolaasiga ham qiziquvchan faol kitobxon bo'lishlariga e'tibor qaratiladi.

Mayjud dasturlarda sinfdan tashqari o'qish davomida o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan bolalar yozuvchilarining asarlarini tanlay bilish, mustaqil o'qigan kitoblarni, ulardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, asar sujetidagi muhim o'rinlarni ajrata olish, sinfdan tashqari o'qish kundaligi yuritish kabi ko'nikmalarni egallash belgilab berilgan.

Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, o'quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi, kundalik hayotga faol munosabat uyg'otadi. Shuning uchun ham bu xildagi darslarning qurilishi ham xilma-xil bo'ladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilar o'qigan kitoblari hisobga olinadi, yangi kitoblar tavsiya etiladi. Mustaqil mutolaa qilingan asarlar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda asar mavzusi, janri, kompozitsion tuzilishi, sujet qurilishi, qahramonlar timsoliga oid tahlil elementlari o'qituvchi savollari asosida o'quvchilar ongiga singdirila boriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida ham kirish va yakuniy suhbatlar o'tkaziladi. Darslar rejasi butun o'quv yili uchun oldindan tuzilishi lozim.

Sinfdan tashqari o'qishning asosiy vazifasi bolalarni mustaqil amaliy faoliyatga o'rgatish, bilimni boyitish va o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishdir. O'quvchilarga sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qishlari zarur bo'lgan kitoblar, ular bilan tanishish tartibi yuzasidan

ko'rsatmalar beriladi. Maktab kutubxonasi bilan birgalikda kitob ko'rgazmalari tashkil etiladi. Bu jarayonda kitob muqovasi, tituli, bet-larini farqlay olish, asar muallifi, nomlarini, rassomlarni tanib-bilib olish, rasm asosida asarlarning nima haqida ekanini, mazmunini aniqlashga erishish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda muayyan mavzularda tavsiya etilgan asarlar ichidan kitob tanlash va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, ularni o'qigan asari mazmunini qisqacha so'zlab berishga o'rgatish lozim.

O'qish mavzusi sinfda o'qiladigan asarlar mavzusi bilan uyg'unli-giga, ta'lim-tarbiya birligiga, mavsumiy, bosqichli va bolalar qiziqishiga rioya qilgan holda belgilanadi hamda asarlar tanlanadi.

Sinfdan tashqari o'qish uchun tanlanadigan mavzular, asosan, quyidagieha rejalashtirilishi mumkin:

1. Gulla-yashna hur O'zbekiston!
2. Mustaqillik — oliy ne'mat.
3. O'zbekistonning qahramon o'g'lonlari.
4. Tabiat — bizning uyimiz.
5. Odob — oltindan qimmat.
6. Ona tilim — jon-u dilim.
7. Bilim ol. hunar tanla! va boshqa.

Boshlang'ich sinflarda STO' darslari ni rejalashtirishda quyidagi -larga asoslaniladi:

1. Mavsumiy tamoyilga va milliy an'analarimiz bilan bog'liq bo'lishiga.
2. STO' darslarini sinfdan sinfga o'tgan sari bosqichli izchillik tamoyili asosida kengaytirib

borishga.

3. Sinfda o'qish darslarida o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq bo'lishiga.

4. Bolalar yozuvchilarining tavallud kunlari bilan bog'liq holda ularning ijodini o'rganishga.

5. Bolalarning qiziqishlarini hisobga olishga.

6. Adabiy jarayon bilan hamnafas bo'lishiga.

7. STO' uchun beriladigan topshiriqlarning ijodiy xarakterda bo'lishiga.

8. O'quvchilarda mustaqii o'qish ko'nikmalarining shakllanishiga e'tiborni kuchaytirish va rahbarlik shakllarining xilma-xil bo'lishiga.

4-sinfda (STO'ning asosiy bosqichi) STO' darslarining bir yillik taxminiy rejalashtirilishi quyidagieha bo'lishi mumkin:

	Mavzu	Tavsiya etiladigan asarlar	A soat	Vaqt
1	Vatanimni sevarnan	A.Avloniy „ Vatan“, X.To'xtaboyev “Omonboy va Davronboymng sarguzashtlari“, Sh.Xolmirzayev „Oqtosh“ hikoyasi O.Yoqubov „Sho'rtaii gazchisi“, A Obidjon „Vatan“, Q.Ota „Vatan timsoli“ „O'zbekiston“, A.Akbar „O'zbek dim“, K.Turdiyeva „Vatan iqbol kutar“, R.Nazar „Vatan tuyg'usi“, O.To'xtash „Ona-Vatan“.	1	Sentabr
2	T. Adashboyev - bolalar shoiri	Biz sayohatchilar“, „Arslonbop sliar-sharasi“, „Surnay“, „Nur daryo“, „Gul-dasta“ „Olatog' - lolatog“, „Oqbura to'lqiulari“, „Sovg'a“, „Tuproq“, „Jasorat“.	1	Sentabr

3	Ustozlarni e'zozlaymiz	K.Turdiyeva „Ustozlar“, „Bo'hnig harf-aa hurmatda“, A.Obidjon „K.lobn« ko'p o'qiydigan ukam“, S.Jo'ra „Ti-iish belgilarining majlisi“, A. Maxtor Hafta“, D.Maijon „Suflyor“, J.Adashboyev „Ustozlarga bag'ishlov“, ..O'qituvchim“.	1	Oktabr
4	Ona tilim — jon-u dilim	X.Safarov „Savollarga javoblar“, M. A'zam „Ona tilim“, „Til darsi“, T. Adashboyev „Ona tilim“ va til haqidagi hikmatlar, maqollar.	1	Oktabr
5	Tabiatni asrang	T.Adashboyev „To'rt amal“, T.Yo'l-dosh „Uzumlar oilasi“, „Yerning tili“, Y.Sulaymon „Kuz“, E. Vohidov „Shaftoli“, „Terak“, „Archa“, „Majnun-tol“, „Nashvati“, S. Jabbor „Ko'chatim“, M. Murodov „Dala xunuk bo'lib qoladi“, A.Akbar „So'rov“, R.Nazar „Yordam qushi“, R.Tolib „Tabib ko'klam“, ..Orolim“, Q. Hikmat „Uch o'rtoqning sovg'asi“.	1	Noyabr
6	Ertaklar olamiga sayohat	Y. Shukurov „Ona mehri“, T.G'oyipov „G'ani degan bolaning parvozi“, „Yana uchar ot haqida“, „O'qilon va ot“, „01-tin shoxli kiyik“, P. Mo'min „Tish cho't-ka, poroshok va atir sovun ertagi“, J. Ra-him „Bir butun oy va o'n ikki yulduz“, Z. Diyor „Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa“, T. Adashboyev „Adolatli qozi“, S. Marshak „Tentak ovchi“, S. T. Aksakov „Sirli qizil gul“.	1	Noyabr
7	Qomusimiz — qonunimiz	Qambar Ota „Baxt qomusi“.	1	Dekabr
8	Qushlar — bizning do'stimiz	S.Ochil „Qushlar qo'shig'i“, M.A'zam „Kaklik“, „Musichaning arazi“, Ikkita qorashaqshaq va bitta qora mushuk“, „Mening vafoli qarqunog'im“.	1	Dekabr
9	Vatan posbonlari	E. Ro'zimatov „Vatan madadkor bo'l-g'ay“, T.Adashboyev „So'nggi jang“, „Yo'lchi yulduz“, A. Obidjon „Yaroq“.	1	Yanvar
10	A. Obidjon — bolalarning sevimli shoiri	„Ona ycr“, „Bahromning hikoyalari“, „Ey, yonig' dunyo“, ..Olovjon va lining do'stlari“, „Ketmagil“, „Bezgakshamol“, ...Masxaraboz bola“, „Juda qiziq voqea“, „Oltin yurakli Avtobola“. ..Dahshatfi Meshpolvon“, ..Yeiliklai“, „Ajoyibxona“, „Meslipolvonning janglari“, „Alish.cr ila Husayn yoki uch dono va o'g'ri“. „Oltiariq hangomalari“. ..Bulbulning cho'pchaklari“, „Bezgakshamol ■- 2“	1	Fevral
11	Navoiy - buyuk daho	Oybek „Bola Alisher“.	1	Fevral
12	O'tmishni o'rganish — burchimiz	G'.G'ulom „Shum bola“, Sh.Bo'tayev „Usta va charxpalak“, S.G'ofurov „A'zam tut“, S.Barnoyev „Minora“, E.Malikov „Xotira“, M.A'zam „Temur va mulla Alibek“, „Ikki Temur“, ..Buxoriy darsi“, „Ulug'bek va o'qli Abdurahmon“, „Qodiriya qasabasi va Abdulqodirning to'g'riso'zligi“, T.Adashboyev „Yassaviy zurriyodlari“.	1	Mart

13	Mening mehribon onaionim	K.Turdiyeva „Qush bo'lib uchgan ona", Y.Shukurov „Ona mehri".	1	Mart
14	Navro'zi olam — yashardi olam	N.Ostonov „Bahor", „Hamal", T.Adashboyev „Navro'z", „Boychechak", E. Baxt „Moychchakning qalpog'i", O.To'x-tash „Kuz faslida", H. Imonberdiyev „Tumalar", R.Nazar „Gullagan olcha", Q. Muhaimmadiy „Bahor keldi", „Gullar" turkum she'rlari, Z. Diyor „Binafsha", A.Abdurazzoq „Dunyo".	1	Mart
15	Bor bo'lsin tinchlik	S.Barnoyev „Tinchlik qo'shig'i", Q.Rahmat „Dil so'zlari", H.Olimjon „Vatan", I. Muslim „Do'stlik", O.Rasul „Tinchlik yashar"	1	Aprel
16	Abdurahmon Akbar ijodini o'rganamiz	„Shoir dadam haqida she'riy hikoyalar", „Kichkintoy va paxtaoy", „So'zlovcli yomg'ir", „Yozning tug'ilgan kuni", „Kuylayotgan bog", „O'yinqaroq bu-lutcha", „O'rdakcha", „Jonli savatcha" to'plamlari.	1	Aprel
17	Tengdoshlar hayotidan	I.Mahmudov „O'rik", E.Rahimov „Portlash", Y.Sa'dullayeva „Ko'cha to'la bolalar", S.G'ofurov „Teshik kulclia", Y. Rahmonova „Qasos", A. Akbar „Mish-mishvoy"	1	May

Savol va topshiriqlar

1. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda qanday tamoyillarga asoslaniladi?
2. Sinfdan tashqari o'qish tizimida sinfdan tashqari o'qish darslarining o'rni va rolini ayting.
3. Sinfdan tashqari o'qish darsini o'qish darsiga qiyoslang, ularning xususiyatlarini ayting.
4. Sinfdan tashqari o'qish darsiga qo'yilgan asosiy talablarni aytib bering.
5. Tayyorgarlik, boshlang'ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilarning mustaqil faoliyati qanday shakllanishini izohlang.
6. Sinfdan tashqari o'qish darslari rejasini ishlab chiqing. Bunda mavzu, bosqich va dars turini o'zingiz mustaqil tanking.